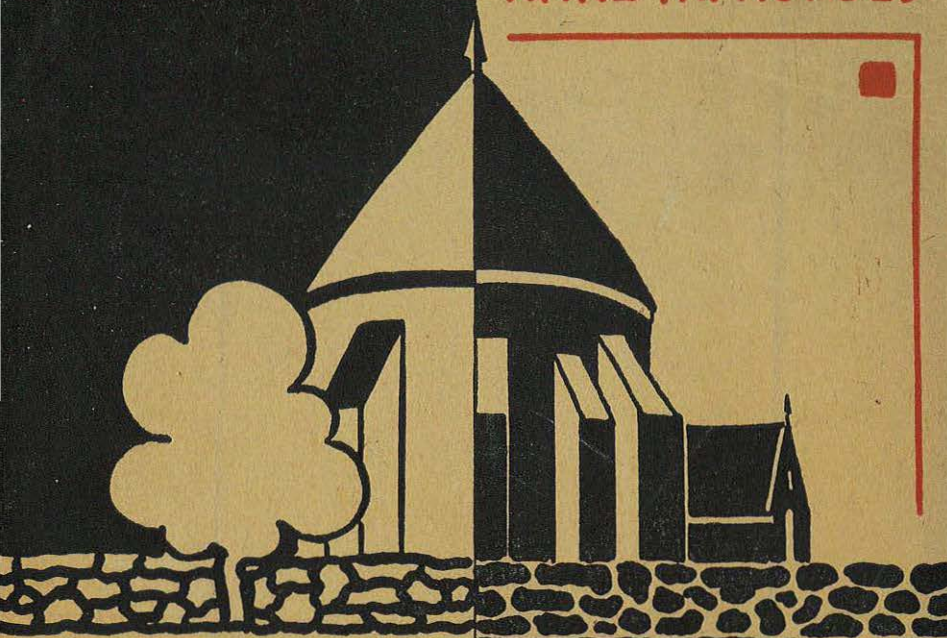

KARL M. KOFOED

BORNHOLMS KIRKEHISTORIE

MED KULTURSKILDNING.
1617 - 1933

II

RØNNE 1933.
FRITS SØRENSENS FORLAG
WILLIAM DAM.

Scannet 2016
af Jesper Vang Hansen

af

BORNHOLMS KIRKEHISTORIE II

HOLGER MARKUSSEN

statsexam. Ejendomsmægler

**pvt. Frederikssundsvej 94 f, ÆG 2036
København N.V.**

KARL M. KOFOED:

DE UNGES BOG (under Pseudonymet *Intimus*). 1902

JULEBILLEDER (Digtsamling). 1912

BORNHOLMSKE SANSAGER OG SANGE
I—II. 1917—18. (Udsolgt)

BORNHOLMS KIRKEHISTORIE I. 1920

BORNHOLMSKE SANSAGER OG SANGE
III. 1920. (Udsolgt)

SKJULTE SKATTE (Digtsamling). 1925

P. C. TRANDBERG (Biografi). 1925

BORNHOLMSKE SAGN OG SAGAER. 1928

BORNHOLMER-RAS (histor. Roman). 1932

BORNHOLMS KIRKEHISTORIE II. 1933

BORNHOLMS KIRKEHISTORIE

MED KULTURSKILDRING

(1617—1933)

AF

KARL M. KOFOED

(EFTER ANGIVNE KILDER)

II. DEL

★

RØNNE

FRITS SØRENSENS BOGHANDEL. WILLIAM DAM

1933

P. Møllers Eftf.s Bogtrykkeri. Rønne

FORORD

Siden jeg for mange Aar tilbage efter 25 Aars Lærergerning maatte opgive denne paa Grund af svigtende Helbred, har jeg søgt at gøre Nytte paa andre Maader, bl. a. ved at skrive om Bornholms historiske Minder. I Aaret 1920 udgav jeg saaledes »Bornholms Kirkehistorie I« (til 1617); og det var Meningen, at samme Bog II (til Nutiden) skulde udsendes straks efter. Men da første Del gav Tab, uagtet jeg ikke fik noget Honorar for Arbejdet med den, blev Sagen stillet i Bero foreløbig.

I Aar har Bestyrelsen for Johannes Birchs Legat været saa velvillig at bevilge et Tilskud til Udgivelsen af »Bornholms Kirkehistorie II«, hvorfor jeg herved bringer min bedste Tak og udsender altsaa Bogen. Og min Tak udgaar med det samme til alle andre, der har medvirket til Bogens Fremkomst.

Dette Værk er Resultatet af et langvarigt, ret brydsomt Arbejde, som jeg har søgt at udføre saa godt som muligt; og skulde nogen Læser finde Mangler ved det, bedes han undskylde disse. Men kunde Bogen, som den nu foreligger, blive en Del Mennesker til Gavn og Glæde, vil det ogsaa glæde mig.

Rønne, den 1. November 1933.

Karl M. Kofoed.

*Den ene Dag dømmer den anden,
og den sidste dem alle. — — —*

(Gml. dansk Ordsprog.)

INDHOLD

	Side
1. Statskirkelig Lutherdom og Stiftsskifte .	9
2. Pietisme og Brødremenighed	60
3. Fra Rationalismens Tid	108
4. Trandberg-Vækkelse og Luthersk Mis- sionsforening	155
5. Grundtvigianere og ny Valgmenighed...	174
6. Kirkelig Forening for indre Mission....	190
7. Den højkirkelige Retning.....	208
8. Baptistmenigheden	222
9. Metodistkirken	232
10. Frelsens Hær.....	241
11. Frimissionen	252
12. Katolsk-apostolsk Kirke	257
13. Pinsebevægelsen	262
14. Adventismen	271
15. International Forening for Bibelstudium	276
16. Romersk katolsk Kirke.....	284
Nogle Slutningsord	288
Kildeangivelser	291

1. Statskirkelig Lutherdom og Stiftsskifte.

(1617—1730.)

Efter at man havde holdt 100 Aars Jubilæum for Luthers første Optræden mod pavelig Vælde, skulde man tro, at den store Reformators Frihedsaand fra hans unge Aar siden skulde komme til at præge det danske Kirkestyre og Folket; men det skete ikke. Det romersk-lutherske blev endnu stærkere udformet og hævdet end før; og dertil bidrog særlig de to københavnske Professorer Hans Resen og Jesper Brochmand, der bistod Kongen i nævnte Henseende. Resen blev desuden Sjællandsbisp fra 1615 og Brochmand hans Efterfølger som saadan 1638.

Førstnævnte havde været med til at afsætte en Del calvinsk sindede Præster og udarbejdet et teologisk Forsvarsskrift, hvori »den lutherske Lærdom først blev fremsat og forfægtet«, saa Kongen med Vægt kunde søge at tvinge alle sine Undersaatter til at »tænke og tale ens om Gud og de guddommelige Ting«; og Jesper Brochmand udviklede dette nøje i et lærd teologisk Værk, hvor han hævdede, at »det er den borgerlige Øvrigheds Kald og Bestemmelse med Sværdet at vogte over Lovens tvende Tavler,

saaledes at den straffer, hvad der er forbrudt, og udfører, hvad der er anordnet; — men til at føre de aandelige Vaaben til Evangeliets Haandhævelse er det hellige Præsteskab beskikket«, og dog tilkommer det den verdslige Øvrighed »i Kraft af Lovens første Bud at vaage over Opretholdelsen af den sande Gudstjeneste«. ¹

Det var altsaa luthersk Ortodoksi (Rettroenhed), det nu gjaldt om, ja, næsten romerkatolsk Indstilling paa ny, blot med den Forskel, at de lutherske satte verdslig i Stedet for gejstlig Øvrighed som øverste Kirkemyndighed (Se »Bh. Kirkehist.« I. S. 96, 169 og 307).

Overensstemmende med det anførte var det, at Kong Kristian den 4de dømte den frisindede Læge Dybvad til livsvarigt Fængsel (1620); og der udsendes kongelige Forordninger angaaende Religionen Gang paa Gang. Den 23.1.1617 forbød Kr. 4de, at danske Bøger trykte paa fremmede, ubenævnte Steder blev solgt i Landet, for at de ikke skulde skade »vores kristelige Tro og Religion«. 12. Okt. samme Aar forbødes »Signen, Manen og Maalen« med den Tilføjelse, at »dersom nogen af Adel øver slige Kunster, da skal de stande til Rette og straffes; de, som ikke ere af Adel, skulle have forbrudt Boeslod og rømme vore Riger og Lande«; og »rette Troldfolk« »straffes paa deres Hals uden al Naade«. Samme Dag kom Forordningen om, at løsagtige Personer (af Almuen) »skulle stande aabenbare Skrifte«; og angaaende de, »som ikke ægtendes vorder«, skal han foruden sædvanlige Bøder »udgive til sit Herskab tolv Rigsdaler og hun seks Rigsdaler«. 21. Okt. samme

Aar paalagde Kongen sine Lensmænd at have Tilsyn med, at ingen »unyttig og skadelig Bekostning« (med Mad og Udstyr osv.) skulde ske ved Bryllupper og Begravelser.² Men trods alt dette tog Ugudelighed og Daarligdom snarere til end af baade i højere og lavere Stænder.

I Sommeren 1621 holdt Lunde-bisp Mathias Jensen Visitats rundt i bornholmske Sogne; og de Resultater, han kom til, svarede omtrent til de, hans Formand havde fundet 5 Aar før. I *Vestermarie*, hvor Bispen begyndte, syntes Forholdene dog ret gode. Stedets Præst Mikkel Haagensen fik Karakter for at være »en from Mand, beskeden og lærd«; og »Tilhørerne gav ham Vidnesbyrd for Fromhed og Flid«. De lovede ogsaa at ophjælpe Præsteembedet, hvad der nok kunde trænges til, da Præsteembederne var daarligt aflagt den Gang. I *Nylars* blev Bispen ikke nær saa godt tilfreds, Præsten Baltasar var efter Lensmand Lindenovs Ønske bleven gift med Nyker-Præst Anders Mikkelsens Enke og var forflyttet fra Povlsker til Nylars. Bisp Mathias skrev om disse Præstefolk: »Han synes selvbehagelig — sin Hustru altfor hengiven.« Hun beskyldtes for at have »spoleret Nyker Præstegaard, bortført Døre, Hængsler, Laase, Vinduer, Jern etc.« I *Klemensker* maatte Bispen paa-minde Præsten Lars Mikkelsen og Hustru om at »udvise større Omhu og Flid i deres huslige Ting«. Den ny *Nyker*-Præst Jens Nielsen fik derimod et godt Lov — i alt Fald af Tilhørerne. Men *Rønne* Præst Lars Olsen dadledes, fordi han drev Skibshandel. Han prædikede heller ikke tilfredsstillende — det var galt med Patos og Tid — og Resultatet

tatet blev, at han fik Tilhold om at holde en Medhjælper. Latinskolens Rektor Jens Mikkelsen havde allerede begyndt som saadan, men synes at have været noget lad og letlevende. Han maatte love at »udvise større Flid og Forbedring af sit Liv i Fremtiden«. Om *Hasle-Rutsker* Præsten Mikkol Olsen skrev Bisp Mathias, at hans Prædiken »blev fremført mindre tydeligt«, og han blev formanet til »ikke at skynde sig saa meget« — med Udlægningen af Guds Ord. Ungdommen i Rutsker var raa (uoplyst), fordi Degnen »havde udført sin Tjeneste forsømmelig«. (Degnen skulde den Gang foruden at assistere ved Kirkegudstjenesten samle Bondebørn »een Gang om Ugen i et eller andet Hus og foresige dem enkelte Stykker af Katekismus, nogle Bønner og Salmer saalænge, til Børnene havde indprentet sig det i Hukommelsen, og sluttede hver Læretime med en lille Lystighed«; jfr. Helveg: Den d. Kirk. Hist. efter R. I S. 278). Den Rutsker Degn har maaske mest drevet paa med det sidste; for han maatte love »Forbedring og større Flid for Fremtiden«; og Bispen paamindede ogsaa Sogneboerne om at hjælpe til, »at Børnene for Fremtiden med større Omhu blev undervist om Guds Ords Fortrin, som er saaet rent iblandt os«. Ved Visitatsen i *Olsker* fik dette Sogns Beboere en lignende Formaning; og ved en Sammenkomst med Øens Degne dersteds truede Bispen dem med Afsked, om de ikke »alvorlig« underviste Ungdommen i Katekismus eller Børnelærdom. I *Neksø* fik Præsten Jens Pedersen Ros for at være en »meget lærd og pligtopfyldende Mand«; og »Tilhørerne gav (ham) det bedste Vidnesbyrd«. Men om Byens ny-

oprettede Latinskole skrev Bisp Mathias, at der var »kun 12 Disciple middelmaadig underviste i Katekismus paa Dansk. De holdtes borte om Høsten til at vogte Kvæg. At det ikke bør ske, drev jeg alvorlig paa i alle Øens Kirker, men med hvilket Held, vil Tiden vise«. (Det bemærkes her, at 1627 blev den fromme Rasmus Pedersen Ravn Rektor i Neksø, saa da har Forholdene nok bedret sig). *Bodils Kirke* udsattes til en Istandsættelse, der skulde koste omtrent 200 Rigsdaler. *Pedersker* ny Præst Hans Raunholt fandtes at være et »jævnt Menneske«, hvad der dog ikke i Bispens Øjne synes at have været nogen Dyd for en Præst; men da samme Hans fik et »hæderligt Vidnesbyrd« af Tilhørerne, blev der ikke noget at bemærke. Tilsvarende var Bisp Mathias' Bedømmelse af den gode Vækkelsespræst og Provst Antonius Olsen i *Østermarie*. Bispens skrev: »Hr. Provsten holdt en Prædiken over 9ende Kapitel i Apostlenes Gerninger om Paulus' Omvendelse, som var meget trøstefuld. Alt, hvad ham selv angaar, var godt undtagen, at han dog ikke synes at have den Autoritet hos Præsterne, der skyldes hans Embede — uden Tvivl, fordi nogle af dem misbruger hans Ligefremhed.« Degnen samme Sted fik Karakter for at udføre sin Gerning »middelmaadigt«. I *Povlsker* var Forholdene taalelige. *Aaker* Præsteembede besørgedes endnu af den drikfældige Præst Morten Brynch, men da denne ellers besad »gode Gaver«, og »Tilhørerne gav ham godt Vidnesbyrd«, kunde Bisp Mathias ikke »gaa yderligere«. Tilstanden i *St. Jørgens Hospital* kritiserer han derimod stærkt. Der var kun 3 Stakler derinde;

og de fik ikke de Ydelser, der tilkom dem. »18 Bønder skulle en Part (9) holde Huset i Orden med Ler og Tag, en Part drage om i Landet at hente Almisser til dem. Men de 9 er tagne til Slottet og gør dem ingen Tjeneste, de andre tjener dem — dog, som Gud ved,« skrev Bispen. I *Østerlars-Gudhjem* residerede den unge Præst Thomas Mikkelsen Wiborg, som Autoriteterne muligvis har »hjulpet« til at blive gift med Formandens Enke for at faa hende forsørget. Sligt var jo almindeligt den Gang. Bisp Mathias skrev i hvert Fald om nævnte Præst: »Han og hans Hustru kommer meget slet ud af det med hinanden. — Efter at de var indladt i fortrolig Samtale med mig, besvor jeg dem alvorligt med indtrængende Opfordring til gensidig Enighed og ægteskabelig Kærlighed. Begge lovede helligt under Taarer at forbedre sig.«³

Dette var Hovedindholdet af den luthersk ortodokse Bisp eller Superintendent Mathias Jensens Visitatsoptegnelser om bornholmske Kirke- og Skoleforhold 1621; og man skønner, at han ikke saa med ganske de samme Øjne paa Sagerne, som hans calvinskisindede Formand Poul Mortensen havde gjort (Se »Bh. Kirkehist.« I. S. 365—66). Bisp Mathias lagde megen Vægt paa Formerne og den rene Lære, medens Drivkræfterne til kristeligt Liv mest fik Lov at sidde som Fanger i et Fængsel.

Den verdslige Øvrighed, som skulde styre Kirken, fremmede heller ikke det kristelige Liv. Kongen selv — hans Regeringsnidkærhed ufortalt — levede jo ikke i alle Maader efter Kristi Ord; og hvor skulde hans undergivne Medhjælpere saa kunne

blive eksemplariskel — Lensmændene paa Hammershus var der saaledes ofte noget i Vejen med. 1615 var den ældre Hans Lindenovs Søn bleven dømt for Misgerninger.⁴ 1622 blev Lensmand Andreas Sinklar og hans Tjenerskab af bornholmske Bønder anklaget for at have krævet for megen Skat — i Varer og Penge (ved mislig Vægt og Maal); og Klagerne blev ret kraftigt bevidnede ved Tingsvidner.⁵

Drik og Hor greb ogsaa om sig blandt de mindre i Samfundet. For dem, der tog det alvorligt, kunde den store Pest, der 1619 bortrev over 5000 Bornholmere, godt betragtes som en Herrens Straffedom. —

I Aaret 1624 gjorde Kong Kristian den 4de selv en Inspektionsrejse til Bornholm (for 2den Gang); og skønt denne særlig gjaldt Øens Militærvæsen, har Kongen selvfølgelig ogsaa efterset kirkelige Ting. Han boede ved den Lejlighed som Gæst hos Lensmanden Andreas Sinklar i Hammershus' Slotskirkes øvre Gemakker, medens Lensmanden havde Bolig i søndre Slotsfløjs 2den Etage; og de to Herrer havde meget at konferere om. Kongen mønstrede Militsen (Officerer og Bønderkarle), eftersaa Varder (Bavner); og det var nok efter den Inspektion, at Batteriet »Katten« ovenpaa Hammershus' hvælvede Kødkældere og de to Batterier i Fæstningens sydvestlige Hjørne blev bygget.⁶ — — —

Efter Andreas Sinklar blev Holger Rosenkrants ansat som Bornholms Lensmand — 1625. Denne var ret en Type paa den mægtige Lensadel, der foruden Tiendefrihed søgte at tilvende sig »Kronens og Kirkens Tiende i Fæste for en ringe Afgift« og Kalds-

ret til visse Præsteembeder. Han satte saaledes en Præst i Embede med Forpligtelse til at ægte en af hans Frues Piger; og da Præsten i Stedet for — efter vanlig Skik — giftede sig med Formandens Enke, og Biskoppen gav ham Medhold deri, slog Rosenkrants denne høje gejstlige i Ansigtet, saa Blodet flød. Den Sag kom for Herredagen, der blot idømte Adelsmanden en Bøde.⁷ —

En anden Retssag fra samme Aar (1635) vedkom ogsaa Holger Rosenkrants — for saa vidt, som den sorterede under hans Retsomraade paa Bornholm; men han lod den besørge af sin Ridefoged paa Hammershus, sagtens fordi han selv var optaget af at tilse sine store Godser andre Steder.

Baade i Kalmarkrigens Tid og særlig under den sørgelige Trediveaarskrig mod Katolikkerne havde Kristian den 4de udstedt en Mængde Forordninger gaaende ud paa, at Folket skulde leve gudfrygtigt, afholde sig fra Utugt, Drik og Overdaad, Banden og Sværgen osv., holde Andagt i Hjemmene og flittigt søge Kirken paa Bededage, som i Købstæderne skulde holdes hver Fredag og paa Landet den første Onsdag i hver Maaned. (I Parentes bemærket, syndede Kongen selv mod flere af de nævnte Paa-bud). For Helligdagsarbejde og Udeblivelse fra den kirkelige Gudstjeneste var i visse Tilfælde fastsat Straf; og Lensmændene skulde have Tilseende med, at Anordningerne blev overholdt.

Paa Bornholm var det indtruffet, at nogle Arnager Fiskere, just som de var paa Vej til Nylars Kirke en Bededag i Slutningen af Aaret 1634, havde hørt en Fisker Claus Leppell udgyde nogle uoverlagte Ord

om Bededagenes Unyttighed; og nogle Mænd, som var samme Claus Fisker fjendtligsindede, havde refereret hans Udgydelser (med mulig Tilsætning) for Præsten Baltasar. Denne, som Lundebisp Mathias Jensen havde fundet »selvbehagelig — sin Hustru altfor hengiven eller undergiven«, lod derefter — maaske ægget af sin »bedre Halvdel« — de uoverlagte Ord komme frem til den høje Øvrigheds Prøvelse. Ridefoged Anders Jakobsen paa Hammershus modtog Vidneføring og Stævning og lod Sagen komme for Vesterherreds Ret. Præsten Baltasars Anklage gik ud paa:

At Claus Leppell tidligere havde været Præstens Formaninger om Guds frygt overhørig og havde senere paa en Bededag overfor nogle »til Prædiken og Guds Ords Tjeneste« stundende Vidner begyndt »at malledide (udskælde) og forbande dem, did hengaa vilde, bad og, at han sine Ben skulde sønderbryde, om han medfulgte til Kirke paa den Dag, men ønskede for det tredje og forskrækkelig, at dersom han ej kom der, da kom der Djævelen udi hans Sted; og over alt dette og andre flere Bespottelser imod al Krafts og Retfærdigheds Gud og imod al kristelig Øvrigheds Magt, Højhed og Reverens, Ære og Myndighed, saasom og imod alle gode kristne Menneskers allerstørste Nødvendighed, forfærdelig og overdadelig ønskede dem Skam, det er Skændsel, Vanære, Skade og Ulykke, som Bededage først begyndt haver, desligeste alle dem, som længst dem paaholder« osv.

Denne Anklage besvarede Claus Leppell, som følger:

»Eftersom jeg fattige Mand for min gunstige Øvrighed er beført og angiven, at jeg skal have forbandet Bededagene saa vel som den kristelige høje Øvrighed, de dem stiftet og indskikket haver, saa skal Gud | som alting ved | være mit Vidnesbyrd til, at jeg derudi ikke ved mig skyldig i nogen Maade, hvorpaa jeg er overbødig at gøre min

Ed, det højeste nogen kan eller vil formane mig, og forser mig derfor paa det ydmygeligste til min gunstige Øvrighed, saa vel som til Herredsfogden, eller hvilken ærlig Mand, som sidder i Dommers Sted, at jeg hverken paa Liv, Gods eller Ære bliver eftertragtet eller dømt i Fald for denne Sag, som jeg ikke ved mig skyldig udi. Dertil med formener jeg, at de Personer, som haver sagt mig sligt paa, ikke heller er saa lovføre, som det sig bør; thi den første Mand, som først staa skrevet, af mine Angivere, som er Svend Jørgensen, hannem formener jeg at være |: saa at sige :| en halv Fantast, der ikke haver sin fulde Forstand som flere Godtfolk holder ham for end jeg alene; og den anden, som er Bertel, ved ogsaa Godtfolk vel, at han er en Tyv og haver været sigtet og sat for Tyveri; den tredie, som er Holger, ved ogsaa mange Godtfolk vel, at han er min Fjende og Avindsmand, der nogle Gange haver tragtet efter at ville tage Livet af mig; og den fjerde, som er Anders Orm, formener jeg ogsaa kun at finde af Had og Avind for den Skyld, at os kom nogen Uenighed imellem for min Baad, han brød itu; item Jens Jørgensen formener jeg ikke heller bør at staa til troende, førend han fører sin Hjemmel til min Hat, han haver taget mig fra. Thi sætter jeg udi al Rette, om slige Personer bør saa lovlig at agtes for Vidner, at et fattigt Menneske for deres Ord Skyld bør at lide enten paa Liv, Gods eller Ære, Held, efterdi de haver ladet paaskrives mig sligt udi Hemmelighed, mig aldeles uafvitterlig, uanset jeg samme Dag, der de lode skrive mig sligt paa, var saa vel til Kirken som de; og sætter derfor udi al Rette, om de ikke bør selv at straffes som Løgnere og falske Vidner efter Recessen, og mig for deres Ord og Beskyldning fri at være. Og var derpaa Dom begærendes som samme hans Forsæt |: Dateret Arnager den 23. Febr. nærværende Aar (1635):| i sin Beslut, Lyd og Indhold. Claus Leppell.«

Da anklagede ikke kunde føre »Vidner paa sine Udsagn«, blev han af Herredsfogden Morten Steffensen den 18. Marts 1635 dømt i »Kongens Naade og

Unaade, hvorefter han sad 3 Uger som Fange paa Hammershus og formentlig Resten af sin Tid paa Arbejds- og Straffeanstalten Bremerholm i København. Men hans Anklager, Præsten Baltasar, blev ogsaa ramt paa sin Maade. »I Børnepestens Aar 1638, i Løbet af nogle faa Høstmaaneder, bortrev Døden ham og ti af hans Børn i Nylars Præstegaard.«⁸

Selv om ovennævnte Claus Leppell havde forset sig, skønnes det, at hans Forseelse blev straffet altfor haardt; og begge de omtalte Sager vidner om den verdslige Øvrigheds uheldige Indgriben og Dømmen om kirkelige Forhold, hvor store og smaa ikke fik lige Ret.

Den lutherske Statskirkes Præster, der var saa afhængige af verdslige Herrer, havde ogsaa svært ved at føre et sandt og ærligt Vidnesbyrd; og det indsaa i nogen Maade den ellers lidet aandelige Kong Kristian den 4de. Den 11. Marts 1624 havde han i en Kundgørelse misbilliget, at »Præsterne herudi Riget i deres Ligprædikener en stor Tid unyttig tilbringer med at opregne den dodes Liv, Levnet og Legender, og det tit og ofte for deres Interesse højere udfører og berømmer, end vel sømmede«; og han ønskede, at »der skulde gøres nogen Forskel paa dem, som haver ført et gudeligt Levnet og ment sit Fædreland til Gavn og Tjeneste, og andre, som ringere Forskyld havde«.⁹ Men trods Kongens Kundgørelse florerede de lange godt betalte Ligprædikener alligevel, om end Prædikemaaden blev noget ændret.

Et typisk Eksempel i saa Henseende er den Ligprædiken, som blev holdt over Bornholmeren Oluf Koefoed, der var død som Borgmester i Ystad 1636.

Denne Oluf Koefoed stammede fra Kofoedgaard i Østermarie, hvilken Gaard han en Tid havde ejet. Han havde faaet Skoleuddannelse i Colberg, drevet Handel og Købmandsskab, været Raadmand i Rønne i 6 Aar og siden 1624 beklædt Stillingen som Borgmester og vel tillige Byfoged i den da danske By Ystad i Skaane, hvor hans Anseelse som Øvrigheds-person nok ikke har været ringe; og Præsten Lavrits Pedersen i samme By fandt sig da foranlediget til at holde en 143 Bogsider lang, lærd og trøstefuld Prædiken over den afdøde. Prædikenen er prentet (trykt) hos Melchior og Martson, København 1636, og forsynet med en 25 Sider lang Fortale og et Digt til Enken. Slutningen med den afdødes Levnetsskil-dring er vel ikke her gjort særlig lang; men hele Prædikenen er gennemvævet med lærde og fromme Udgydelser vedrørende den dødes Jordeliv og maa have taget henved 3 Timer at faa holdt.

I Fortalen siger Præsten til Enken:

»I Verden er ingen Sorg saa stor,
der føles med saadan Smerte,
som naar den dør og lægges i Jord,
der var dit halve Hjerte.«

(Enken var i Parentes bemærket afdødes 2den Hustru, saa det første halve Hjerte tidligere var nedlagt i Jorden). Der skildres nu en Kvindes Lykke i Ægteskab og Ulykke i Enkestand. Borgmesterens Enke trøstes som almindeligt med Guds Ord om, at Herren er »Faderløses Fader og Enkers Dommer«, at alle er skyldige at dø, og intet sker uden Guds Vilje. Den afdøde er gaaet salig hjem til det ny Jerusalem, hvor Enken engang skal møde ham. (Om hans første Hustru ogsaa skal møde ham der, tales der intet om). Det 16 Vers lange Digt er stilet som et Trøste-

ord fra den hjemgangne. Efter »Indgang og Bøn« indeholder Ligprædiken en lang Udlægning af Tekst fra Esajas 22, om den fromme Eliakim, der i den ugudelige Sebnas Sted skulde have »Nøglerne til Davids Hus« og sættes som »en Nøgle paa et fast Sted«. Først mindes der om, hvor godt det er med »en stille, rolig og sagtelig Hensigt«, naar man »dør i Herren«, saaledes som den »retskafne kristelige Øvrighedsmand« Oluf Koefoeds Afsked fra denne Verden havde været; derpaa gaar Præsten over til at dvæle ved: »Hvilken dyrebar Skat og ædel Gave fromme Undersaatter have af Gud udi en god gudfrygtig og forstandig Øvrighed, og de derfor ingenlunde bør lade haant eller let om saadan fromme Øvrigheds dødelige Afgang, men des mere som en velfortjent Straf af Herren taalmodelig optage og tilbørlig begræde.« Gennem en Mængde Eksempler, særlig fra det gamle Testamente og Verdenshistorien, spækket med latinske Citater, udvikles dette Emne under mange Gentagelser i 116 Sider, idet der nu og da henvises til afdødes lysende Eksempel. Et Sted hedder det: »Men Gud bedre det, der findes altfor mange baade i gejstlig og verdslig Stand, som prale med deres Bestillings og Embeds Titel og kalde sig Guds Tjenere, findes dog ikke hos dem den rette Tjeneste, med hvilken de kunde bevise, at de havde deres Kald af Gud. — Med den romerske Pave gaar det fast paa samme Stil. Han lader sig titulere og giver sig der ud for, at han er den kristne Kirkes Hoved, ypperste Præst og øverste Biskop, kan dog ikke bevise, at han dertil er kaldet af Gud, ej heller svarer han med sin Tjeneste til Embedet. Og er vel at forundre, at *Servum Dei*, en Guds Tjener, *Et Servum Servorum Dei*, og alle Guds Tjeneres Tjener, efterdi han hverken beviser saadan sit Kald eller Tjenesten« osv. Efter nogle Eksempler paa gudfrygtige Herrer fortsættes: »Lader os alene se til vores egen regerende allernaadigste Herre og Konning Kong Kristian den Fjerde, hvilken efter sin kjære Faders og Farfaders højlovlig Ihukommelse, Kong Frederik den Anden og Kong Kristian den Tredie, deres berømmelige Eksempler, med største Flid haver udryddet og afskaffet

af Kirkerne den papistiske Vederstyggelighed og forekommet Jesuiternes underfundige Svig og Anslag med vores studerende Ungdom til sig at udlokke og formedelst deres vildfarende Lærdoms farlige Stank under en synderlig Flittigheds Skin og Farve at foregive.« (1624 havde Kristian den 4de nemlig forbudt »alle paviske Munke, Jesuiter, *presbyteres seculares* og andre saadanne gejstlige Personer under deres Livs Fortabelse« at studere i Preussen for ej at besmittes af uluthersk Lære). »Eftersom den hæderlig og højlærde Mand Doktor Mads (Matthias) Jensen, Superintendent (Bisp) her i Skaane Stift udi Fortalen over Kristiansstads Kirkes Indvielsesprædiken, saadan i Stykkevis med Tid og andre Omstændigheder vidtløftigere haver udført« (Kongers Gudskald i Modsætning til Pavens bevises ikke). I mange lange Tirader prises derefter Kongen og hans Hjælper — Øvrigheden, fordi de planter »det sunde og sande Guds saliggørende Ord og rene Dyrkelse« her i Landet, bekoste meget paa Kirker, Skoler og Universiteter, lærer Undersaatterne at bruge Sværdet og udsætter sig selv for meget besværlige Rejser for at ordne alt til Landets og Folkets Vel« osv. Derefter kommer en 27 Sider lang Levnetsskildring af den afdøde Borgmester Oluf Koefoed, en udførlig Beretning om hans Fødsel paa Bornholm, hans Daab, Opdragelse, tvende Giftermaal og 15 Børn og endelig hans salige Bortgang. Han roses som en »kærlig, fredsommelig Ægtemand«, en »gudfrygtig, ærlig, op-
 rigtig og forstandig Øvrighedsmand«, der efter »et kristeligt Levnets Fremgang haver af Guds Naade bekommet en ret yndelig og ønskelig Afgang«; og der sluttet med en skøn Oration om, at den afdøde Borgmester maa hvile »udi Herren«, indtil »den allermægtigste Gud« paa »den store Herrens Dag« skal aabne hans »Grav og Hvilekammer« og indføre ham med alle udvalgte til »himmelsk Klarhed og Herlighed i de levendes Land«. ¹⁰ — —

I Henhold til anførte, tvivler man ikke om den afdødes eller Præstens Fromhed; men man mærker, at meget i Præstens Tale fremkommer som noget,

han under den verdslige Regering og de stedlige Forhold er næsten tvungen til at sige. Naar han f. Eks. fremhæver Betydningen af Regenters Liv og Eksempel, tør han ikke hentyde til Kongens Leven med Friller eller stigende »Trang til stærke Drikke« (Dnm. R. Hist. IV, S. 79 og 214—15) for ej at udsætte sig for en Johannes Døbers Vilkaar; og Prædikenen kommer ved sin Vidtløftighed til at virke trættende. Naar saa mindre aandelige Præster holdt lignende Prædikener paa Søn- og Helligdage, kan man forstaa, at den Tids Kirkegængere ofte havde svært ved at holde Opmærksomheden vaagen under en Gudstjeneste.

For at holde det statskirkelige Maskineri i Gang vedblev Kristian den 4de at udstede Forordninger den ene Gang efter den anden baade om Præsters kristelige Levnet, Bededages Hævd og Ungdommens bedre Undervisning o. lgn. 1643 udkom en hel Reces indeholdende en Mængde baade gamle og ny Lovbud; men Kongens aandelige Magtesløshed kom dog klarest frem i hans Brev til Bisperne af 22. April 1645:

»Kristian den Fjerde osv. Vor synderlige Gunst tilforn. Vi bede eder og naadigst ville, at I gøre den Anordning, at herefter i alle Kirkerne udi eders Stift ingen Salmer sjunges uden de, som Almuen haver lært, saa og at Ungdommen tilholdes at lære det samme. I lige Maade ville vi og, at Kvindfolkene skal tilholdes og formanes at sidde over Ende i Kirken, naar der sjunges, og tilligemed den anden Menighed at sjunge Salmer. Saa ogsaa, at de store Tyende udi vor Købstad København og andre Købstæder sig ikke mindre til Undervisning og Overhøring udi Børnelærdom skal indstille end paa Landet; de, som det ikke gøre, deres Navne skal af Præsterne hos Øvrigheden andrages, at de derfor tilbørligen kan blive straffet. Er og naadigst

for godt befunden, at de gemene unge Folk ikke skal af Præsten herefter troloves, førend de der haver bevist, at de deres Børnelærdom lært haver. Paa det og den store Uskikkelighed, som med Soven udi Kirkerne be-
gaas, kan forekommes og afskaffes, er vores naadigste Vilje, at der Folk skal tilforordnes, som kan gaa om med lange Kæppe til at slaa dem paa Hovedet med, som sover under Prædiken. Dette altsammen skal I alvorligen have i Agt, at det med Flid sker og efterkommes; og dersom nogen befinder sig derimod at opsætte, da ville vi naadigst, at de, andre til Af-sky, eksemplariter derfor skal straffes. Dermed sker vor Vilje, befalendes eder Gud« osv.¹¹

Saadanne Kongebud, der ogsaa gjaldt Bornholm, truede jo som Hagelskyer; og somme Steder blev spæde Kristenlivsspirer ogsaa isnet til Døde. Andre Steder, hvor man tog det hele med Gemytlighed, gik det lidt bedre. Der fortælles saaledes, at nogle Bornholmere lønligt spillede Kort i Kirkekrogene, naar en Prædiken blev dem for lang og kedelig at høre paa. Sligt skal være foregaaet i Midtpillerummet i Østerlars Kirke; og Kortspillerne havde den gode Bevidsthed, at de ikke brød Kongens Forbud mod at sove i Kirkerne. — —

De betydeligste bornholmske gejstlige i denne, det 17de Aarhundredes, aandløse og smaatskaarne Tid var Jens Pedersen Borringholm, Sognepræst i Bodils-Neksø fra 1620 til 1654, og Rasmus Pedersen Ravn, Rektor i Neksø fra 1627 til ca. 1632, Rektor i Rønne fra ca. 1632 til 1654 og siden Degn i Aaker til 1677. Førstnævnte var tillige Øens Provst, og sidste virkede ved Siden af sin Lærergerning stundom ogsaa som Prædikant. Selv om de to ej kom til at udrette saa meget ved et direkte Arbejde for

Guds Rige blandt Bornholmerne, forberedte de dog dette ved at skrive Bornholms Historie, saa Folket kunde lære at kende sin Fortid og dermed sig selv. Provst Jens Pedersen havde allerede sin Bornholmsbeskrivelse færdig 1624 og indsendte den samme Aar til Dr. Ole Worm (i København); men Rektor Rasmus Pedersen Ravn fik først sin »Chronica Borin-giaca« eller Bornholms Krønike fuldendt 1671.

Som Prøve paa Provstens Historieskrivning anføres et lille Stykke af, hvad han har skrevet om bornholmske hellige Kilder.

»Findes nogle gamle Mure af et Kapel, som i Pavedømmet har været dediceret (viet) den hellige Trefoldighed, og have Landsens Indbyggere paa hellige Trefoldigheds Søndag begaaet der megen Superstition (Overtro), idet Præsten til Rø Kirke har holdt Messer der efter pavelig Skik og bekommet stort Offer. Sonden op til fornævnte Kapel er en dyb Dal, (finder) man en Stenhob oplagt med Men(neskehaand, og den) er bred ovenpaa, kaldes et Alter. Man finder mang'oldige Kors med Haar af M(ennesker og) Kvæg indsatte og Klude med adskillige Farver. Østen fra fornævnte Alter findes i Havbredden en hul Rundsten, kaldet en Kilde, til hvilken at (nedkomme) og opstige igen er meget vanskeligt, saa man m(aa kry)be paa Hænder og Fødder med stor Besværlighed (over) Sten, og Kildevandet af Stranden slaar op; derfor fattes der aldrig Vand udi. Til denne Kilde have de i fornum Dage henrejstat to sig for adskillige Legems Sygdom og Bræk.«¹²

De sidste Linier af det anførte er ikke fuldt oplysende; thi de bornholmske hellige Kilder søgtes endnu den Gang saa vel som langt senere af mange syge som Helbredelsesmiddel. Men Provsten, som ifølge Rasmus Ravn var en »from og trofast Mand«, har aabenbart villet lægge Skjul paa dette for at

undgaa den høje Øvrigheds Paatale af, at papistisk Væsen trivedes i hans Tilsynsomraade. —

Rasmus Ravn var dog stundom endnu mere krybende for de høje »Potentater« i sine Skildringer. Et Sted taler han saaledes om Frederik den 2dens »højlovelige« Regering og Kristian den 4des »lyksalige« Regimente, hvis til Bornholm sendte Kommissarier angaaende Skattepaalæg og Jordebøger har »skaffet rige og fattige retfærdige Middel og lavet der alle Ting udi de bedste Maader«. — Saadan maatte de skrive for at kunne beholde Embede og Levebrød.

Af Rasmus Ravns mere nøgterne Beretninger fra hin Tid kan fremdrages følgende:

»Anno 1625 d. 10. Febr. var (det) en forfærdelig Nordøststorm med Fygen og Rygen; og gik Floden ind udi mange Kilder og Huse udi Svanecke og Nexø, gjorde der megen Skade. — Paa Murene er skreven, hvor højt den gik. — 1629 d. 6. Decbr. skete her et stort Jordskælv paa Borringholm, saa at Bjergene og Husene rystedes derover; af Guds Naade vi bleve bevarede. — 1630 var en liden Pest fast overalt her paa Landet, hvor da døde udi Rønne nogle fornemme Folk, endog Steffen Ravns anden Kvinde og Børn. Var og Kongens store Jagt samme Aar her paa Landet, og maatte over 230 Dyr sætte Livet til. — 1631 d. 27de, 28de og 29de April 3 almindelige Bededage. — Den 3die August kom kgl. Kommissarier Velbr. Hr. Anders Bilde og Hr. Tage Thott hid til Landet, hørte Landfolket udi Rette, skaffede da Claus Gagge Freden igen, som havde ihjelslagen en Mand udi sin Skov. — 1635 den 21de Marts gik David Dick selv femte over Isen fra Skaane til Borringholm, hvilket var ikke sket tilforn udi Mands Minde. Denne (Aars) Efterhøst vare Kgl. Maj.s Skytter her paa Landet (og) skøde saa mange Dyr, at de fik 40 Tdr. Kiød. — Den 17. Novbr. var et farligt Sne-Drys af Nordøst, bleve da her under Landet 9 store Skibe, blandt hvilke

vare Kgl. Majestæts et, den lange Hollænder kaldet, hvoraf druknede 21 Personer. — Fra den 9. Juni 1637 til den 2. Marts 1638 er sket her i Landet adskillige Tegn dog mest blodige, saa og paa Himlen, ved en Snes tilsammen (Blodregn), hvorom er gjort et Digt af mig, trykt udi Kiøbenhavn den 30te Marts 1638; og var imidlertid en gruelig Blodsotgængelse her, hvilken borttrykte mange Mennesker. — I Juli begyndtes en gruelig Pest her paa Landet, udi hvilken døde mange Mennesker paa adskillige Steder, dog mest Ungdommen, hvorfor denne Død eller Pest kaldes Børnedøden.«¹⁸ —

Rasmus Ravn fortæller meget mere fra den Tid, blandt andet det, at Sjællandsbispen Peter Winstrup i Juli Maaned 1639 visiterede alle Kirkerne paa Bornholm og var den 14. Juli i Rønne og visiterede baade »Kirke, Skole og Almisshus« (Hospital); men der berettes intet om Bispens Indtryk af hele Tilstanden.

Med Hensyn til Kirkelivets ydre Rammer, Guds- husesnes Istandsættelse og Udsmykning, da blev der i de Tider ikke gjort saa lidt. Saaledes lod »velagtet Mand Anders Hansen« og en Lunde-Kannik anskaffe en ny Prædikestol til *Aa Kirke*; og Kannik Wellich von Westhof lod den »formale« 1623. Denne Prædike- stol, som bruges i samme Kirke endnu, er et smukt Billedskærerarbejde i Renæssancestil i Smag med samme Kirkes Altertavle (Se Bh. Kirkehist. I. S. 362-63). Den smalle med Ornament, Felter og Konge- krone smykkede Opgangsdør er omgivet af udskaar- ne Karyatider og Sirater paa Søjlerne. Karnissen ovenover er rigt prydet med Reliefbilleder af Engle o. lign. og øverst en fritstaaende Kristusfigur, der peger opad, samt to Engleskikkelser, den ene med et Timeglas, den anden med et Dødningehoved i

Haanden. — Selve Prædikestolen er tilsvarende udsmykket. Mellem rigt udskaarne joniske Søjler og smilende Englehoveder ses 5 Felter med Reliefbilleder fra Jesu Liv og Gerning, nemlig hans Fødsel, hans Korsfæstelse, hans Opstandelse, Himmelfarten og Helligaandens Komme over Apostlene. Lydhimlen over Prædikestolen er ligeledes smykket med mange udskaarne Figurer. Midt under den er endvidere anbragt en mellem Engle svævende Duefigur, der skal betegne, at Helligaanden giver Præsten de bevingede Ord — en meget smuk Symbolik, naar Virkeligheden svarer dertil. Det hele Billedskærerarbejde er malet i røde, blaa, sorte, hvide, grønne og gyldne Farver og fremtræder som et storslaaet Kunstværk i Tidens Smag. Men det kan være, at Nutidens andagtsøgende Kirkefolk let vil forstyrres af den Overdaad, der er af Figurer og Farver, og finde, at den kongelige Krone og de adelige Giveres Skjoldfigurer og Navnetræk har for fremtrædende Plads i Udsmykningen. — Ved nævnte Prædikestol er desuden anbragt et 4-dobbelt Timeglas eller Sandur, fabrikeret af Jakobsen Hartmann, Sandurmager i Leipsig. Det løber tomt paa henholdsvis $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ og 1 Time; det skulde hjælpe Præsten til at bestemme sin Prædikens Længde. Ogsaa Stolestaderne i Aa Kirke blev fornyet og malet i de Aar.

Rønne Kirke blev 1620 forsynet med en ny Lysekroner og fik 1636 en ny, smukt malet Døbefont af Træ, skænket af Jep Hansen Bødker; 1643 fik samme Gudshus et Orgelværk, givet af Brødrene Jeppe og Lars Hansen. Væggene i samme Kirke blev ogsaa i den Tid smykket med Lensmændene Anders Sink-

lars og Holger Rosenkrants' Vaabenskjolde; og paa søndre Mur blev ophængt »et meget smukt og stort Epitafium med adskilligt Billedhuggerarbejde, Englehoveder, Maling og Forgyldning — og i Midten derpaa (Borgmester) Kofoeds og Hustrues Vaabener« og en lang brammende Indskription. — 1631 fik *Bodils Kirke* en Prædikestol udsmykket med et Billede af Aron holdende et Røgelsekar i venstre Haand. — *Ny Kirkes* nuværende Prædikestol, i hvert Fald de 4 Felter med udskaarne Reliefbilleder, menes ogsaa at stamme fra den Tid. Disse Billeder forestiller i kunstnerisk Udskæring Marie Bebudelse, Jesu Fødsel, Jesu Omskærelse og de hellige tre Kongers Besøg; men Billederne er senere blevet noget skamferede. — 1631 blev *Knuds Kirke* istandsat, Taget over Langhuset hævet og Taarnet repareret. — 1634 blev *Klemens Kirke* ogsaa renoveret (fornyet). — I *Østermarie Kirke* blev i de Aar oven over Prædikestolen anbragt »Hr. Holger Rosenkrantses og Fru Lene Gyldenstjernes Vaabener med Aarstal 1637«; og paa Muren i *Knuds Kirke* skal disse Ægtefolks Vaaben være malet paa omtrent samme Tid. Det nævnte adelige Pars Vaabenmærker kom endvidere til at prange paa Muren over Alteret i *Hammershus' Slotskapel*. Desuden blev hans Navn anbragt paa Altertavlen i *Østerlars Kirke*, paa Prædikestolsdøren i *Bodils Kirke*, et Sted i *Neksø Kirke* og paa flere ny Kirkeklokker, saasom i *Ibs* og *Østerlars*.¹⁴ Og de omtalte Navne maa vel knytte sig til stedfundne Reparationer. —

Ogsaa det miserable Fattighospital i Rønne blev der tænkt paa i de Tider. 1637 fik det en Gave paa

50 Slettedaler af Landsdommer Mads Kofoed, 1639 kom Jep Hansen Bødker endvidere 1000 Slettedaler i dets Kasse; og samme Aar skænkede den tit nævnte Lensmand Holger Rosenkrants det 400 Rigsdaler, saa Hospitalet »kom paa Fode igen«. Det var rimeligvis en Frugt af Bispevisitatsen 1639. Rektor Rasmus Ravn havde nok ogsaa nogen Indflydelse paa nævnte Slotsherre. 3die Paaskedag 1635 havde han prædikeret for denne og hans Gæster i Hammershus' Slotsskape.

Lensmand Holger Rosenkrants interesserede sig nu meget for Rønne. Der var Øens bedste Landingsplads og livligste Forbindelse med Skaane; der var mildere Klima end paa Nordbornholm. Derfor byggede han sig (ca. 1635) paa den nuværende Amtsforvaltergaards Plads et Lyststed, kaldet Rosengaarden, hvor han særlig holdt til i Vintertiden, da Stormen pib fælt om Hammershus' Mure. Indenfor Rosengaardens Vægge levedes et fornemt tilbagetrukket Adelsliv; og der holdtes en Slags Jomfruskole, hvad der forekom Rønneboerne mistænkeligt, saa de troede, der øvedes Trolddomskunster.

Endnu leverede Landboerne deres Skatteydelse paa Slottet; og Rosenkrants gjorde disse mere tyngende ved foruden Smørydelsen at forlange »Smørtræpenge til Smørrets fornødne Henpakning«. Der udviklede sig en Konflikt om dette Forhold, hvor endog Slotsskriveren (Ridefogden, senere Amtsforvalter) tog Bøndernes Parti; og den Lensmand, hvis adelige Navn og Vaaben prangede i saa mange bornholmske Kirker, formaaede ikke at dæmpe Bornholmernes Misfornøjelse eller vinde deres Tillid.

Dette uheldige Forhold bidrog sit til, at det gik Lensmanden galt som Kommandant, da Svenskerne efter Kristian den 4des Indblanding i Trediveaarskrigen ogsaa angreb Bornholm. — Trods alle Holger Rosenkrants' militære Foranstaltninger og Paa- bud om at overholde de talrige Bods- og Bededage tog Svenskerne baade Ø og Slot og plyndrede overalt, saa den »fromme« Lensmand maatte flygte. — Og først efter Freden i Brømsebro 1645 blev Bornholm atter tilhjemlet Danmark.¹⁵

Den ny danske Lensmand paa Bornholm Ebbe Ulfeld blev dog heller ikke nogen god Mand for Øens Beboere. Han krævede meget Hoveriarbejde og store Skatter, var hensynsløs mod Fæsterne og lod opsætsige Bønder ride Træhest paa Simblegaard. Der kom han nemlig snart til at holde Hof; thi i Hammershus' Fruerstuehus (søndre Fløj) regnede det ned; og Manteltaarnets skumle Værelser var ikke gode nok for de høje Herskaber. 1648 blev den sidste faste Hammershus Præst Jakob Tresløv forflyttet til Nyker.

Under en Strid med den Hasle Borgmester og senere Landsdommer Peter Olsen blev Ebbe Ulfeld omsider afskediget af Kong Frederik den 3die 1651; og Lenet blev overdraget til Righshovmesteren Joakim Gersdorff, der lod det bestyre af Fogder og en Kommandant.

I Gersdorffs Tid var Styret taaleligt. Medens Bønderne vedblivende skulde levere Smørydelserne paa Slottet lige til 1684, maatte de fra 1653 bringe Landgildekornet til Rønne, hvad der betød en Lettelse for dem. Men ellers var Tilstanden ikke god. Mange

Steder var der Fattigdom i Stedet for Velstand; og ofte raadede Overtro og Djævletjeneste i Stedet for Tro og Guds frygt. 1651 blev en Kvinde i Rønne dømt til Heksebaalet, og hun undgik kun den forsmædelige Død ved at styrte sig i en Brønd. Aaret efter blev tre Kvinder samme Sted ligeledes for Trolddom dømt til at brændes levende; og Dommen blev helt fuldbyrdet for de to's Vedkommende, medens den tredie, der var død som Fange i Raadhuskælderen, slap med at blive brændt som Lig. »Kvindernes gensidige Paasagn gik ud paa, at de havde været paa Blaakuld og i andre Djævelslag, danset med Djævelen og ladet sig traktere af ham. Baakulle, det øverste Højdedrag paa Øen Jungfrun i Kalmarsund, var kendt som de skandinaviske Hekses Tumbleplads. Særlig bornholmsk var deres Paasagn om, at de skulde have lært deres Trolddomskunst paa Rosengaarden i Rønne.« Tilstaaelse blev fremtvunget ved, at den uvillige blev sultet og plaget, medens den villigt tilstaaende fik god Forplejning.¹⁶ Saaledes handlede den lutherske Øvrighed »paa Guds Vegne« i det Herrens Aar 1652«. — — —

Rasmus Pedersen Ravn, som da var Rektor i Rønne, beretter fra den Tid om forskellige Tegn: Tordener, Ild og Solformørkelse, der skulde varsle Krig, Pest og Dyrtid. — Og 1653—54 kom virkelig en Pest, der bortrev ca. 5000 af Bornholms 13000 Indbyggere. Da døde ogsaa Historieskriveren Provst Jens Pedersen (Borringholm). Og Ibsker Præsten Mikkell Moseby mistede 3 Hustruer — den ene efter den anden. Han giftede sig nemlig 3 Gange i Løbet af et Aar, efterhaanden som Hustruerne døde.

I de følgende Aar blev der gjort lidt for Kirker-
nes Udsmykning. *Allinge Gudshus* fik en ny udskaaren
Prædikestol, 1655 fik *Klemens Kirke* Prædikestolen
»forflyttet og oprejst« og »formalet« 1656; og Lens
mand Gersdorffs og Frues Navne kom til at pynte
»under Hvælvingen paa nørre Side«. ¹⁷

Men samtidig indtraf Uvejr i Høsttiden, saa Sæden
paa Marken »blev afslaget og ganske fordærvet«;
og endelig kom den haarde Vinter i Begyndelsen af
1658, hvorunder meget bornholmsk Kvæg døde; og
Svenskerne gik over Bæltisen og tvang Danmark til
at slutte den bedrøvelige Fred i Roskilde med Be-
stemmelse om, at Skaane med Bornholm skulde til-
høre Sverrig.

Den 22. April 1658 kom der Brev fra Lundebis-
pen med Paabud om, at der nu skulde bedes for
den svenske Konge i Bornholms Kirker; og en Uge
efter kom Sverrigs betroede Mand Oberst Johan
Printsensköld med godt en halv Snes Officerer og
100 menige og besatte Hammershus for at styre Øen
paa sin Konges Vegne. Slottet var i saa daarlig Stand,
at han maatte tage Bolig i vestre Fløj over Vand-
porten; og Bornholmerne maatte straks forsyne ham
med: »Gryn, Kød, Spader, Hakker og nogle Par Sko,
item Sengeklæder, Gryder og Kedler« osv. Den 6.
Maj mødtes den ny Lensherre med Bornholmerne
i Aakirkeby, hvor han kundgjorde dem Karl Gustavs
Fuldmagt; og nogle Dage senere blev Bornholms
Forhold under den ny Regering nærmere bestemt
paa et Møde mellem Obersten og Øens Spidser
i Rønne. Nogle delegerede maatte endog over til
Malmø og aflægge Ed. Derefter begyndte Skatternes

og Plagernes Mængde for de i fremmed Vold givne Øboere. For at sikre sig Stillingen sendte Printsensskøld en Del unge Bornholmere, 350 Fodfolk og 45 Ryttere, til svensk Krigstjeneste i Udlandet, henholdsvis Stettin og Riga, samt 40 Baadsmænd over Ystad til Svenskerflaaden i Helsingborg. »Gud ved, hvad Sorrig, Jammer og Klagemaal der hørtes ved Stranden, som saa mange gode Venner skiltes og ikke sammen komme alle igen uden i Guds Rige«, siger Rasmus Ravn om Fodfolkets Afrejse og tilføjer, at »Printsensskøld bekendte selv sig ikke nogen Tid at have hørt større Klagemaal«. —

Med Hensyn til det gejstlige Styre regerede Printsensskøld næsten enevældigt. Kort efter sin Tiltræden kaldede han saaledes Ole Nielsen Sol (Sonne) til at være Præst i Østerlars-Gudhjem; og engang, da han gæstede Klemensker Præsten Haagen Rønneby, blev han saa krænket over at mærke danske Sympatier, at han kun lod sig formilde ved at faa Præstens bedste Hest og en Sølvkande (Series Pastorum: S. 140 og 63). Ifølge Rasmus Ravn paalagde Printsensskøld Præsterne Kopskat og tvang dem til at hjælpe sig med at udskrive Ekstraskatter af Bønderne. Disse blev endvidere plaget med Ægter, saa »Sæden og Grøden paa Marken blev forsømmet«. »Landsens Indvaanere« blev nødte til »at kaste en dyb Grav rundt om hver af de 4 Købstæder; men den 5te Købstad, Aakirkeby, kunde de ikke omkringgrøfte for dens Viddeligheds Skyld — saa og, fordi den ligger paa en Klippe, bekom dog alligevel af de andre 4 Stæder Told og Akcise dagligen, saa der var dog ikke nogen Plage, til den jo blev optænkt.« —

Ligesom i Aaret 1535 sendte den danske Konge ogsaa nu Opmuntringsord til Bornholmerne om at afkaste Fremmedaaget. Den svenske Flaade var ødelagt af Hollænderne, saa den skulde man ikke frygte for, skrev Kong Frederik den 3die i Brevet af 8. Novbr. 1658; og kort efter sammensvor nogle Bornholmere sig om at tage Kongens Opfordring til Følge. Jens Kofoed, Søn af den fra 1645 lidet fortjente Rønne Kaptajn Peder Kofoed, blev nu Bornholmeropstandens aktive Leder, medens Præsten Poul Anker nok hjalp ham lægge Planer. —

Da Oberst Printsenskøld den 8. Decbr. red fra Hammershus til Rønne for at faa sendt Bud til Ystad efter mere Mandskab og i Skumringen gæstede Rønne Borgmester Peder Lauridsen (Stedet, hvor nu »Bh.Social-Dem.« trykkes), kom Jens Kofoed med nogle Ledsagere ind og tog ham til Fange og førte ham ud paa Storegade; men da han forsøgte at fly, blev han skudt ned af Jens Kofoeds Svoger Villum Klausen der, hvor Brolægningen nu kendetegnes af to store, flade Sten. Den anden Rønne Borgmester, Klaus Kam, tog imidlertid 5 svenske Officerer og en Knægt til Fange. Jens Kofoed og Niels Gumløse red derefter i største Hast til Nyker Præst og lod »ringe med Stormklokken«; og nu gik der Ilbud rundt om paa Øen om at lade Kirkeklokkerne lyde, for at bornholmske Mænd kunde blive kaldt under Vaaben, og de svenske Soldater fængslet. I Løbet af Natten udførtes alt dette; og »under Kirkeklokkernes Ringning stævnede Landfolk og Borgere mod Hammershus, ledede af Jens Kofoed og Borgmesteren i Rønne, Klaus Kam, og allerede 9. December

overgav den lille Garnison paa Slottet sig. — Kun 10 Svenskere mistede Livet under hele Frigørelseskampen.«

At denne lykkedes, skyldtes dog nok hverken den enes eller den andens særlige Fortrin, men snarere det, at mange Bornholmere i Nødens Tid havde gjort Pønitense med saadant Sind, at Gud kunde fri dem ud af Fremmedvældet. — —

»Kort efter den omtalte Begivenhed rejste bornholmske Mænd til København; og af dem modtog Kongen 29. Decbr. Øen til Arv og Eje, idet han tillige gav Løfte om Privilegier og Gunstbevisninger til dem, som havde medvirket ved Befrielsen« (Fredericia i Dnm. R. Hist. IV. S. 411). Jens Kofoed fik saaledes Bestalling som Kaptajn og Maglegaard i Østermarie afgiftsfri, Villum Klausen fik Rabækkegaard i Knudsker ligeledes fri for Skat, og Præsten Poul Anker Aa Kirkes Kanonikat med Ret til Kannikegaardens Afgifter og blev senere Provst o. s. v.

Den 27. Decbr. 1658 kom en svensk Galiot og lagde til ved Sandvig med 63 Ryttere til Forstærkning af Printsenskölds Mandskab. Og den ellers noget hidsige Jens Kofoed tog disse Svenskere til Fange uden Blodsudgydelse. Derfor kan han nok med Ære beholde Titlen »Bornholms Befrier«, som han var bleven kaldt. — At Præsten Poul Ankers Navn kom først paa Listen over Bornholmeropstandens Ledere, skyldtes sikkert gammel Pietet over for Præstestanden. —

Efter at Rønne Borgmester Klaus Kames en kort Tid havde styret Klippeøen fra Hammershus af, og

Jens Kofoed ledet dens Forsvar, ansatte den danske Konge Tyskeren Adolf Fucks til Lensmand eller Guvernør paa Bornholm (Juli 1659). Oberstløjtnant Eckstein paa Simblegaard havde allerede da afløst Jens Kofoed som Kommandant over Militsen.

I Aaret 1660 fik den tyske Hr. Fucks kongelig Befaling til — sammen med Landsdommeren, Provsten og 4 Præster — at dømme i Ægteskabssager, en »Kapitelsret«, der skulde holdes i Rønne Kirke. — Dette ny »danske« Styre blev dog lidt af en Skuffelse for de danmarkstro Bornholmere. Guvernør Fucks var en grusom og hensynsløs Herre; og efter Fredslutningen 1660 maatte de i Forvejen udpinte Bornholmere underholde en Mængde danske Krigsfolk til »Beskyttelse af Øen« og gaa ind paa at betale $\frac{1}{10}$ af deres Formue til de 5 Tønder Guld, som den danske Konge maatte afgive til den svenske for Afsavnet af Bornholm. (Korfits Ulfeld og Leonora Kirstine, som fra Juli 1660 sad fangne paa Hammershus' Slotskirkeloft, blev saa brutalt behandlet af Fucks, at de gjorde et livsfarligt Flugtforsøg ned over Mure og stejle Skrænter — ved Blommetaarnet; men under deres paafølgende haarde Fangenskab i Manteltaarnet fik de klaget til Kongen, der lod Fucks' Forhold undersøge; og det endte med, at de højbaarne Fanger blev frigivet). En Del af de indkvarterede Krigsfolk (Ryttere) blev dog hjemsendt i Decbr. 1661, og Guvernør Fucks afskediget i Februar Aaret efter.¹⁸

Kong Frederik den Tredie havde under alt dette tilvendt sig arvelig Enevoldsmagt, hvorefter Adelen's Privilegier overfor Præsterne blev noget indskræn-

ket. Ved Reskript af 24. Juni 1661 blev bestemt, at »hvad Kongen herefter hos Gejstligheden vil have udrettet, skal ved Bisperne og ikke ved Lensmændene eller deres Fuldmægtige forrettes«; og i Febr. 1662 blev forordnet, at Lensmændene skulde hedde Amtmænd og have mindre Myndighed og som oftest mindre Løn.

Det nævnte Forhold kom til at gælde Bornholms nye Landsherre Hans Schrøder Løvenhjem, der overtog sit Embede 29. Marts 1662. Under ham er det, at Sjællandsbispens, »Ærkebisp Hans Svane (12.-1. 1663) tilskriver Beboerne paa Bornholm og meddeler dem, at denne Ø, der hidtil havde staaet under Lunds Stift, fremtidig skulde høre under Sjællands Stift«. ¹⁹ Dette Stiftsskifte var en Nødvendighed, da Skaane ikke længere var dansk; men det havde vel nok været bedre for Bornholm, om sidstnævnte Landsdel ogsaa var bleven under Danmark; thi siden sin Adskillelse fra dette Moderland er Bornholm stundom bleven regnet for et fjerntliggende Biland, der ej engang kan undes sin rette Plads paa Danmarks-kortet, men ofte anbringes i et Hjørne af Sverrig.

Bornholm blev altsaa fra 1662 et Amt under Sjællands Stift; men Landsherren Hans Schrøder Løvenhjem blev dog ret ofte kaldt Guvernør og fik ligesom de forrige Lensmænd sit Navn anbragt i nogle Kirker (f. Eks. paa *Klemens Kirkes* søndre Væg og *Povls Kirkes* store Klokke). Han regerede forøvrigt efter Valgsproget: »Ikke uoverlagt eller frygtsomt«, hvad der nok kunde trænges til under den fortsatte Dyrtid og Elendighed ²⁰. Foruden Resten

af den omtalte Formuetiende skulde han afkræve Bornholmerne »Maalstold, Ægteskabstold, Græspenge af alt Kvæg, item Maanedsskat (Krigsskat)« og efter kgl. Forordning 1662 udarbejde Jordebøger, hvori hver Gaards aarlige Afgift til Staten var fastsat. Det sidste blev nu gennemført paa en meget uheldig Maade, idet den bornholmske Hartkornsskat blev bestemt efter tidligere Ydelser af hart Korn (Rug og Byg) samt af Havre, Smør, Kvæg, Fjerkræ, Ved og Penge o.s.v. i Stedet for efter Jordens Bonitet; og Gaarde med mindre god Jord kom derved ofte til at yde ligesaa megen Hartkornsskat som nogle med fede Jorder. Af Vildtet (Hjorte og Harer) fik Bønderne vel Skade, men ingen Indtægt; thi Kongen betragtede stadig Bornholm som sin Vildtbane og lod hente de bedste Jagtdyr til Hoffet.

Samfundstilstande og Næringsveje var usle i flere Henseender. Bornholm havde den Gang kun ca. 10,000 Indbyggere; der var noget over 900 Gaarde, ca. 20 Halvfæstegaarde, 400 Udbyggerhuse, 48 »Skvatmøller« og 23 Vejrmøller; og mange Gaarde laa øde og uden Bygninger. Foruden de gamle Kornsorter: Rug, Byg og Havre begyndte man nu at dyrke Ærter og Vikker. — Af Borgere var der i Rønne 150, i Neksø 100, i Svaneke 70, i Hasle 60. Fra Søkøbstædernes primitive Havne sendte Købmændene smaa Skuder med Landbrugsprodukter til København eller tyske Byer og tilbyttede sig de nødvendige Brugsartikler, som de gav Bønderne for deres Varer. Til Rønne hørte den Gang kun 4 Skuder og 4 Baade, til Neksø 3 smaa Skuder, til Svaneke 2 Skuder og 2 Baade, til Hasle kun 1 Baad. Allinge, Sandvig og Gudhjem

regnedes kun som Fiskerlejer. Fiskerne skal i den Tid dog have haft forholdsvis »god Næring«. Værst var det nok for Landboerne. 1663 blev det saa vaad en Sommer og Høst, at mange maatte meje deres Korn under Vandet. Og 1669—70 indtraf en meget streng Vinter, hvorunder nogle Mennesker og meget Kvæg døde. I Maj Maaned 1670 maatte flere bornholmske Bønder rejse til København og bede Kongen om »nogle Befrielse fra de store Tyngsler, Landet haver været med besværet«. Og samme Sommer blev saa tør, at der indtraf stor Misvækst. »Ingen mindes saadan ringe Høst som i dette Aar, Anno 1670, da de maatte her paa Landet oprykke det stakkels Straa og Aks med Hænderne, kunde ikke bære enten Le eller Saks derpaa. Hver Mand havde fast sin indhøstede Grøde til Julen derefter straks fortæret, havde intet til Kongen, mindre til Kirken, Præst eller Degn. Der løb omkring efter Føden paa Landet saa mangfoldige Mennesker, gamle og unge, stærke, svage, Mænd og Kvinder, Dreng og Piger, som det var storlig at forundre sig over. Det var da, man havde i det ringeste 40 og flere (Tiggere) at (be)spise, uanset der i Tide ved Mikkelsdag rejste fra Landet nogle 100 Mennesker til andre Steder sig udi denne besværlige Tid at opholde og nære. Heste og Kvæg døde fluks og bort, fordi det fattedes Foder til dem.« Saaledes fortæller Rasmus Ravn.

Kongen sendte Kommissærer til Bornholm for at undersøge Forholdene. Og efter en paafølgende endnu strængere Vinter med Kulde, Sult, Død og Elendighed kom 8 Skibe med Rug, Byg, Malt og Ærter til Hjælp for de betrængte Øboere. »Men det

gemene fattige Folk af Udgifter og anden besværlig Tilfald finde der lidet eller intet af,« bemærkede nævnte Ravn. Siden denne fromme Mand, som ellers ansaa Embedsmænd og Øvrighed for Guds Stedfortrædere paa Jorden, kunde skrive saaledes, maa nævnte Nødhjælp ikke være kommen i de rette Hænder.

Senere — i Maj og Juli — kom ny Sendinger Korn; og de maa vel være bleven retfærdigere fordelt; thi Ravn priser derefter baade Gud og Kongen for Gaverne.²¹ —

I den haarde Nødstid blev der ikke Raad til at koste noget paa Kirkernes Udsmykning eller Istand-sættelse; men kort før og efter blev der dog gjort lidt. *Nylars Kirkes* vestre Ydermur, som var nedstyrtet 2den Paaskedag 1661, blev opført igen kort efter. 1663 blev der lagt Tagsten paa *Aa Kirkes* Klokke-taarn; og Mandfolkestolene i nævnte Gudshus blev da ogsaa fornyet. »Pulpituret, hvor unge Dreng, Karle og eneværende Personer mest til Prædiken opgaar,» blev malet 1664. Samme Aar fik *Rø Kirke* en ny Altertavle. — Saa kom Nødaarene. Men kort efter (1673) fik *Svaneke Kirke* en Lysekrone skænket af en Povl Kofoed og smykket med hans Vaabenmærke »med en Ko-Fod udi« og forsynet med oplysende Indskrift; og følgende Aar blev der paa samme Kirkes Loft malet Billeder af Jesu Lidelse tilligemed Navnene paa de »ærlige og velforstandige Mænd med deres dyderige Hustruer«, der bekostede det.²² —

Det er iøvrigt værd at lægge Mærke til, hvad Rasmus Ravn siger om de almindelige Bornholmere

paa den Tid. Han roser dem for at være »et forstandigt, sindigt og fornuftigt Folk«, der »ofte kunne gøre med deres Hænder, som de aldrig haver set tilforn gøres«. De ere »uforfærdede, modige og kønne udi Sind og Styrke deres Fjender at imodgaa, naar de ikkun ret anføres«. Mange opnaar en høj Alder — indtil 110 Aar. Kvinderne roses baade for at være »forstandige, kærlige og kyndige« til at kunne »spinde, væve, binde Hoser, sy, kniple og anden Husgerning«; og forefalder her saa kønne og dejlige Kvindepersoner, Piger og Møer, saasom de ikke dejligere nogensteds findes kan.« De roses tillige for »Tugtighed, Forsynlighed og Sparsommelighed udi Husholdning, Ærlighed og Oprigtighed udi Omgængelse, Gudfrygtighed og Adstadighed udi Kirken«. Og samme Forfatter finder Bornholmernesaa oplyste, »at man næppe lig her skal komme til nogen Gaard eller Hus udi Købstæderne eller udi Sognene, der er jo et Menneske derudi, som kan læse udi Bøger«, ligesom han mener, at man de fleste Steder holder »Morgen- og Aftenbedestunder med Bønner, Læsning og Syngen« i Hjemmene; men han nævner ikke, at sligt var befaleet og skete under Tvang.

Rasmus Ravn bemærker ogsaa i sin Krønike, at han som Rektor i Neksø og siden i Rønne har undervist ikke faa unge Mennesker, der senere er blevne til »hæderlige Præstemænd, Degne, Substituter (Medhjælpere) og ellers dygtige i gejstlige og verdslige Bestillinger«. —

Om Ægteskabsindgaaelse fortæller Ravn, at ved Fæstensøl drog Frieren med flere Ledsagere til den udvalgte Piges Hjem, hvor han lod en af Følgesven-

dene udrette Bejlerærindet overfor Pigens Fader; og naar alting saa var ordnet og samtykt, sluttedes med »en liden Oration (Tale) og saa en Kollats (Fæstensølilde) efter Lejligheden«, og de forlovede gav hverandre Haand og Fæstensgave. — Naar der saa var lyst for de unge i 3 Søndage, blev der budt til Bryllupsgilde; og de trolovede drager til Kirke. Havde Bruden formuende Forældre, bar hun en forgyldt Krone paa Hovedet til og fra Kirken og var ellers »herlig udstaffet«. I Hjemmet holdtes Festmaaltidet og gjordes Taksigelse; og hen paa Aftenen blev de nygifte fulgt til Sengs »med Blus og Sang«. Brudgommen tog nu den skønne Krone af Brudens Hoved og gav hende sin Hat paa i Stedet til Tegn paa, at »hun skulde være hannem underdanig«. Morgen efter fik de unge Ægtefolk først deres Brudegaver »til at hjælpe sig med udi deres Trang«. Baade Fæstensøl og Bryllup skulde holdes ved Nymaane, for at der kunde være Lykke med Ægteskabet. Ved Barsel skulde indbudte Kvinder følge Barnet til og fra Kirken og ofre Fadderpenge (paa Alteret) sammen med Bærekonen. Efter Daabshandlingen skulde Fadderne følge med til Barselshuset og holde sig lystige, »mens Lejlighed er«. Ved Begravelser mødte ofte baade Præst og Degn i Sørgehuset, hvor Præsten først holdt en lille Tale til Ufferølgæsterne, »at de af den afdødes Eksempel maa paamindes om deres egen Dødelighed til at afstaa fra Synden og leve kristelig«. Siden skulde man (d. v. s. Degnen) synge, mens Liget bares fra Gaarden til Graven, »enten det er en hel, $\frac{1}{2}$ Mil eller en Fjerdings Vej, dernæst synge over Graven, til Jorden er paakastet, og

saa allersidst Sang før og efter Prædikenen, som sker gementlig udi Kirken. Dette er Umagen; men hvad Belønningen er, forfares vel«. Rasmus Ravn kendte af Erfaring Degnens besværlige Tjeneste, som var saa daarligt lønnet. Hvorledes en Ligprædiken plejede at være, er tidligere skildret. Her skal blot tilføjes, at det ofte blev Degnens Arbejde at forfatte den afdødes Nekrolog eller Levnetsskildring, som Præsten skulde læse i Slutningen af sin Ligtale; og det var særlig den, Folk paahørte med Interesse. Begravelsesgilderne (Offerøl), som tidligere ofte holdtes noget overdaadigt, foregaar nu efter Ravns Mening i »al Tugtighed og Ærbarhed tilgiven med Læsning, Sang og anden Guds frygt«. — »Hvo derimod peccerer eller synder, bekommer endelig Straf,« tilføjer Ravn.²³ Kongen havde nemlig befalet, at det skulde være saaledes. —

I Kongeloven af 1665 hed det bl. a.:

»Den bedste Begyndelse til alting er at begynde med Gud. Det første derfor, som vi for alting ville udi denne Kongelov alvorligen have befalet er: at vore Efterkommere, Børn og Børnebørn i tusinde Led paa Fædrene og Mødrene, Enevolds-Arvekonger over Danmark og Norge, ære, tjene og dyrke den ene rette og sande Gud paa den Maade og Manér, som han sig i det hellige og sande Ord aabenbaret haver, og vores kristelige Tro og Bekendelse klarligen derom formelder efter den Form og Maade, som den ren og uforfalsket er bleven foresat og fremstillet i den augsburgske Konfession Aar 1530 og ved samme rene og uforfalskede kristelige Tro holde Landsens Indbyggere og den vældelig haandhæve og beskærme i disse Lande og Riger mod alle Kættere, Sværmere og Gudsbespottere. — Skal og Kongen ene have højeste Magt over alt Cleresiet fra den højeste til den laveste, at be-

skikkke og anordne al Kirke- og Gudstjeneste, Møder, Sammenkomster og Forsamlinger om Religionssager, naar han det raadelig eragter, byde og forbyde; og i Almindelighed, kortelig at sige, skal Kongen ene have Magt at bruge alle Regalier og *Jura Majestatis*, hvad Navn de og have kunne.«

I Overensstemmelse dermed udstedte Kong Frederik den 3die ligesom sine Forgængere flere Paa-bud til Gejstlighed saa vel som Lægfolk om at holde Bededage o.l. ²⁴ Som noget lokalt angaaende gudstjenstlige Forhold kan bemærkes, at det ved Sjællands Bispn P. Winstrup i 1653 var bleven anordnet, at der altid skulde være Sidsttjeneste i Knuds Kirke, da Knudsker Sogn var Anneks til Rønne. ²⁵

Under den skaanske Krig, som førtes 1675—79, var Bornholms Amtmand og Kommandant Løvenhjem ovre i Kristian den 5tes Hær og kæmpede som Generalløjtnant, og Oberstløjtnant Fischer var da Vicekommandant over Bornholms Milits. Medens Løvenhjem bl.a. erobrede Rygen, gjorde Bornholmerne deres Indsats for Øens Selvstændighed og Skaanes Genforening ved at hindre en svensk Landgang i Sandvig 1677; og den lunefulde Østersø hjalp dem ved at ødelægge to svenske Flaader, som sejlede med Krigsmandskab mellem Sverrig og Tyskland. Trods alt dette blev Skaane dog ikke genvundet; og adskillige Skaaninger, som viste dansk Sindelag under Krigen, maatte flygte til forskellige danske Landsdele. Paa Bornholm bosatte mange Skaaninger sig i Gudhjem, der laa næsten øde siden Pestens Hærgning 1654; og nogle slog sig ned i Tejn og nogle fra Gønge Herred i Nyker.

En af de omtalte Flygtninge var Præsten Hans

Dominicus. Han havde under Krigen bedet for den danske Konge Kristian den 5te; og denne belønnede ham siden ved at give ham Ibs-Svaneke Præstekald, som han betjente i 21 Aar. Der maatte han imidlertid prøve en Del af Livets Bitterhed, idet hans Sogndegn og flere andre udsprede onde Rygter om ham, hvorfor han maatte anlægge Sag. Degnen sagde, at han prædikede kun efter »andre højlærde Mænds Manuskript«, og beskyldte ham tillige for at have begaaet baade Hor og Mord. Skønt Degnen ikke kunde bevise sine Udsagn, men flygtede fra Følgerne ved at dræbe sig selv, blev de onde Rygter om Præsten dog ikke slaaet helt ned. Særlig havde onde Tunger travlt med at smæde Sjælehyrden, fordi han som Enkemand havde trolovet sig med sin Tjenestepige; og ved sin Afskedsprædiken skal Hans Dominicus have sagt: »Skam og Skændsel faa alle de, som dine (Guds) Tjenere gøre Ve — foruden al Aarsag.« ²⁶

Kong Kristian den 5te interesserede sig ligesom de forrige Konger for kirkelige Ting og udstedte ogsaa mange Forordninger og Love om sligt.

Til den gejstlige Dragt havde Præsterne for længe siden optaget de adeliges hvide Pibekrave at bære om Halsen, medens den lange, sorte Præstekjole først blev almindelig langt senere.

Kristian den 5te fandt imidlertid, at Dragten var for vilkaarlig og bestemte derfor d. 13. 3. 1683, at Bispen over Sjællands Stift og vores Confessionarius maa bære sorte Fløjels Vingekjortler, Fløjels Huer og Bonetter. De andre Bisper maa bære sorte Silkekjortler med Fløjelsvinger, saa og sorte Fløjels Huer og Bonetter. Promoti (befordrede) Doctores in Theologia maa bære Fløjels Bonetter og Vin-

ger paa deres Kjorteler af Fløjl, saa og Silkesamarer (lange Overkjoler). Og maa ingen uden Købstadpræster, Kapellaner her i vores kgl. Residensstad Kjøbenhavn, Provster og Præster paa Landet, som er promoti Magistri (befordrede i Embede), bære Bonetter« (flade Huer). —

I samme Forordning gjordes ogsaa Forskel paa Adel og Almue. Adelige maatte »i fælles Venners Overværelse slutte Ægteskabsløfte med Haandsrækning og Trolovelsesring, hvilket i alle Maader skal være saa gyldigt, som det af Præsten var forrettet«. — Alle Børn skulde — under Trusel om 30 Rigsdalers Bøde — døbes inden 8 Dage efter Fødselen. Daaben skulde paa Prædikedage foregaa efter Tjenesten, uægte Børn maatte først døbes efter Kl. 12. Faddernes Antal maatte ikke være under 5. Som Løn for kirkelige Handlinger skulde Præsten nøjes med, hvad enhver vilde give. Den 23. Juni samme Aar (1683) udkom »Kristian den 5tes danske Lov« som en bearbejdet Samling af mange tidligere Lovbestemmelser. Ved den blev Skaanske Lov, der hidtil havde gældt paa Bornholm, ophævet; og Klippeøens Kirke- og Retsforhold blev som i det øvrige Danmark. Saaledes blev Sognemenighedernes Delagtighed i Præstevalg og Folkets Ret til at dømme ved Nævninge nu helt forbi paa Bornholm. Klemensker Præsten Oluf Jensen Aalborg blev den sidste Præst herovre, der var valgt af sin Sognemenighed (1665).

I Aaret 1685 lod Kong Kristian den 5te udgive et nyt Kirkeritual med faste Regler for Præsternes Forhold og de kirkelige Ceremonier i Danmark og Norge. Medens Kristian den 4de 1646 havde anordnet, at Præsten ved Nadverens Uddeling skulde sige: »Det er Kristi Legem, det er Kristi Blod!« skulde Præsten efter Kristian den 5tes Ritual sige: »Dette er Jesu sande Legeme! Dette er Jesu sande Blod!« Det var en Afstandtagen fra Calvinisternes aandelige Nadverlære. Iøvrigt lignede omtalte Ritual det nuværende. Det hævdede dog endnu Exorcismen ved Daaben samt det, at aabenbare Syndere skulde aflægge Syndsbekendelse i Kirkens Kordør for at faa Ab-

solution, og ubodfærdige nægtes Nadveren og bandlyses fra Prædikestolen; men anfægtede eller djævlebesatte skulde man ikke længer være saa haard ved. Saadanne skulde Præsten besøge og hjælpe med Guds Ord.

1686 udkom en Forordning, hvorefter de mange Bededage blev ophævet og kun een almindelig Faste-, Bods- og Bededag skulde holdes, nemlig den fjerde Fredag efter Paaske. 1688 udkom en ny Alterbog for Præster, og 1699 udsendtes en ny Kirkesalmebog med mange af Kingos Salmer.²⁷

Alle disse Forordninger skulde nu foruden Jylland og Øerne med Bornholm ogsaa gælde de ny befolkede Ærteholme: Kristiansø m. fl.

Hammershus havde nemlig udspillet sin Rolle som Fæstning, hvorfor Kristian den 5te i Aaret 1684 lod anlægge en Flaadestation og Fæstning omkring Løbet mellem Ærteholmene. Den største af disse, som blev forsynet med et større Taarn og Stenforskansninger, fik derefter Navnet Kristiansø, ja alle Øerne kaldtes ofte siden under eet med det Navn. Den største Del af Hammershus' Garnison med tilhørende Officerer og Feltskær blev nu overflyttet til Kristiansø; og Kapellanen i Rønne, Anders Aalborg, maatte først rejse derover og prædike hver Søndag, indtil han om Efteraaret 1684 blev Øens faste Præst med en Løn af 30 Rigsdaler om Maaneden. — Som Kuriositet kan bemærkes, at da disse Klippeøer manglede Jord, maatte man i Førstningen begrave eventuelle Lig derfra paa det bornholmske »Fastland«, og Præsten skulde ved hver Begravelse følge med derover og kaste Jord paa. Senere har man ført nogen bornholmsk Muld over til Dækning af nøgne Klipper²⁸.

Da Kristian den 5te 1687 gæstede Kristiansø og Allinge, var han Fadder til Byens Præsts (J. Sodes) Barn, der blev opkaldt efter Kongen; men denne lod dog Amtmand Wettberg gaa op for sig. — Baade Provst Poul Anker og Pastor Sode prædikede for Majestæten ved den Lejlighed. — —

Hammershus' Bygninger var nu saa forfaldne, at de ikke længere kunde tjene til Bolig for Amtmanden. Ved en Undersøgelse 1677 fandtes ikke andet Inventar paa Slottet end en Hestemølle, 6 Jernkakkelovne og nogle simple Senge og Borde, et Skab, et Par Bryggerkar, en Bænk og en Ambolt. — Til Opholdssted for Vicekommandanten blev opført en Bindingsværksbygning indenfor vestre Mur; og det lille Vagtmandskab maatte holde til i et lille Rum ovenpaa Magasinbygningen. Manteltaarnet og andre Taarne med solide skumle Rum blev derefter kun benyttet som Statsfængsel, hvor de der indsatte Fanger fik det elendigt. En Fange ved Navn Mauritius skal ved Aar 1678 »være død i Fængselet paa Hammershus meget elendig og meget borttæret af Lus«. — — —

Andre Steder paa Bornholm var der ogsaa stor Elendighed. Af Øens 678 Selvejrgaarde og 220 kgl. Vornedgaarde laa 163 ubeboede og til Dels uden Bygninger; og Skatterne fra disse Gaarde maatte skaffes til Veje ved Udlejning af deres Jorder. Skovene stod forhuggede og indeholdt kun faa Træer til Bygningstømmer. Købstadboerne var fattige; og Købmændene drev Byttehandel med Landfolket.

Amtmand Wettberg, der blev Bornholms Øverste 1685, »boede til Leje i Rønne« (i en Gaard tæt

Øst for Kirken). Og i de Tider — baade før og efter ham — blev Bornholmerne desuden plaget af daarligere Embedsmænd, medens flere ret uskyldige lærde maatte sukke bag Hammershus' kolde Mure.

Nogle af de værste bornholmske Embedsmænd paa den Tid var den tyske Aakirkeby Foged Dechners Sønner, nemlig: August, Ridefoged eller Amtsskriver for hele Bornholm (fra 1679), samt hans to Brødre, der var Herredsfogder. De blev alle dømt til Afsked paa Grund af uredelig Adfærd. Men Amtsskriver Dechner forstod at dreje Sagerne saaledes, at han trods det blev i sit Embede i flere Aar, hvorunder han fik Landsdommer Mathias Rask sat i Gældsfængsel og Anker Antoni Müller udnævnt som Vicelandsdommer. I den Tid optraadte Dechner — efter Amtmand Wettbergs Indstilling — som Forhørsdommer i en Giftsag, en Troldomssag og en Tyverisag og fik nævnte Müller til at fælde »ubesindige Domme« o. s. v., indtil Højesteret endelig i Februar 1691 fik den forbryderiske August Dechner dømt og straffet efter Fortjeneste,

Amtmand Wettbergs Forhold blev ogsaa »skarpt misbilliget«, men i visse Henseender var denne Embedsmand meget nidkær. Han lod alle Bornholms Præster skiftevis prædike for sig i Rønne — efter de af ham opgivne Tekster; og »han var den første, der foranstaltede, at ved Kirkerne blev ordnede Kirkeregnskabsbøger indrettet saa vel som Præsternes Kirkejournalbøger«. Og han lagde »den første Sten til Taarnets (Kastellets) Grund i Galgeløkken sønden Byen i mange Herrers og Præsters Overværelse« 23.-5. 1688. Endvidere hjalp han i sin

sidste Tid Aaker Præsten Tue Lyster at faa gennemført, at der fra Amtsstuen hvert Aar skulde betales de gamle Ydelser eller »60 Rigsdaler tilligemed de tre Tønder Mel af Spidlegaards Mølle« til de fattige fra det af Dechner nedlagte Sct. Jørgens Hospital; og et nyt Hospital blev rejst tæt Syd for Aa Kirke ²⁹.

Den følgende Amtmand, Hans Bøfke, boede ikke engang til Stadighed paa den afsides Ø; og naar han viste sig der, »førte han temmelig Prunk,« hedder det. — —

Bornholm ansaas paa den Tid bedst egnet til Forvisningssted for mislige eller forbryderiske Personer. — Adelsdamen Regitze Grubbe, der var anklaget for Delagtighed i Giftmord, fik dog Lov at bo i Rønne fra 1678 til 1689; men den sindssyge Sofie Thott maatte holde til paa »Slottet« fra 1685 til 1692. Senere maatte den til livsvarigt Fængsel dømte Krigsraad Møller, den fraskilte Fru Ingeborg Vind, den fra Dødsdom benaadede Bodil Steen og den vanartede Etatsraadsøn Niels Trolle opholde sig samme Sted visse Tider. — 1719 blev den tyske Læge og Alkymist Johan Dippel anbragt i Statsfængselet Hammershus, fordi han var kommen med nogle »separatistiske Udtalelser« imod den ortodokse lutherske Statskirke. (Efter sin Udfrielse 1726 skal han have drevet pietistisk Vækkelse i Sverrig). Endvidere sad der paa samme Tid en for Spioneri mistænkt Professor Marri fra Riga. Han fik fra Fængselet Lov til at »informere adskillige smukke Folks Børn.«

En af de bedre Bornholms Amtmænd var Valdemar Reedtz fra 1699 til 1718. Han tog Bolig i Rønne;

og han roses for at have opmuntret bornholmske Bønder til Flid og Stræbsomhed, saa Skatter og Afgifter derefter blev ydet i rette Tid. Han gjorde ogsaa sit til, at Landbrugsprodukter som Havre og Stude kom i højere Pris. Men den økonomiske Fremgang blev hæmmet ved den store nordiske Krig (1700-1720); og den strenge Vinter 1709 tærede paa Beholdningerne, afbrød Sejladsen og lagde Isbro over til Skaane. Dog blev Bornholm fri for den skrækkelige Byldepest, som hærgede de nordiske Lande i de Aar og derefter. Ved Folketællingen 1710 havde Øen 14000 Indbyggere, hvoraf det halve Antal (de voksne) plejede at gaa til Alters mindst een Gang om Aaret ³⁰. — —

Trangen til Oplysning og Uddannelse maa da have været ret almindelig; thi det berettes ogsaa fra den Tid, at Klemensker Præsten Jørgen Sandbye var »en god Musiker og en dygtig Skolemand, saa adskillige mere velhavende Folk holdt deres Børn hos ham til Information; og disse blev fra ham dimitterede til Akademiet«. Nævnte Sandbye var den første Præst her, der blev kaldet af Kongen og den første, der begyndte med at holde Skrifte om Lørdagen.

Præsterne holdt fra den katolske Tid private Skriftemaal i Kirkernes Skriftestole, hvorved de vel stundom hjalp Folk til Rette, men fik tillige en Magt over dem, som let kunde misbruges. —

Naar Præsterne vilde te sig som Adelen og hæve sig over Almuen, maatte de som oftest bøde for begaaede Fejl. 1669 blev Rø Præst (Viborg) afskediget for »Drukkenskab og andre grove Fanter«. 1671

blev Bodilsker Præsten (Lemvig) kostet, fordi han havde sigtet en Toldskriver som Rakker; og 1694 fik Olsker Præst (Schade) Afsked paa Grund af Drik og andre Forseelser.

De adelige forstod bedre at klare sig. Den forviste Fru Regitze Grubbe fik Lov til at ophænge en pragtfuld Tavle med en rosende Indskrift over sig selv i Rønne Kirke. Og den lidt tvivlsomme Amtmand Wettberg lod ophænge Mindetavler over sig selv og Frue i samme Gudshus samt Inskriptioner over sig med Vaabenmærke i flere Kirker. Dog blev Rø Præsten (Kristen Lind) ogsaa »afskildret« tilligemed sin Søn i sit Sogns Kirke 1714.

Bornholm havde imidlertid skiftet Amtmand. 1722 havde Oberst Niels Madsen West overtaget Embedet som saadan, og efter 1728 blev han tillige Kommandant. Han skal ogsaa have været ret uheldig med sin Embedsførelse.

Under ham visiterede Sjællandsbispen Worm herovre og eftersaa antagelig baade Kirker, Skoler og Hospitaller. En Følge deraf var nok, at Forstanderen for det gamle Rønne Fattighospital, Herman Bohn, lod dettes elendige Bygning nedrive og bortsælge de fattige til Indtægt. »Af egne Penge kostede han fem Hundrede Slettedaler paa at rejse paa dens Sted (lidt Øst for Store Torv) den endnu staaende Bygning, otte Bindingsværksfag stor, med Egetømmer og teglhængt. Hospitalskirken i de to sydlige Fag udstyrede han med Prædikestol, Alter med en malet Altertavle og et udskaaret Krucifiks samt to Messingstager, Tralværk (Gittervindue) for Koret, Skriftestol og to Mands- og to Kvindestole,

hver paa fire Sæder; han sørgede for, at her hver Søndag holdtes Morgenbøn. I Husets nordre Ende fandtes et Køkken; de mellemliggende Fag rummede tre Stuer med een Kakkelovn og fire To-spændersenge. Haven mod Øst, 46 Skridt lang og 42 Skridt bred, lod han indhegne med Stengærde og tilplante med Æbletræer.« Dette skete 1729 ³¹.

Gudshusenes Udsmykning og Reparation hørte til de Ting, som heller ikke blev forsømt i den sidst skildrede Periode. 1682 fik *Svaneke Kirke* en ny Døbefont, der blev malet og forsynet med Inskription; og 3 Aar efter fik Kirken en ny Prædikestol »ophængt og beprydet« og 3 Aar efter igen et »med Guld og Sølv broderet« Alterklæde forsynet med »Landsdommer Müllers og Frues Vaabener« og Navne. 1701 fik samme Kirke en ny Skriftestol, medens Gudshusene i *Vestermarie* og *Pedersker* i de Aar blev forsynet med hver en Prædikestol, som bruges endnu. *Povls Kirke* fik en Altertavle fornyet 1699, og 1701 blev i *Peders Kirke* ophængt en ny Klokke. I *Østerlars Kirke* blev ved Skriftestolen ophængt et Skilderi af Præsten Jørgen Jensen Sode Aar 1700. *Bodils Kirke* fik Kvindepulpituret malet 1707. I Aaret 1685 forærede en Rønne Borger Hans Marckmann en Miniatur af sit Skib »Tredske Michel« til at hænge i *Rønne Kirke*; og 1721 fik samme Gudshus et nyt, smukt Pulpitur. Dets Udsmykning bestod i 8 maledede Felter med ret gode Billeder af Jesu Liv og Død og tysk Indskrift. Det blev nemlig skænket af en Rønnebo Mikkell Nielsen Pax, der under et længere Ophold i Pommern havde tilgiftet sig en Formue; og det findes i restaureret Stand foran Orgelpulpi-

turet i den ny Rønne Kirke. Giverens Navn og Vaaben er selvfølgelig indbefattet i Udsmykningen. — *Peders Kirkes* Taarn blev (ifølge Inskription indvendig i Murværket) omfattende repareret 1719; og 1722 blev *Ols Kirkes* Rundmur forhøjet og dermed vel ogsaa en ny Tagkonstruktion med nyt Spaantag opsat. 1730 blev *Neksø Kirke* »herlig renoveret (fornyet) og forbedret, idet Kirkens hele Mur paa fire Alen blev forhøjet og ellers indvortes forsynet med Pulpiturer og ny Maling«. Paa Kirkens Loft blev malet Scener af Jesu Lidelseshistorie og Billeder af Evangelister, Apostle og hellige Kvinder.

I Aaret 1694 skete det, at Degn J. Nielsen i *Pedersker* glemte at slukke Lysene paa Kirkens Alter efter en Gudstjeneste, hvorved baade Altertavle, Kirkebog, Alterklæder og deslige blev »næstendel opbrændt«, og han blev den 10. 7. nævnte Aar »advaret om forderligst og med det snarest at reparere Kirkens Altere med Maling og Staffering efter gammel Skik og Sædvane, fordi han er dømt dertil af den gejstlige Øvrighed. Hertil svarede Degnen, at han ikke havde Middel eller Formue dertil, men vilde give Ansøgning til Biskoppen«. — Altertavlen blev først fornyet 40 Aar derefter.³²

Karakteristisk for Tiden er det, at Præsterne stadig kappedes med de adelige og store om at faa de fornemste Begravelsespladser, helst inde i Kirken, og faa kostbare Epitafier eller Skilderier af sig ophængt der til deres ærefulde Minde. 1619 var Vestermarie Præst og Provst Ole Larsen Skaaning nedlagt og senere hans Hustru derhos under en Ligsten i Sognets Kirke. 1621 var Østermarie Præst og

Provst Antonius Olsen begravet under en Ligsten lige for Alteret; og i samme Kirke fik Kaptajn Jens Kofoed med tvende Hustruer og 24 Børn et Epitafium ophængt (nogle Aar før hans Død paa Maglegaard 1691), og oven over Epitafiet blev anbragt en Fane med Inskription. I Klemens Kirke var en »dyb og tør muret Begravelse; derudi skal adskillige Embedsmænd fra hele Landet være bleven begravede indtil Anno 1661«. Siden blev Begravelsespladsen overladt til Oberst Mikkell Eckstein og Arvinger. I Peders Kirke lod Præsten Oluf Siverts »sin Begravelse bekoste i Kirkens Taarn 1669. Kaptajn-Løjtnant Ernst Kantzler, død 1678, Kaptajn Morten Mogenssen til Søndregaard, død 1725, og Løjtnant Kristen Mortensen, død 1729, blev alle begravet i Ny Kirke og mindedes ved ophængte Faner med brammende Inskription.³³

I det hele taget er den gudelige Bram, især med Ord, kendetegnende for Tiden. Paa Mandfolkepulpituret i Svaneke Kirke blev f. Eks. under Frederik den 4des Navn skrevet:

»Den naadige Guds Navn til ævig Lov og Ære,
Og deres Sjæle Gavn, som Naadens Ord vil lære,
Og denne Kirke til Zirat og mere Rom.
Ja, til Exempel paa, at være mere from,
Da Rigernes Monarck var Frederich den Fjerde,
Hr. Biskop Christen Worm, i hele Stiftet lærde,
Da Oberst Hr. Niels West, var Landets Commandant,
Og Hr. Hans Ancher Provst, var Kirke Visitant.«

Og paa Kvindepulpituret blev under Dronning Anna Sofies Navn skrevet:

»Da Hr. Niels Friderich Hjort, Menighedens Hyrde,
 For begge Sogner bar, sit hellig Embeds Byrde
 Blev repareret smukt, vor Hellige Guds Huus
 Gjort højere med Kalk, med Sten, med Tegl og Gruus.
 Ved Jakob Kofoeds Hiælp og Tilsium, som er ærlig
 Vor Kirkes Værge var; thi gjorde hand den herlig
 Med dobbelt Pulpitur, for Mand og Qvinde Kiøn
 Foræret, ære Gud ham med stor Naade Løn.

Anno MDCCXXV« (1725).

Paa en Klokke i Bodils Kirke blev følgende Vers
 indstøbt:

»Der jeg som Bedemand til Bryllup Giester kaldte
 Imellem Jesum og hans Brud, som han befaldte,
 Da faldt min Drøbel ned, og jeg blev ganske hees,
 Udygtig til mit Kald, som det af hver Mand sees.
 Niels West som Amtmand var, og Provsten Hr. H. Ancher,
 Hr. Kofoed Sogne-Præst, lod sig det gaa i Tanker,
 At jeg cureret blev, og fik igien min Lyd
 Af Sognet ved hvers Hiælp, som elsker Gud og Dyd.«
 Anno 1725. Goss (støbte) mich. Johann Henrich
 Armovitz a Lübeck.«

Det var Præsten eller Degnen, der forfattede
 saadanne Indskrifter, thi almindelige Lægfolk var
 endnu for uoplyste til at kunne gøre sligt. De fik
 jo som Børn kun Undervisning een Gang om Ugen
 af Sognets Degn. Men Oplysningens Stade beroede
 for en Del paa Degnens Flid og Dygtighed. I Sjæl-
 lands Stifts Degnehistorie (Side 209) kaldes Alex-
 ander Ikomann, som var Degn i Vestermarie fra
 1700 til 1730, for »den Tids dygtigste Skolemand
 paa Bornholm«. — Degnen var nu Præstens underord-
 nede, der ikke alene skulde hjælpe ham i Kirken, men
 ogsaa som Løbedegn besørge mange af hans Ærinder

og bære Breve mellem over- og underordnede; og ve den Degn, som ikke rettede sig nøjagtig efter de gængse Skikke og Anordninger! Degnen i Nyker Sogn Jørgen Andersen blev 1724 anklaget af sin Sognepræst Hans Marcher, »fordi han ved en Altergang deltog i Skriftemaalet, men paa Grund af stærk Næseblod maatte gaa ud af Kirken«.

Med Hensyn til Præsternes Prædiken paa den Tid passer det nok, hvad den pietistisk vakte Professor og Biskop Erik Pontoppidan udtalte om de ortodokse:

»Er det forsvarligt,« siger han, »at en Prædikant i en Kirke fyldt dels med ærbare Hyklere, dels med Herre-Herre-Raabere, dels med aabenbart onde og ugudelige Mennesker, deklamerer med gode Gerningers indbildte Fortjeneste og siger lidet eller intet om deres rette Grund, sande Væsen og høje Fornødenhed hos alle dem, der ville være salige. Mange Gange har jeg hørt med stor Bedrøvelse, at naar i Teksten ikkun nævnes god Gerning eller at gøre Herrens Vilje, at øve Retfærdighed eller andet deslige, saa har Prædikanten bortdrevet sin meste Tid med at advare mod Papisternes Vildfarelser i den Materie, som hos mange er den »locus communis«, hvilken de allerbedst er verserede i. — — Endelig beholdes dog af Prædiken saa meget til Trøst for den gamle Adam, at han kan ikkun blive i sin gamle Hud« o. s. v.

At der imidlertid begyndte at røre sig en Bevægelse af aandeligt Liv indenfor den stive ortodokse Lutherkirke, mærkedes ogsaa paa Bornholm; og et Varsel i saa Henseende blev, hvad den Ibsker-

Svanekepræst Jakob Prahll skrev i Svaneke Kirkebog ved sin Embedstiltrædelse 1729:

»Den stridende Kirke staar aldrig saa fast,
der sker jo i hende Forandring i Hast,
een kommer til Altar, en anden gaar bort,
Nu Præsten, nu Degnen maa pakke sig fort.
I Aar gik de begge til Jorden paa Rad,
Hr. Hjort og den Stenbech de fulgtes snart ad.
Nu tegner jeg andre, en anden mig skal.
Husk, du skal og vandre, som skrev Jakob Prahll.«⁸⁴

2. Pietisme og Brødremenighed.

(1730—1800.)

Ligesom den store Reformationsomvæltning udgik fra Tyskland, saaledes kom ogsaa de fri evangeliske Vækkelser fra det Land; og det var først disse, der ret fremkaldte en Reformation i Menne-skehjerter. Præsten Filip Spener havde allerede 1666—86 begyndt at prædike vækkende i en af Frankfurt am Mains Kirker og givet Børn Kristendoms-undervisning i private Huse; og senere (1686—1707) havde han fortsat sin Virksomhed i Dresden og Berlin og vundet Tilhængere som Franche, Anthon og Schade. Disse havde holdt opbyggelige Fore-læsninger i Modersmaalet paa Leipzig Universitet; og derefter var Pædagogiet og Universitetet i Halle dannet.

Spener og hans Tilhængere blev kaldt Pietister (fromme); og skønt dette Navn tit af Modstanderne blev brugt som Haansord, var og er det lige ære-fuldt og betegnende. — De fleste Pietister blev jo fromme Herrens Tjenere, for hvem det ikke var nok at kende den rene Lutherlære, men hvis vigtigste Opgave blev at tilegne sig en levende Tro og gøre den virksom i et helligt Liv.

Pietismen lærte, at et Menneske maa være vis paa og føle i sit Hjerte, at han er en Kristen, om han skal blive salig. Medens de ortodokse tit brammede med Latin og Lærdom, betjente Pietisterne sig alene af Modersmaalet, saa deres Prædiken kunde fattes af det jævne Folk og de smaa Børn; og derved blev baade Folkeoplysning og Børneopdragelse fremmet. Naar de fromme ofte forkastede verdslige Fornøjelser og Skuespil, da kom det af, at disse Ting ofte brugtes i den Ondes Tjeneste.

Samtidig med Pietisterne optraadte kristelige Personer med mer eller mindre separatistisk Tendens, hvoraf nogle som den tidligere Læge Dippel brugte stærke Ord imod den ortodokse Statskirke, og andre som Magister Haug i Berleburg bebudede Tusind-aarsrigets snarlige Komme, og atter andre som Rock i Isenburg vidnede ved Tungetale og inspirerede Udsagn.

Den sundeste af den Tids fri Bevægelser i Tyskland var dog nok Herrnhutismen, der fremstod 1722—27 ved, at nogle bøhmiske Trosfæller og Separatister dannede en Brødremenighed paa Bjerget Herrnhut i Sachsen. Denne Menighed søgte ikke at have Kristus repræsenteret synligt (i en Pave) eller hørligt (i visse Formularer). Den vilde ved Tro paa den usynlige Gud og Frelser »samle Frelserens Sjæle til en aandelig Enhed«. Herrnhut skulde »blive en Brønd, i hvilken alle levende Strømme samlede sig for siden at vande hele Verden«. Og der er vel ikke mange Kirkesamfund, der har været til saa stor Velsignelse for Guds Rige som den herrnhutiske Brødremenighed ¹.

Her i Danmark havde forskellige aandelige Ret-

ninger ogsaa forsøgt at finde Indgang. Nogle tyske Prædikanters Virksomhed havde fremkaldt Kong Frederik den 4des Forbud imod, at private holdt gudelige Forsamlinger (1706), medens andre Tyskere havde faaet Kongen stemt for at drive Mission. Ziegenbalg og Plutschau var sendt som Missionærer til dansk Indien (Trankebar) 1706; og 1710 var et Missionskollegium oprettet, hvorefter Hans Egede, som dog ikke var Pietist, var udgaaet som Missionær til Grønland 1721. I Aaret 1720 var Vajsenhuset for forældreløse Børn bleven oprettet, 1721 havde Kongen forordnet, at der skulde bygges 240 Almueskoler paa hans Krongodser. Digteren Holberg havde skrevet nogle fordomsfri Komedier og andre Bøger paa Dansk. Der var udgivet folkelige religiøse Skrifter og rettet stærke Angreb paa den statskirkelige Fordærvelse; og ligesom en frygtelig Ildebrand havde hærget det gamle København med Kirker og Lærdomsanstalter 1728, saaledes blussede der nu en Kamp mod gammel Fordom og Formalitet rundt om i Landet.

For at hævde den statskirkelige Orden havde Frederik den 4de kort før sin Død 1730 udstedt den fortvivlede Sabbatsforordning, hvorefter alle skulde tvinges til at søge Kirken paa hver Helligdag, og det var forbudt at udføre noget Arbejde eller deltage i nogen Slags Forlystelser paa en saadan Kirkedag. Overtrædere af Forbudet skulde straffes med Bøder eller stilles i Gæbestokke, hvoraf en eller flere anbragtes ved hver Kirke. Hvilken Skade slige Kongebud kunde gøre, vil Nutidens Kristne kunne dømme om.

Kristian den 6te, der selv var Pietist, stillede sig straks ved sin Regeringstiltrædelse i Modsætning til sin Fader. Han ophævede den strenge Sabbatsforordning, mildnede Folkets Skatter og hjalp undertrykte til Ret. Men efter at Grev Zinzendorf i Aaret 1731 var kommen til København og havde vakt Røre ved sine gudelige Forsamlinger paa herrnhutisk Vis, kom ortodokse Statskirkemænd i Harnisk og fik Kongen til at forbyde saadanne Forsamlinger 1732. Aaret efter mildnede han dog Forordningen og befalede gejstlige paa Prædikestolene at afholde sig fra al »Skænden og Larmen i Særdeleshed mod de saakaldte Pietister«. Disse vandt Kongens Yndest, saa han besatte flere Embeder med saadanne.

De mest bekendte Pietistpræster fra den Tid er jo den før nævnte Erik Pontoppidan, som 1735 blev Hofpræst og senere Professor og Biskop, og som skrev en Forklaring til Luthers Katekismus m. m., Vajsenhuspræsten Enevold Ewald og Salmedigteren Hans Adolf Brorson, der var Præst i Sønderjylland og 1741 udnævntes til Biskop i Ribe. De virkede alle til Velsignelse.

Men nogle af Kongens Pietistvenner fik ham til af Frygt for »verdslige Fornøjelsers« Misbrug at sætte sin Faders Sabbatsforordning i Kraft igen 1735 — endog i udvidet Form; og for at hæmme de kraftige Røster imod den statskirkelige Læretvang blev det 1741 forbudt ikke ansatte Præster at »prædike Guds Ord offentlig og hemmelig«, ligesom det 1745 forbødes Folk af seperatistisk (modkirkelig) eller herrnhutisk Anskuelse at nyde Borgerret her i Landet. Saaledes kom Kristian den 6tes

Foranstaltninger alligevel til at ligne hans Forgængers.

Gavnligest var vel hans Forordning af 1736 om Børns Forberedelse til den første Altergang ved en Konfirmation, og Bestemmelsen af 1737 om, at Exorcismen (Djævleuddrivningen) ved Daaben maatte udelades. (Se »Bh. Kirkehist. I« S. 326 og 332.)

1739 kom ogsaa Bestemmelserne om de lærde Skolers Forbedring og om, at der skulde oprettes Almueskoler rundt om i Landet, hvor Degnene og deres Hjælpere skulde undervise ikke blot i Religion, men ogsaa i Læsning, Skrivning og Regning. Det var jo godt, bare det var bleven udført².

Til Bornholm kom de første Pust fra pietistisk Aandsretning gennem en ung Officer (Fændrik) ved Navn Henrik Langhorn, Søn af Garnisonsfeltskæren Peter Langhorn paa Kristiansø. Denne Henrik Langhorn var under sin Officersuddannelse kommen i Forbindelse med pietistisk troende Kristne i København og bleven vakt af dem; og efter at han 1732 var bleven ansat som Fændrik ved Kristiansøs Garnison, tog han med stor Nidkærhed fat paa at hjælpe andre Mennesker til Omvendelse og levende Kristentro. Arbejdet lykkedes saa godt, at han paa kort Tid fik vakt en stor Del af den lille Øs Befolkning, deriblandt Kommandantens Datter, som han senere blev gift med, og selve Stedets Præst, Thomas From. Og paa Bornholm, hvor Langhorn ogsaa missionerede (vel nærmest ved Husbesøg), blev flere Mennesker kristelig vakt i den Tid. Blandt disse kan nævnes Langhorns Halvsvoger Thomas Troyel, som var Sognepræst i Povlsker, samt en

Student Lyng og nogle Skomagere. Den 4de August 1733 sendte Fændrik Langhorn et langt Brev til en kristelig vakt Københavnerinde, som han kalder Mama; og da dette Brev giver et godt Indblik i det pietistiske Vækkelsesarbejde, gengives her Hovedindholdet deraf:

»Min i Jesu Kiærlighed hjertelig elskende kiære Mama! Vores barmhjertige og naadige Gud, som ikke vil lade nogen Kiærligheds Gerning og Arbejde blive forglemt eller ubelønnet, han være selv eders Løn, (idet han krafteligen vilde formedelst sin Helligaands Iboelse udruste Eder med allehaande Naadegaver til hans Navns Udbredelse her i Naadens Rige, indtil han fuldkommelig skal forklare sig udi Eders Legeme og Sjæl i den uendelige Evighed) fordi I ikke glemmer mig eller os andre samtlige Søkende udi Herren, men saa kiærligen søger at opmuntre os med Eders Skrivelse. Gud lade Eder være indskreven i Livsens Bog, og Kristi Aand besegle dette Vidnesbyrd udi Eders Hjerte med sit Amen! Jeg takker hjertelig for det tilsendte Brev med Søster Elisabeth tilligemed den skrevne Piese om 8te Saligheder (forfattet af en Herrnhuter Christian David og udgivet ved Præsten Enevold Ewald paa Vajsenhusets Forlag), den var ogsaa meget herlig og er mange Gange afskreven baade her og paa Bornholm og haver været os til stor Opvækkelse. Gud være evig lovet, som ogsaa i vore Tider lader saa kendeligen se sin Miskundhed iblandt os og opfylder de ringe, umyndige og uanseligste Kreaturer (Skabninger) med saadan himmelsk Visdom, som de verdensvise og kloge slet intet ved af, ja holder det for Daarlighed. Jeg tilligemed samtlige vores andre Brødre og Søstre her glæde os ej lidet, idet vi fornemme, hvorledes Herren med sin Naade og Kraft arbejder paa og iblandt Eder. O, du, vor kiære Frelser, som ser, at det er din Ære, som herved søges, bryd kraftelig igennem alle de Forhindringer, som Satan, Verden og Kiødet vil lægge i Vejen, for at hindre din Naades Gerning iblandt os. Bevis ogsaa herudi, o, du, vor trofaste Gud, at hvad du vil have

frem, kan ingen forholde. O, vel os, om vi herved lader os gjøre bekvemme til at frygte dig i Sandhed! — Hvad os anbelanger, kan vi ikke noksom berømme vor barmhjertige Guds uendelige Naade og Miskundhed, som ogsaa kendelig lader os se sin Søns Regering udi adskillige Sjæle; og vi vil sukke, bede og haabe, at der med Tiden bliver flere, som begiver sig under vor kiærlige Frelzers Herredømme.« — Derefter fortæller Langhorn i Brevet om Kaptajnens 7-aarige Søn, som allerede er bleven kristelig vakt og forbauser ved sine Udtalelser om aandelige Ting.

Og Brevskriveren beretter om en i Kaptajnens Hus boende Enke, »der haver al sin Tid været et Eksempel for andre udi udvortes Skikkelighed og Naturens Dyder, men er nu ved Guds Naade kommen til den sande Erkendelse, at det ikke kan bestaa for Guds Dom; men der maa et retskaffent Væsen til, som er i Kristo og maa være virket ved hans Aand og ikke af Naturens egne Kræfter.« Videre fortælles om en Kvinde med stærkt prøvet Tro samt om en bornholmsk Student Lyng, som ved Ankomsten til Kristiansø først »modstod Sandheden«, men senere, efter at Modvind havde hindret hans Afrejse, lod sig paavirke til sin »Sjæls Opbyggelse«, hvorfor han takkede Gud. Derefter om en Student, som var Lærer for Kaptajnens og Kommandantens Børn, samt om en Skomager fra Rønne, der drev sit Haandværk paa Kristiansø. Alle disse nærer Langhorn det bedste Haab for. Endvidere skriver han om Ankomsten af et tysk Skib med en pietistisk vakt Student om Bord, som havde været Øboerne til Opbyggelse, og om nok en bornholmsk Skomager, som ved sit Besøg paa Kristiansø lod sig paavirke til Tro. Desuden beretter Langhorn om sin egen paa Bornholm værende Halvbroder Peder Kofoed Ancher, teologisk Kandidat (og senere Retslærd), at »han formedelst sin naturlige Klogskab er bleven hindret i at antage Sandheden i Enfoldighed, og formedelst sin egen Visdom var falden til mange Grovheder, endogsaa i det udvortes, begynder nu ret at skønne paa sin egen Visdoms Galenskab og søger at faa den sande Kundskab om Krist.«

Derpaa skriver Fændriken saaledes om sin Søsters Bryllup med Pastor Troyel: »Jeg elsker ham hjertelig, og han er værd at elske; thi han søger at takkes Jesum; han haver ligget hos mig i 12 Dage, og (jeg) har efter min Enfoldighed udforsket hans Sind og Mening samt den Vej, Gud haver brugt at drage ham til sig paa, og i alt dette saa vel som i hans Omgængelse intet andet fundet uden det, som hjerteligt haver glædet mig. Gud være lovet, man kan med Glæde bivaane saadanne Bryllupper, hvor tvende Personer kommer sammen, der oprigtig søger at takkes Jesus. Guds Naade og Kraft være mægteligen over dem begge! Jeg er nu resolveret at følge med dem til Bornholm i Morgen og gelejde dem til deres Bopæl og tillige at besøge andre kiære Jesu Venner.«

I Slutningen af Brevet faar man at vide, hvem Langhorn ellers staar i Brevveksling med; der nævnes en Broder Split (Skomager), en Præst Munch eller Møenick, en Daniel, Lakaj hos Kronprinsen, en Søster Kvast og hendes Mand, Vajsenhuspræsten Ewald og hans Kiæreste (Hustru); og der er kiærlige Hilsener til Præsten ved Vartov, Ole Hersleb, og Kapellan ved Trinitatis Kirke Hr. Holst, der begge fik Afsked for deres Optræden mod statskirkelig Tvang, og til Præsten ved Petri Kirke, Hr. Rohne, samt til »alle kiære Venner paa Vajsenhuset« og en Mængde andre Trosfæller. Tilsidst beklager Brevskriveren sig over sit afsides Bosted, glæder sig til at faa Brev fra Venner i København og slutter med en Kristenbekendelse.

Foranstaaende Brevudtog giver Læseren Indtryk af, hvor faatallige de vakte Kristne har været paa Bornholm og Kristiansø den Gang, og hvor ensomme de har følt sig i den onde Verden; og man maa med H. F. Rørdam beundre den »Kærlighedsvarme og Omvendelsesiver, der herskede i de opvakte Kredse«.

Henrik Langhorn havde en Broder ved Navn Jakob, der gjorde ham den Sorg vedblivende at søge Øens Kro i Stedet for de helliges Samfund; og da

denne Jakob engang i Fuldskab baade havde truet Henrik og gjort Selvmordsforsøg, var Henrik gaaet med til at klage over ham for Øvrigheden, hvorefter Jakob havde gjort Afbigt. Men da Jakob, som var Feltskær (efter sin Fader), gjorde sig skyldig i større Forseelser mod Vagtmandskabet, blev han af Krigsretten den 27. Januar 1744 dømt til at halsugges. Denne haarde Dom, som senere blev ophævet, har rimeligvis gaaet den samvittighedsfulde Henrik nær til Hjerte; thi han døde allerede først i April 1744.³

Ligesom Kristenlivet paa Bornholm og Kristiansø havde trange Kaar, saaledes gik det ogsaa med Kundskabstilegnelsen. Den 12. Maj 1739 maatte bornholmske Bønder paa Grund af »Nød og Trang« søge Regeringen om »naadig Hjælp til Brød og Sædekorn« og om at blive fri for Skoleholdere. De lovede til Gengæld »af yderste Kraft og Evne at oplære Ungdommen i Katekismus«. — Præsterne hævdede derimod, at Aarsagen til Bøndernes Nød for en Del kom af overdaadige Gæstebud, Drik og Stads. Men Regeringen tog dog Bøndernes Henstilling til Følge; og Resultatet blev, at de den Gang blev fri baade for Skoleholdere og Skoler.

De pietistiske Præster søgte at hæve Folket i begge de nævnte Retninger. Men det skete ikke uden Modstand. En Mængde Aktstykker i Rigsarkivet og Landsarkivet vidner derom. Og de tyder tillige paa, at fromme Præster stundom kunde være for nidkære, og at hverken Folkedomme eller officielle Retskendelser altid er sande Udtryk for Guds Vilje. —

I Olsker-Allinge Kaldet sad paa den Tid (1723-

59), en Præst ved Navn Hans Mahler, der paa Grund af sin Præsteiver og Nidkærlighed for Guds Rige kom i Strid baade med Sognefolk og overordnede. Det, at han talte revsende om »pæne« Folks Synder og nægtede at tage uomvendte Syndere til Alters, skulde selvfølgelig hævnnes.

Den gæve Allinge Smed Jesper Hansen, der tillige optraadte som »ueksamineret Prokurator«, gik sammen med 9 andre Borgere imod Pastor Mahler 1734 og anklagede ham for »hans Undladelse af at komme til syge inden deres Død, hans Nægtelse af at tildele Sakramentet, hans utilbørlige Forhold i Skriftestolen, hans ulovlige Krav for Ligtaler, hans foragtelige Tale om Doktor Luthers Lærdomme.«

Præsten forsvarede sig saa godt han kunde med, at han havde handlet efter Guds Ord og skrev bl. a. 1735:

»Enten Allinge skal agtes for en Kjøbstad eller Fiskerleye, ved jeg ikke; men det ved jeg, de ikke i elleve Aar har haft nogen Skolemester, men ladet de unge leve som vilde Kreaturer, hvorfor mangan af dem er opvoksen i Synd og Sikkerhed og træder i deres Forældres onde Fodspor.« —

Præstens Fjender naaede dog at faa ham sat fra Forvaltningen af Sakramenterne, mens Sagen stod paa, og »deres Klage fremkaldte et Tilhold til alle danske og norske Præster om at holde sig Loven og Ritualet efterrettelige«. — Den meget vigtige Sag blev ført frem for Højesteret, og denne idømte hver af Parterne en Pengebøde 1739. Men de stridende blev dog ikke forligt; og hvorledes en lidt uægte Frihedstrang ulmede hos Smedeprokuratoren viser følgende Beretning:

»Jesper Hansen mistede en spæd Søn 1741 og fastsatte Begravelsen til 20. Juli. Sognepræsten, som efter Aftale den Dag skulde ud til Provsten i Rønne, lod ham vide, at han maatte vælge en anden Dag. Da Dagen kom, kørte Hr. Mahler til Rønne. Jesper Hansen tilsagde Degnen Bidstrup til at lade Klokkerne ringe og Ligsalmerne synge og fik sit Barn begravet den fastsatte Dag uden Præstens Hjælp. Mossjø Bidstrup fik baade skrap Formaning og Bøde for sin Optræden; det var jo nok for Smed at rette Bager. Jesper Hansen stævnedes Præsten for Retten, men indgik paa at forlige Sagen.«

Nævnte Smed og Vinkelskriver var altsaa en meget selvstændig og stolt Herre; og Præsten Mahler vilde gerne have ham bøjet. Med det for Øje gik han nu Rettens Vej; og Anledningen til den Sag var, at Smed J. Hansen sammen med en Wienberg og Slotsvange-gaardsmanden havde været ude at hjælpe til ved Bjærgning af et Vrag en hellig Søndag Morgen 1743. Præsten anklagede dem altsaa for Helligbrøde og indankede Sagen for Birkedommeren; men denne frikendte de anklagede, fordi Vraghjælpen »var sket før Kirkegang, og det var uomgængelig fornødent at bruge det stille Vejr til at bjerge Godset og bringe Ligene kristeligt i Land«.

Disse Sager, der vidner baade om Præstens for store Nidkærlighed og Smedens utæmmede Stridslyst, efterfulgtes senere af flere Klager over nævnte gejstlige; men han fik dog Lov at blive i sit Embede til sin Død 1759.⁴

En anden Præst af noget pietistisk Retning var Povl M. Schor, Præst i Nylars fra 1729 til 1747 og

derefter Præst i Vestermarie til 1753. I sin Iver for at holde en ren Menighed, havde han i Aaret 1741 udelukket en Arnager-Kvinde Katrine Jørgensen fra Nadveren i hele 3 Fjerdingsaar. Om det var paa Grund af, at hun havde begaaet Utugt eller sladret, berettes der intet om; men Bandsættelsen vakte ondt Blod i omtalte Kvinde; og en Dag indfandt hun sig i Nylars Præstegaard for at myrde Præsten. Da dette ikke lykkedes for hende, saa hun Lejlighed til at skære Halsen over paa hans 5-aarige Søn Hans Hendrik. Præsten tog sig den Udaad meget nær; men fandt dog Trøst i, at Kvinden ikke havde faaet Ram paa ham selv, og tilføjer derom i sin Beretning: »Gud afværge sligt og andet ondt, hvorefter for mig og enhver Præst i Gud lader os lide for Sandhed og stride for den og ikke af Menneskefrygt eller vor Magelighed opholde Sandhed i Uretfærdighed; men uagtet alt vort Køds Særthed forkynde Sandhed og Omvendelse, hvad det end skal koste.«

Pastor Schor fik senere den Sorg, at hans spæde 6 Uger gamle Søn, der var bleven kaldt Hans Hendrik efter den myrdede, blev ligget ihjel af Barne-pigen. Hun blev idømt en Bøde for det uagtsomme Drab og maatte derefter skrifte sin Synd offentlig (i Kirkens Kordør) for at faa Tilgivelse.⁵

I Povlsker havde Henrik Langhorns Svoger Thomas Troyel begyndt med vækkende Forkyndelse; og da han var bleven forflyttet 1739, kom Andreas Agerbech og fortsatte Virksomheden i pietistisk Retning.

Nævnte Pastor Agerbech er vel en i Bornholms Historie omstridt Mand, men sikkert den betydeligste af Øens Pietist-Præster. Han siges at være født

1702 i Varde, hvor hans Fader var Hjulmand og »holdt ham til Bogen«, saa Andreas allerede 25 Aar gammel var bleven teologisk Kandidat. Senere havde han rejst i Tyskland og studeret baade Teologi og strahlinsk Lægekunst i Halle, og derefter »imod sin om ikke mod alles Formodning bleven saa godt som paalagt at være Præst« (Dsk. biogr. Leks.). Han var altsaa bleven pietistisk vakt og tog det som et Kald fra Gud at arbejde paa sine Medmenneskers Omvendelse.

Men under dette var han stundom lidt for ilter og ordstærk, saa uforstaaende Mennesker let kunde faa noget at klage over. Da han 1737 var bleven ansat som Kapellan i Frederikshald (Norge), revsede han Synd og Vantro uden Personsanseelse og fik derved mange Fjender, der gjorde ham Bryderi. — Lidt Forandring gav det, da han under en Rejse til København optraadte som Læge ved Hoffet og erklærede sig som tro Lutheraner. Kongen fattede Tillid til ham og kaldede ham 1739 til Præst i Povlsker paa Bornholm.

I dette Sogn virkede han meget nidkært for Sjæles Frelse, saa »ret mange i Povlsker og omliggende Menigheder« blev vakte og troende. Nogle af disse satte han snart til at undervise Ungdommen. Ifølge en Indberetning til Biskoppen havde han »22 Forelæsere, 2 Fattigforstandere og 2 Medhjælpere«. Derved »gav Gud Naade til«, at ingen af den Menighed hverken »betlede«, »stjal« eller »horede« i Agerbechs Tid, skønt det nævnte ellers var »de herskende Synder«. Mænd paa 50 Aar havde endog lært at læse rent i en Bog — »fornemmelig i det ny Testamente, Arnts sande

Kristendom« o. dsl., skønt »de aldrig før havde kendt en Bogstav«. Og der blev indført Bibler og Ny Testamenter m. m. for 340 Rigsdaler.

Men ogsaa paa det Sted vakttes nogle Folk til Modstand. — Det var i Provst Peder Rasmussens Tid. Og det lykkedes Modstanderne at faa Agerbech idømt en lille Bøde.

Kong Kristian den 6te skønnede imidlertid, at Forfølgelsen stammede fra de ortodokses Uvilje mod Agerbechs kristelige Nidkærlighed, hvorfor han »straffede« dem ved at kalde Agerbech til det gode Klemensker Embede 1741. —

Til at begynde med var Klemenskerboerne lidt bange for den ny Præst, hvad der kom af de mangfoldige, til Dels ret urimelige Historier, der fortaltes om ham og troedes af dem, »som ikke kendte ham.« I sin Indberetning til Biskoppen den 1. Okt. 1741 siger Agerbech, at Uviljen og Sladderen maaske kom af, »at en Del Præster holder mig for den Fanden, de egentlig skal prædike imod.« — Trods alt skete der en kristelig Vækkelse ogsaa i Klemensker Sogn; og det var ikke alene det Sogns Beboere, der lod sig paavirke af Agerbech. »Der rejste Folk i Snese-tal 6, 7, ja 8 Mile for hid at høre Guds Ord.« — Paa den Tid Indberetningen sker, har Agerbech allerede »14 Mænd beskikkede til at læse og lære Ungdommen i Menigheden og haaber, at Gud skal opvække og tilberede sig flere.« —

Der opdukkede dog ogsaa Modstandere i Klemensker. Den 24. Okt. 1741 indberetter Agerbech til Biskoppen, at han havde 2 Mænd staaende i Degne-

stolen til at hjælpe sig med Kirketugt ved Altergangen.

En Søndag havde en Proprietær S.J., der var »den groveste Synder i Menigheden« villet til Alters. Hans Kone var derfor gaaet hen til Degnen at bede ham tegne hende og Manden. Medhjælperne havde da henvist Proprietæren til selv at tale med Præsten; men Konen havde svaret højlydt i Kirken: »Vil Præsten min Mand noget, kan han søge ham.« Hvorefter Parret skyndsomst havde forladt Guds-huset. Og de Ægtefolk blev ikke Agerbechs gode Venner. —

Over Bornholms Milits sad den Gang Kommandant Jørgen Kruse, der var en mægtig Herre og ikke god at bides med. Han havde i Henhold til en kongelig Forordning givet en brødefuld Korporal Aflad (for Hor) og forlangte, at dennes Præst ogsaa skulde gøre det og tage ham til Alters. Men da hverken Klemensker eller Nyker Præst vilde efterkomme den Opfordring, klagede Kommandanten til Provst Buchave i Rønne. I Klagen stod blandt andet, at Nyker Præst (Bernholdt) i en Prædiken skulde have sagt, at »man i Rønne kunde faa Syndernes Forladelse for et Par Buk, Sølv og Penge item, at de store Helvedesbrande holdt med rene Syndere« osv.

Provst Buchave, der tidligere som fattig Præst i Pedersker havde været Agerbechs Ven og modtaget adskillig Bistand af ham, sluttede sig nu til Agerbechs Fjender og sendte Klagen videre til Biskoppen. Dette sørgede Agerbech meget over og udbrød engang: »Det kan i Sandhed ikke andet end forundre mig, at min Broder, der lod sig som et Hjerte

med mig, der lod sig an som en eksemplarisk Elsker af Guds Sag — er forvandlet til min allerstørste Forfølger, Angiver og Undertrykker« osv.

Biskoppen foreslog imidlertid Forlig mellem Parterne, hvad der dog ikke blev noget af; og Sagen trak ud. —

I Aaret 1743 kom det engang til et alvorligt Sammenstød med omtalte Provst. Agerbech havde begyndt at holde kristelige Forsamlinger i flere Sogne, bl. a. i Kaptajn Tvermoes' Hus i Rønne. Og da han ved en saadan Lejlighed ogsaa med nogle Venner var inde i Raadhuset, Storegade, og talte og bad for en dødsdømt Fange, kom Provsten og drev ham og hans Ledsagere ud, hvorefter Agerbech med disse fortsatte Andagten ude paa Gaden. — Efter det Optrin blev Agerbech beskyldt for at have slaaet Hatten af Provsten og kaldt ham: »den forbandede Kanaljeprovst!« m. m. Og flere af Agerbechs tilbagetrunkne Modstandere fik nu »Blod paa Tanden« og hjalp til at klage over ham.

Provst Buchave førte Klagerne over Agerbechs Forhold til Kirkekollegiet, som var oprettet 1737 for at hjælpe Kongen i kirkelige Sager. — Men den anklagede Klemensker Præst søgte at komme Provsten i Forkøbet ved den 22. Okt. 1743 at stævne hans Højærværdighed for Sladder eller »æreskændende Paasagner«, som denne skulde have forenet sig med Agerbechs Fjender i at udsprede om ham. De æreskændende Paasagn gik ud paa, at Pastor Agerbech skulde være »en Nar, et rasende og afsindigt Menneske, en skrækkelig Bandere og Menedere, en forvoven Slagsbroder,« en Præsteforagter, Lovbryder

og uhumsk Person m.m. Provsten vilde imidlertid ikke høre Stævningen, idet han allerede havde udvirket, at Agerbech midlertidig blev suspenderet fra sit Embede, og hans Forhold undersøgt af en kongelig Kommission.

Denne arbejdede nu i et Par Aar for at komme til Bunds i Sagen. Og Dommen blev omsider afsagt den 21. April 1745. Af Præmisserne dertil fremgaar det, at Agerbech ikke var nær saa slem, som han blev beskyldt for. Han havde f. Eks. »ikke slaaet Hatten af Provsten«, men blot »slaaet sin egen Hat til Jorden.« Han havde ikke sagt: »Den forbandede Kanaljeprovst!«, men blot: »Den Kanaljeprovst!« Men da han alligevel i formel Henseende havde forset sig imod Loven, f. Eks. ved at vise Ulydighed mod sine foresatte, ved ikke altid at bruge Skriftestolen under Folks Skrifte, ved at holde adskillige gode Folk fra Altergang osv., skulde han til Klemensker og Rønne fattige betale 50 Rdl. til lige Deling og desuden i Mulkt betale 50 Rdl. til Frelserens Kirke paa Kristianshavn og lige saa meget til Justitskassen. Og hvad han havde talt imod Biskop, Oberst og Kommandant, skulde være dødt og magtesløst.⁶ — — —

Det var altsaa ikke let at praktisere pietistisk Kristendom paa den Tid. Og at Pastor Agerbech har vaandet sig over Forholdene, viser følgende.

I Anledning af en Kvægepest, som rasede i det Aar, hans Dom faldt, havde Kong Kristian den 6te befaleet, at der den 9. April 1745 skulde holdes en »almindelig Faste- og Bededag over hele Riget.« Og Pastor Agerbech holdt ved den Lejlighed en ind-

gaaende Omvendelsesprædiken for sine Sognefolk. Da saa den noget formildende Sagsafgørelse kom kort efter, følte han sig saa taknemlig overfor Gud og Kongen, at han indsendte en bearbejdet og renskreven Afskrift af denne Prædiken til Hans Majestæt Kristian den 6te den 14. Januar 1746.

Prædikenen, som findes i det kongelige Bibliotek, har til Overskrift: »De umælende Bæsters billigst Suk over Landets ubændigste Synder.« Den omfatter 130 tætskrevne Kvartsider og giver et godt Indblik i Agerbechs Personlighed og Tænkemaade, hvorfor her gengives et lille Uddrag:

Til Indgang anvises Joels 1. Kap. 18 og som Højmesse-tekst 2. Mos. 9, 3. Pastor Agerbech begynder med at udtale sin Tro til Kong Kristian den 6tes Guds frygt og takker, fordi Majestæten 2 Gange har reddet ham af »hans myndige Fjenders Vold og Magt«, hvor før kun Gud har set hans Tak derfor. Og han tilføjer der: Kongens og Præsten Agerbechs fælles Sag er jo »at opvække og omvende Syndere«, — »at vinde Jesus Sjæle og Landet Velsignelse«.

Derefter omtales Kvægpesten som en Guds Dom og Straf for det danske Folks Synder; og der anvendes mange Citater fra Bibelen, saasom: Salme 73, 18—30, Esaj. 3, 16—26, Lukas 19, 41, Sirak. 26, 35, Jak. 5, 1—6, o. s. v. Og efter derpaa at have skildret al Skabningens Suk efter Forløsning fremfører Agerbech den Del af Prædiken, som sikkert er holdt for Menigheden i Klemensker: »Hvad synes du om Himlens Gud? Kan du være glad i Synden, naar jeg forsikrer dig, at Himlens og Jordens Skaber sukker over, at han har skabt sig selv saadan en uforsonlig Fjende, men Helvede saadan en Medhjælper, da han skabte dig; thi naar Vorherre ser, at der er ikkun ondt hos et Menneske, saa angrer det ham, at han har skabt ham (1. Mos. 6, 56). Kan du være glad, naar du ved, at Guds Søn ej alene sukker, men endog græder over et syndigt Lands Indvaanere? Hans Blod sukker og raaber

over dig, fordi det trædes under Fødder af dig. Kan du være glad i Synden, da Guds gode Helligaand sukker og bedrøves over dine Synder. Ja, mener du ikke, de hellige Engle og alle udvalgte Sjæle i Himlen lægger deres Suk til den levende Guds over dig? Hvordan er du dermed tilfreds? Tør du vove at lade disse himmelske Suk være et Øjeblik længere over din Sjæl, endog da Guds retfærdige Haand endnu er udrakt over vort Land at lade os føle Frugten af hans Suk? Ja, — Synder, kan du ikke høre og føle, at alt det, der i og paa dig er, sukker? Kan du ikke føle, at den udødelige Aand, Gud har givet inden i dig, sukker over, at du ikke giver den hen til Gud igen, men skammelig forraader den i Djævelens Hænder? Føler du heller intet til, at din Forstand sukker over, at den ser, du er forbandet, men maa ikke se det?« o. s. v.

Længere fremme i Prædikenen udtaler Agerbech Suk over den gængse Brug af Stikpenge — uretfærdige Dommere, »stumme« Præster, falskmaalende Købmænd, raa Krigsfolk m. m., og han slutter med en Bøn til Herren om de ugudeliges Omvendelse. ⁷

Ifølge den Prædiken maa der have raadet megen Raaddenskab og Ugudelighed i Landet den Gang.

Pastor Agerbech vedblev dog endnu i 11 Aar til Venners Glæde og Fjenders Harm — paa sin Maade — at fremme Guds Rige paa Bornholm. Naar man har bebrejdet Agerbech hans grove Udtryk mod Sandhedens Fjender, da tjener det til hans Undskyldning, at han i den Henseende kun har fulgt sin Kirkefader Luthers Eksempel. — At gøre Forskel paa Herremænd og Bønder laa ikke for ham.

Alligvel vandt Agerbech nogle formaaende Venner, saasom den retsindige Amtmand J. C. Urne.

Men under den letlevende Kong Frederik den 5te naaede Agerbechs Fjender, Vicekommandant Schor, Kommandant Schepelern og ligesindede at faa Bugt

med ham. Den 16. Juli 1756 blev Agerbech tvungen til at bytte Embede med Pastor From paa Kristiansø, hvilket jo betød en Degradering af førstnævnte, da den lille Øs Præstekald kun var ringe i Forhold til Klemenskerkaldet.

Paa Kristiansø gik det heller ikke godt for Agerbech. Han kom i Strid med Garnisonens Officerer og Kirkens Degn; og efter et Aars Præstegerning derovre fik han sin Afsked som Præst — dog med Pension. Senere drev han Lægevirksomhed i Svanke, hvor han døde 30. Jan. 1770.

Paa en gammel Mindetavle over Præsterne i Klemensker faar Pastor Agerbech det Vidnesbyrd, at »ved hans Embede blev mange opvakte af deres Sikkerhed baade i og uden Menigheden,« hvilket ikke sagdes om nogen anden af den Tids bornholmske Præster. — —

I Agerbechs Tid blev *Klemens Kirke* underkastet en omfattende Istandsættelse, hvilket sikkert skyldtes Præstens Kærlighed til Guds Sag i Forbindelse med Amtmand Urnes kirkelige Interesser. Thura beretter, at der »blev begyndt paa dens Reparation Anno 1743, som varede til 1752, da imidlertid af Kirken blev betalt til Reparation 2052 Sldl. 3 Mark (og) 4 Skill., uden at Menigheden dertil blev bebyrdet med nogen Slags extra Paalæg.« De bramende Lensherre-Insignier blev da overkalket, saa Kirken kunde fremtræde som et sømmeligt Gudshus; og Pastor Agerbech har altsaa af Hensyn til sine Sognebørns ringe Betaleevne gaaet ind paa, at Reparationen strakte sig over et Tidsrum af 9 Aar.

Af andre Gudshuse, som i den skildrede Tid

fik en eller anden Fornyelse, kan nævnes følgende:

Peders Kirke fik i Aaret 1733 den »nørre Lægter opbyggt og malet paa Kirkens og Sognefolkets Bekostning«; og samme Kirkes Altertavle blev endelig renoveret (efter Branden 1694) ved Bekostning af en Kaptajn Hans Kofoeds Enke.

I *Rønne Kirke* blev 1734 ophængt et med »en Del Billedværk« prydet Epitafium af Byens Skipper Povl Hansen Kofoed med Familie; og 1735 blev et Miniaturskib til Minde om Amtmand Wests Søn, Kaptajn Kristian, malet i samme Gudshus. — *Neksø Kirke* fik i Kristian den 6tes Tid et nyt Pulpitur i Koret med Nummer paa hver Stol og i Aaret 1735 en »sirlig« Altertavle med Kong Kristian den 6tes og Dronning Sofia Magdalenas »høje Navne i Sifre« og med »adskillige bibelske Historier og Sprog prydet«; og her blev Gaven efter gammel Skik forsynet med Givernes Navne: Oluf Sonne og Kirsten Mathias-Datter. 1737 fik *Gudshuset i Povlsker* et nyt Pulpitur med Inskription — dog uden Navn paa Giverne. 1739 blev *Ibs Kirkes* Altertavle renoveret med »Billedværk og Maling«. 6 Aar efter blev samme Kirkes Pulpitur fornyet og malet. Det blev forsynet med Billeder af de 12 Apostle med sædvanlig Inskription. 1740 blev *Hasle Kirkes* Prædikestol smykket med en Del »Maling, Billedværk og Forgyltning«. Der blev fremstillet »Maria Bebudelse, Kristi Fødsels- og Korsfæstelses-Historier« og tilføjet behørig Indskrift — Givernes Navne ikke at forglemme; og 1749 blev samme Kirkes Vaabenhus fornyet (ifølge Aarstal paa Gavlen). 1744 blev det øverste Stykke *Østerlars Kirkes* Ringmur fornyet og op-

ført i sin nuværende Højde og et nyt Kegletag opsat. I Aaret 1747 blev et nyt Pulpitur opsat i *Ny Kirke* og forsynet med en Mængde lidet kunstneriske og til Dels anstødelige Billeder og Rim efter den daværende Præst Peder Bernholdts Anvisning. Derom skriver Amtmand Thaarup i sin Oversigt over Bornholms Amt (1810. S. 146): »At Bispers og Provsters Medlidenhed har ladet slige Præster i halve Aarhundreder blive i Kaldene, har været ubodelig Skade for Landet.« Endvidere kan nævnes, at *Gudhjem* fik støbt en ny Kirkeklokke i de Aar; og 1754 fik *Nylars Kirke* en Altertavle af »glat Træarbejde, udsiret med Maling og Forgyldning« og forsynet med tilhørende Indskrift. 1753 blev *Ruts Kirkes* Altertavle malet og »beskrevet«; og samme Aar blev Prædikestolens Krone eller Lydhimmel smykket med Rimet:

»Anno 1753 Fendrick Hans Olsen Sonne lodé
Med Kiæresten ved Navn Grethe Sode
Opmale Stolens Top og Krone med sin Ziir;
Derfor de begge vist af Gud velsignet bliir.«

I samme Kirke var en »Brude- eller Øvrigheds Stol«, som blev malet Aaret efter paa »samtlige Sognebøndernes velvillige Bekostning«. I *Bodils Kirke* fandtes en Kirkestol for Herskabet paa *Kannikegaard*.⁹

Med Hensyn til Ungdommens Skolegang indskrænkede denne sig endnu til Hjemmeundervisning suppleret med, at Sognets Degn drog om og holdt Skole i Gaarde eller Huse et Par Timer nogle Gange om Ugen. Og om Helligdagene samlede han fremdeles de unge i Kirken til Katekismus-Overhøring.

I en Beretning fra Bispevisitats 1740 hedder det bl. a.: »Hos Børn og Ungdom i Østerlars var en

underlig Sædvane, at den ene skreg den anden i Halsen, og alle paa een Gang vilde svare, naar een blev adspurgt; ellers var deres Kundskab lovlig god, særlig deres, som var fra Annekset Gudhjem.« Den tjenstgørende Degn i Aaker (Frederik Key) roses som en »venerabel (hæderværdig) og vakker Degn«; og da Provst Buchave i Aaret 1744 sendte »en Rundskrielse til de bornholmske Præster angaaende Forslag til at tilvejebringe Midler til i hvert Sogn at faa oprettet en Skole«, blev Præsternes og Degnenes Svar saadan, at der heller ikke den Gang blev gjort noget ved den Sag.¹⁰

Angaaende Hammershus, der tidligere var Hjemsted for Kirkens og Kulturens Vogtere paa Klippeøen, da var de gamle Bygningsværker ikke længer tjenlige hverken til Bolig, Fæstning eller Fængsel. 1736 var Kirkefløjen, Manteltaarnet og Vicekommandantens Hus vel endnu under Tag; men Magasinbygningen og flere Taarne stod allerede i Ruiner; og i Aaret 1743 bestemte Regeringen, at Slottet skulde nedbrydes. »Tømmeret og Træværket borttoges overalt, og de store Murstensbeklædninger afskrællede af Murene, hvor det lod sig gøre. En Del af de gamle Munkesten anvendtes til Opførelse af Hovedvagten i Rønne, og en stor Mængde af dem bortsolgte ved Auktion og spredtes omkring over Øen«. Endvidere fik Bornholmerne Lov til mod et lille Vederlag til Kommandanten at hente Bygningsmateriale derfra. Siden Hovedvagten var rejst 1743, tog Kommandanten stadig Ophold i Rønne.

Bornholm vedblev alligevel at være Forvisningssted for mislige Adelspersoner o. dsl. 1845 blev den

unge Frøken Anna Beate Sehested henvist til at have sit »nødtørftige Ophold« paa Klippeøen, fordi hun havde ladet sig besvangre af sin »yngre Broders Hovmester, den fem og tyveaarige Student Christian Schousboe«. To Aar efter fik hun dog Lov til at gifte sig med samme sin elskede, som 1749 blev Løjtnant og Adjudant hos Kommandant Jørgen Kruse og senere adlet med Navnet »af Gyldenfeldt«; og da denne ophøjede Mand 1762 blev udnævnt til Kommandant i Korsør, flyttede hans Ægtemage med og slap saaledes bort fra »den fæle Ø«. Men der kom mange andre forviste i Stedet. 1735 var en Student Vilhelm Lange forvist til Bornholm — vistnok fordi han havde talt for frit imod den ortodokse Statskirke; og flere, der muligvis af samme Grund betegnedes sindssyge, f. Eks. Student Urban Reindorff, Præsten Peder Christian Piper og dennes Broder, Vilhelm, blev i 1730erne transporteret til Bornholm, for at man kunde blive af med dem. Paa lignende Maade gik det Magister Ole Pedersen Kleve, der havde været Kapellan ved Frue Kirke i Aarhus i 8 Aar; han blev 1749 sendt »som sindssyg til Kristiansø og en halv Snes Aar senere derfra til Rønne, hvor han døde 1779. — Overretsadvokat Georg Schade i Altona havde stiftet en Forening imod den aabenbarede Religion og udgivet Skrifter i samme Retning. Kongen bød ham 20. Februar 1761 ført til Kristiansø, hvortil han kom 26. April fra Eckernførde; allerede 8. December sendtes han derfra til Rønne, hvor han vist døde 21. November 1769«¹¹ osv.

Det kunde vel ogsaa være paa sin Plads her at anføre lidt af, hvad Arkitekt Thura skrev om Born-

holmerne 1756: »Landets Indfødte er belevne, omgængelige, vittige og manerlige, hvilket kommer meget deraf, at en stor Del af Ungdommen baade fra Købstæderne og fra Landet gerne rejser til København og andre fremmede Steder, dels for at tjene, dels for at øve sig i Sejladsen, da de siden efter nogle Aars Forløb kommer tilbage og sætter sig ned i Landet, medbringende gerne — foruden nogle sammen-sankede Penge — baade Erfarenhed, Forstand og civiliceret Væsen. Mange lader sig og med Lyst og Begærlighed antage i de kongelige Tropper baade til Hest og til Fods, da de til begge Dele er meget bekvemme, ligesom de og af Officererne i Særdeleshed søges formedelst deres Troskab, Hurtighed samt gode Økonomi, siden man sjælden skal finde liderlige eller ryggesløse iblandt dem. De er — i Almindelighed at tale — snilde i al deres Adfærd, kløgtige og bekvemme til at udfinde adskillige Ting og tillige behændige at fuldføre dem. Der findes unge Dreng, som af egen naturlig Drift og Paafund have beflittet sig paa at skære ud i Træ og have bragt det saa vidt, at man skulde af deres Arbejde slutte, at de virkelig havde lært Billedhugger-Professionen; andre gør Tømmermands-, Snedker-, Mur- og andet Arbejde, som de have lært sig selv til — aleneste ved deres eget gode Nemme og Opagtning (Agtpaa-givenhed), hvorledes de have set et og andet af deslige Arbejder at være bleven forfærdiget. Blandt andre findes unge Mennesker, som ved egen Flid og Drift have gjort sig særdeles habile i Urmagerkunsten, da de først af Træ, siden af Jern har bragt skønne Urværker til Veje, paa det sidste er komne saa vidt,

at de har forfærdiget de skønneste akkurateste Stueure af Jern, Staal og Messing af det allerfineste og nettteste Arbejde« (De tog formentlig Modeller efter Stueure i nogle engelske Skibe, som i Aaret 1750 var strandet ved Rønne; det kan her tilføjes, at Pottemagerhaandværket ogsaa udvikledes i den Tid, ligesom man 1754 begyndte at bryde Sandsten ved Neksø og udføre den i tildannet Form). »Den største Del af Nationen er ellers meget hengiven til Søfarten, hvorudi de skikker sig fortræffelig — baade i Henseende til den i dette Fald fornødne Hurtighed — saa og at kunne udstaa alle derved forefaldende Fatigver og Besværligheder. I juridiske Behandlinger er de i Almindelighed meget mere forfarne end den gemene Mand paa andre Steder plejer at være, hvortil ventelig er Aarsag og Anledning de mange paa Landet værende Selvejergaarde og de dermed annekerede Herligheder og Rettigheder« (1744 var Kongens Ejendomme, Vornedgaarde og andre, som før Reformationen vel havde tilhørt Kirken, bleven solgt Fæsterne til Selvejendomme). »Bønderne holder sig nettere i Klædedragt end de sjællandske, er mere fri og raffinerede. I Almindelighed er Nationen nysgerrig og meget for Selskaber og Visitter, helst Købstadfolkene. De gifter sig gerne tidlig, ere derved og meget frugtbare. Der findes mange højaldrende Folk, som derhos er friske og rørige. De elsker deres Fædreland i en høj Grad og ere meget paastaaende paa deres Privilegier og gamle Skikke«. (Kongen havde i Aaret 1742 maattet ansætte »Den bestandige Kommission« til at undersøge Bornholmernes Klager og ordne deres Skatte-

forhold). »De vide skønt at omgaas med Gevær for at kunne i paakommende Tilfælde staa en Fjende imod, som vilde driste sig til at angribe Landet« (Ifølge kgl. Ordre af 1733 skulde hver i Militzen optagen Mand hver Søndag efter endt Gudstjeneste deltage i militær Exercits udenfor vedkommende Kirke). »Indbrud, Tyveri, Mord og deslige grove Misgerninger kan fast ikke mindes at være sket eller foregaaet paa Landet; ligesom Overlast, Slagsmaal af Betydenhed megen sjælden høres; derimod ere de fleste Forseelser *in Puncto sexti*« (Synd mod det sjette Bud).¹²

Iøvrigt havde Bornholmerne baade haft Modgang og Fremgang i den omtalte Tid. 1726, 1738, 1739 og 1740 havde været Misvækstaar, 1745 og 1752 havde der været Sygdom blandt Faarene; men da den egentlige Kvægpest ikke havde ramt Klippøen, havde Bornholmerne haft stor Fortjeneste af at udføre Køer, Kalve og Stude til en Betaling af indtil 10 Slettedaler pr. Hoved. I de 3 bedste Aar (1746—48) havde mange betalt de nylig købte Gaarde, medens andre havde lagt sig Penge op; og 1752 havde bragt »en rig velsignet Høst baade af Korn og Foder« (Thura).

Hvad der ogsaa bidrog til Bornholmernes bedre Kaar var Amtmand Urnes Omsorg for dem i flere Henseender. Men det aandelige Livs Vækst stagnerede alligevel efter Pastor Agerbechs Tid.

Da den tidligere Kristiansø Præst Thomas From 1756 kom til Klemensker i Agerbechs Sted, var han ca. 57 Aar gml. og følte sig maaske for afkræftet til at dæje den Kamp og Modstand, som altid følger

med et intenst Vækkelsesarbejde; thi han blev af Herrnhuteren Crøger betegnet som »en blind og død Præst«, under hvem de »fleste opvakte igen sov ind«.

1759 maatte Pastor From tage sig en Kapellan til Hjælp ved Præstegerningen; og denne Medhjælper var Jørgen Kofoed, en Sønnedattersøn af »Befrieren« Jens Kofoed. I sit Barndomshjem Simblegaard i Klemensker havde denne Jørgen Kofoed først faaet Privatundervisning, hvorefter han havde læst i Frederiksborg Latinskole (1746—48). — Som Student havde han været Huslærer hos Vestermarie Præsten Poul Schor et Par Aars Tid og efter sin fuldendte Præsteuddannelse 1755 hjulpet samme Præst med Prædikegerningen, saa han var saa at sige indlevet i den pietistiske Aandsretning eller den Tids Form for levende Kristendom. Præsten Thomas From var da heller ikke mere aandelig død, end at han gerne saa sin Kapellan virke i pietistisk Retning; og Kapellan Kofoed blev saa intim med den gamle Sognepræst, at han ægtede hans Datter, den 20aarige Margrethe, d. 6. Novbr. 1759.

Samtidig med at de unge Præstefolk nu fik den ene Livsarving efter den anden i Hjemmet, arbejdede Manden med stor Iver paa at vække aandeligt Liv i Sognet; og under det kom han snart i Forbindelse og Samarbejde med den nidkære Vestermarie Degn Hans Bidstrup, der under Forfølgelse og Spot rejste rundt paa Øen og holdt gudelige Forsamlinger. Men et Samarbejde med ham var ikke ufarligt for en dansk Statskirkepræst, thi Bidstrup var af den herrnhutiske Aandsretning, som ifølge Kongebud af 1745 ikke maatte gøre Propa-

ganda her i Landet; og desuden maatte jo ikke andre end ansatte Præster holde gudelige Forsamlinger. Det tjener altsaa til Jørgen Kofoeds Ære, at han tog mer efter det indre Kald fra Gud end efter ydre Bud, skønt disse var udgaaet fra Kongen. De to nidkære Trosvidner fik selvfølgelig ogsaa Fjender, som søgte at komme dem til Livs.

Pastor Schors Efterfølger i Vestermarie, Hans J. Lund, var ikke saadan sindet som Forgængeren. Den 2. April 1766 klagede han over sin Degn Bidstrup, at han allerede for 12 Aar siden havde ytret »singulair Væsen og fanatiske Griller, da han samlede Fiskerne i Arnager udi Nylarsker Sogn og prædikede Omvendelse for dem paa Sandet ved Havet«, og at han nu flakker om i Landet og »jævnlig i Vinteren skal have besøgt Sandvig i Olsker Sogn og der holdt Forsamlinger.«

Degn Bidstrups Venner i den københavnske Brødre-menighed saa imidlertid Sagen fra en anden Side. De beretter den 8. Juli 1766:

»Det var os ogsaa kært at se af et Brev fra gamle Broder Bidstrup, at han endnu som en Synder hænger ved Frelseren. Af Brødre, som har besøgt deres (Bidstrups) Hjem, erfarer vi, at der ogsaa skal gives vakte Sjæle deromkring, som søger Fællesskab og opbygger sig med hinanden; og saa skal der være en vakt Præst i Landet (J. Kofoed), som prædiker Frelseren. Gid Frelseren snart maatte samle sig en lille Skare paa den Ø til Løn for sin Smerte!«¹⁸

Hvordan den ortodokse Provst M. Hjort i Østermarie derimod var sindet mod Hans Bidstrup, ses af hans Brev til Sjællands Bisp den 14. August 1770:

»Endnu følger en Klage over Degnen i Vestermarie, som er et sælsomt Dyr og et halvt Umenneske. Da jeg ved Visitats bad ham gøre nogle Spørgsmaal til Børnene, løb han ind i Teologiens Mysticum og begyndte saa vidtløftigt at haranguere (tale højtravende), at han glemte sig selv, saa jeg nogle Gange maatte minde ham at gøre Spørgsmaale. Og saaledes tænker jeg, han holder Skole, som det synes af Klagen; han er ellers deri som i alt andet excessiv (overvættes) forsømmelig. Derimod er mig nylig berettet, at han holder Forsamlinger i St. Klemens Sogn, hvor der endnu findes en god Del Agerbechianere, hvilke just ere hans Creature. Jeg ved ikke, om det er mig tilladt at melde min Mening. Om det maatte behage Deres Højærværdighed at befale, at han i Sognepræstens, Kapellanens og nogle Sognemænds Overværelse bliver tilrettesat, hans Forseelser og Forsømmelser ham skriftligen postvis foreholde, og han tilholdt skriftligen at gøre Afbigt og love Forbedring under Suspention eller anden Straf: thi Advarsler og Paamindelser hjælpe intet. Jeg for min Person har især det imod ham, at mine Omgangsbreve ligger gemenligen nogle Nætter hos ham, skønt han har næppe en Mil til Rønne; og om jeg end undertiden skriver uden paa Brevet, at det maa befordres i muligt Hast, er det dog det samme, naar det kommer til ham.« (Provst Hjorth havde nemlig før været Kapellan og Rektor i Rønne).

Hvad der kom ud af anførte Klage, meldes der intet om; men det synes, som Degnen Bidstrup ikke har haft Styrke nok til at taale Presset af de forskellige Aandsmagter, som brødes om ham. Det hedder, at han »til Tider ikke var ganske normal«; og i Aaret 1774 søgte han og fik sin Afsked med Pension, hvorefter han henlevede sine sidste Dage med nedbrudt Helbred i Aakirkeby og døde 1777.

Hvad nu Pastor Jørgen Kofoed angaar, da fik han ogsaa sine Modstandere; og i Klemensker var

det hans Degn Jørgen Togsverd og ligesindede, der modstod Livets Røst. De kunde ikke fordrage Prædiken om, at der var Forskel paa Guds Børn og Verdens Børn, og at Syndere kunde frelses ved Troen paa Jesu Korsdød. Naar der var Lejlighed til det, yppede de Strid med Kapellan Kofoed, der dog vedblev at prædike og virke som før. Skumlerne fik omsider Mod paa at klage til Biskoppen; og Degnen, som var den klogeste af hele »Borgerskabet«, formede Klagen. Den gik ud paa, at Kapellan Kofoed ikke havde takket Degnen, fordi denne havde ladet ham have sin Korntiende og Paaskerettighed, at han »regeredes af en hovmodig Aand«, saa Degnen ej maatte »gaa ved Siden af ham til Kirken eller komme ham nær ved Altret«, at han var kommen med Kærlingsladder i sin Prædiken, havde ført falsk Lære og havde forsømt at holde Maanedsprædiken og at besøge syge og give dem Nadveren.

Herpaa svarede Jørgen Kofoed, at af alle de Beskyldninger, Degnen kom med, fandt han sig kun skyldig i den ene — at han om Høsten »ikke havde holdt Maanedsprædiken«; men det var sket for at Folk ikke en søgn Dag skulde sinkes i Høstarbejdet. — En Del af disse Svar findes i hans Skrivelse til Biskop Harboe den 31. Okt. 1768:

»De (Pastor From og Menigheden) vide og kunne vidne med mig, at jeg har prædiket det rene Guds Ord og slet ikke noget andet, allermindst det, som Degnen saa ublu skriver, hvilket jeg endog undser mig ved at nævne oftere for Deres Højstærværdighed (nemlig: Kærlingsladder). Vel har jeg ikke fremført Guds Ord med megen Veltalenhed eller verdslig Visdom, som jeg ikke besidder; og om jeg end ejede noget deraf, som jeg ikke gør, saa vilde jeg

dog ikke benytte mig deraf eller forvrænge det med Kristi Evangelium: vel vidende, at Kristi Evangelium ikke behøver at laane sin Kraft af noget saadant, men har Kraft nok udi sig selv til Saliggørelse for hver den, som tror, i hvor simpelt og slet det end forekommer den stolte eller, om jeg sagde: blinde Verden. Dette enfoldige, dog kraftige og saliggørende Guds Ord, nemlig den korsfæstede Jesum Kristum udi hans tredobbelte Embede. Samme min Frelser har bevaret og skal fremdeles bevare mig for at fremføre noget for hans Menighed, som skulde forarge noget Guds Barn, endskønt jeg ikke kan forebygge mere end Apostelen 1 Kor. 1, 23, at jo uomvendte Verdens Børn og selvindbildte hellige tager Forargelse af denne Prædiken, saa længe de ikke vil lyde Ordet. Om Degnen eller flere med ham ere iblandt disse endnu usalige Folks Tal, det beklager jeg vel, men glæder mig dog derfor, at her findes Mennesker endog i denne Menighed, som høre det bedre: som finde udi Evangeliet en salig Føde for deres Sjæle. Simeons Profeti, Luk. 2, 34, opfyldes altsaa endnu den Dag i Dag, endog iblandt os. Jeg er bange for, at jeg er her for vidtløftig eller skriver med for stor Fripostighed; men da beder jeg allerydmygst, at Deres Højstærværdighed naadigst holder mig det til gode, da Deres Højstærværdighed ser, at Degnen har rørt mig paa det ømmeste med denne ugudelige Beskyldning: at jeg skulde have forfalsket Guds Ord! Jeg kan altsaa ikke ganske dølge den Heftighed, som jeg føler i mit Hjerte over saadan en Beskyldning udi saa vigtig en Sag. Lige saa aabenbare usandfærdigt er det, han fremfører imod mig, at jeg skulde have forsømt Sognebud. Jeg har ikke alene taget til de syge, saa ofte som jeg er bleven lovlig fordret for at betjene dem med det højærværdige Sakramente paa deres Sygeseng, men jeg har endog siden efter min Pligt besøgt dem, saa ofte mig er Lejlighed given for andre Forretninger. Og saasom Vejens Længde og undertiden kan forhindre mig fra at komme til dem saa ofte, som jeg ønskede og burde, saa har jeg for at erstatte den Mangel

forsynet mig med adskillige smaa udkomne evangeliske Bøger, som ere ret trøstelige og ret sukkersøde, især for syge og døende, saasom: *Jesu Vunder og Saar som aabne Fristeder for alle arme og i Nød bestedte Syndere.* — *Jesus, Syndernes sande Ven* — *Anvisning til at kunne dø salig og frimodig* med Eksempler af døende, som salig og frimodig ere hensovede i vor blodige og korsfæstede Forsoner Jesus etc., hvilke jeg laaner de syge med Formaning til deres paarørende, at de læse noget udi dem for de syge, naar de selv formedelst Legemets Svaghed ikke kunne. Dette anfører jeg ingenlunde til min Ros, som jeg ikke heller kan, eftersom det, jeg har gjort i det Fald, er min Pligt, men blot for at fralægge mig Degnens usandfærdige Beskyldning og for at bevise for Deres Højstærværdighed, at jeg dog ikke har været en saadan for-sømmelig Arbejdere i Guds Menighed, som Degnen beskylder mig for.«

Kapellan Jørgen Kofoed har imidlertid følt sig meget nedtrykt over den uretfærdige Anklage og trængt til forstaaende Venner; thi Sommeren efter besøgte han den i København halvt dulgte Brødre-menighed, hvor Briant var en af Lederne; og maaske Kofoed ogsaa da talte med Biskop Harboe om sin Sag. Denne kristeligt forstaaende overordnede gav i hvert Fald ikke Degnen Medhold, saa Modstanderne opnaaede intet ved deres Klage.¹⁴

Snart efter maatte Kapellan Kofoed dog møde Uvilje igen, om end paa en anden Maade. Den 24. Januar 1771 døde Sognepræsten, den gamle Thomas From; og nu gjaldt det om, hvem der skulde være hans Eftermand. At Degnen og hans Fæller ikke ønskede Kapellanen, var en given Sag, men nu kom det ogsaa frem, at selve Provsten, den før omtalte Hr. Hjorth, var dennes Modstander. I en lang

Skrivelse bad han Biskop Harboe om at blive fri for Kapellan Jørgen Kofoed, da han var »Agerbechs Imitator« (Efterligner); og da han desuden var frygtet, fordi han var født og opdraget i Sognet (Klemensker), hvor han havde sine Forældre og flere Brødre boende, vilde det »uden Modsigelse« være »langt over hans Fortjeneste«, om han skulde faa Kaldet. Derimod havde Provsten en Broder, som han vilde anbefale. — Biskoppen maa imidlertid overfor Regeringen have anbefalet Kapellan Kofoed til Embedet; thi J. Kofoed blev den 25. Marts samme Aar udnævnt til Sognepræst i Klemensker »ud over al Fortjeneste«.

Det var i den Tid, at Kristian den 7endes Minister Struensee vakte Forargelse ved sit Fritænkeri, sin Læfærdighed og Tyskhed og ved at ophæve Tamperetten og Bøder for Utugt m. m. (Se »Bornh. Kirkehist.« S. 68—71 og 210), men vel ogsaa gjorde Gayn ved humane Reformers, ved at give Trykkefrihed og ophæve overflødige Helligdage (3die Juledag, 3die Paaskedag, 3die Pinsedag, Helligtrekongers Dag, Maria Besøgelses- og Maria Renselses-Dag, Sct. Hansdag og Mikkels Dag) samt ved at gøre Kristian den 6tes strenge Forbud mod Herrnhuterne ugyldigt (1771). Det sidste gav Anledning til, at den herrnhutiske Brødremenighed fik dannet en Koloni med Skole i Kristiansfeld og bygget et Bedehus i København.

Efter den Dag kunde Klemensker Præsten virke mere frit i herrnhutisk Retning; og han besøgte aabenlyst Trosfæller i Hovedstaden eller korresponderede med dem.

Den 2den Juni 1775 modtog Pastor Kofoed Be-

søg af den københavnske Brødremenigheds Forstander Michael Crøger med Frue. I en paa Tysk skreven Beretning fortæller Hr. Crøger om dette Besøg. Crøgers kom med en Skipper til Neksø, hvorfra de kørte den ca. 4 Mil lange Vej til Klemens Præstegaard og blev der hjerteligt modtagne. Baade Præsten og Frue glædede sig meget ved at se Menighedssøskende i deres Hus. Crøger roser straks Pastor Kofoed for at være »en Mand, der er omhyggelig for, at hans egne og hans Sognefolk kunne blive salige; og han har ogsaa fundet Grunden, Kristus og hans Blod, paa hvilken han bygger et Samfund«. Videre fortæller Crøger, at han 1ste og 2den Pinsedag hørte Pastor Kofoed prædike grundigt og følsomt, men havde det imod hans Prædiken, at han talte for meget om de helliges Samfund, deres Egen-skaber, Foragt og Forfølgelse; Crøger raadede ham til »ganske enfoldigt at tale om Guds Smerte og hovedsagelig forkynde Herrens Død; det skulde udrette alt og have de saligste Virkninger«, mente han.

Efter Crøgers Beretning var Pastor Kofoed den eneste Præst paa Bornholm, der holdt gudelige Forsamlinger med vakte udenfor Kirketjenesten; og til disse Samfundsmøder kom troende fra andre Kirkesogne; men Modstanden mod denne kristelige Vækkelse var stor; og skønt Pastor Kofoed gerne med Guds Folk vilde »bære Kristi Skændsel«, saa havde Verdens Haan og Spot alligevel paavirket ham pinligt. Han var allerede da en noget svagelig Mand. —

2den Pinsedag samledes nogle og tredive vakte (vistnok i Præstegaarden). Broder Crøger talte; og

han mærkede Frelserens Nærhed og Aandens Sus i Forsamlingen.

Den 3die Pinsedag, som vel helligholdtes efter gammel Skik, var der samlet ca. 50 opvakte et Sted ikke langt fra Præstegaarden. Crøger opmuntrede dem til, ifølge deres Naadekald, at »overgive sig med Legeme og Sjæl til den Helligaands Pleje, at blive Guds lydige Børn, for at de kunde blive mere kendt med deres blodige Ven (Frelseren) og blive til Glæde for hans Hjerte«. Samfundet mellem de hellige maatte være grundet paa Jesu Pine; thi det vilde gøre dem til »skyldbevidste, eksemplariske og salige Gudsmennesker i hele deres Tænke- og Handlemaade«.

Den 8nde Juni kørte Crøgers med Pastor Kofoed til Aaker og besøgte »to af Frelseren grebne Familier«, nemlig: »en Købmand Ipsen og Kapellan Arboe (senere Præst i Hasle-Rutsker), og de tilbragte en halv Dag hos dem »med nyttig og hjertelig Underholdning«. Crøger besøgte ogsaa den tidligere Vestermarie Degn Hans Bidstrup, som han fandt i en bedrøvelig Sinds-tilstand, men dog haabede det bedste om. —

Den 9. Juni dvælede Crøgers og Pastor Kofoeds særlig med Tanker og Forbøn hos deres Trosfæller i København, som den Dag nød den hellige Nadvere.

Den 11. Juni (om Søndagen) prædikede Pastor Kofoed i Klemens Kirke, hvor han kærligt opfordrede sine Tilhørere til at søge den blødende og korsfæstede Frelser for at faa hans Naade og Salighed. Om Eftermiddagen var ca. 60 vakte Personer samlede i Præstegaarden, nogle var kommen fra Egne 3—4 Mil borte, bl. a. Kapellan Arboe med Frue. Crøger talte »med Naade og Velsignelse videre

over det Emne, som Præsten havde haft, hvor højst nødvendigt det er, at vi engang kommer til Frelseren og hans Saar som stakkels Syndere af vort hele Hjerte — og saaledes stedse som hans elendige enfoldigt og barnligt blive hos ham, naar vi paa den anden Side vil blive og forblive salige Mennesker.« Efter det egentlige Møde talte Præsten og Crøger klassevis med Tilhørerne og lagde dem paa Sinde, »hvorledes den Gud, der var blevet Menneske — ogsaa for deres Stand og Alder, enten de var gift eller ugift, ung eller gammel — havde fortjent den særlige Naade, at enhver i sin Stand og efter sin Evne kan blive et helligt og saligt Menneske og bære hans Billede,« hvortil Crøger »ønskede dem en salig Erfaring for Legeme og Sjæl gennem Erkendelsen af vor Herre«. Kapellan Arboe, der var bleven dybt greben af Ordene, blev i Klemens Præstegaard til næste Dag; og Broder Crøger havde mange aabenhjertige Samtaler med ham og gav ham Oplysninger »angaaende forskellige Emner, for hvilke han nærede nogle Betænkeligheder«. Han var meget aabenhjertig overfor Crøger og spurgte »ikke af Nysgerrighed, men af Forlegenhed« (Trang).

Den 12. Juni havde Crøgers et fornøjeligt Samvær med de to Præster, og bl. a. læste han op af nogle vestindiske Dagbøger — »om den Naade, der hersker mellem Negrene«, hvilket var rigtig hjertørende og trovækkende for Tilhørerne. Om Aftenen rejste Arboes glade og taknemmelige hjem.

Den 14. Juni førte Crøgers og Pastor Kofoed lejlighedsvis trohjertede Samtaler, og Crøger fremkom med en Kortale af Broder Johannes, hvilken gik

Præstefolkene dybt til Hjertet. Løsenet den Dag var i Betragtning af Crøgers Forbliven og deres store Skyld særlig trøstefuldt; thi det lød: »Om eders Synder er som Blod, skal de dog blive hvide som Sne«. »Jesu Blod, den ædle Saft, har saadan en Styrke og Kraft,« tilføjer Fortælleren.

Den næste Dag havde Crøger en Time med Pastor Kofoeds Børn alene, hvilket senere gentog sig flere Gange. Crøger glædede sig særlig over den ældste, en stor Dreng ved Navn Thomas, der havde »et blødt og følsomt Hjerte for Jesu Saar«.

Den 18nde Juni var atter et smukt Antal opvakte forsamlet (i Præstegaarden), hvilke Crøger »ret hjertelig erindrede om i Dag og daglig at undersøge, hvorledes de i Hjertet stod overfor Smertensmanden (Jesus), om de mente det enfoldigt og helt oprigtigt med ham og ellers ikke var tilfreds med sig selv, men græd saa længe for ham, til de blev rigtig glade over deres Naadeudvælgelse og hans Saar«.

Da det endnu trak ud nogle Dage med Crøgers Afrejse, indbød Pastor Kofoed dem til Forsamling Sct. Hans Aften, da »hele Landet ellers efter Fædrenes Skik rejser til en Kilde for at drive deres forfængelige Lystighed der«; og de vakte kom da til Præstens og nød godt af de 5 Kilder, hvorefter rinder Fred, Glæde, Trøst, Frelse og Liv«. Den 25. Juni holdtes den sidste Forsamling, hvor Crøgers var til Stede. Da følte Trosfællerne ogsaa Frelserens Nærhed og mindedes med Skam og Glæde deres Naadekald og Udvælgelse. Crøgers Bøn var: »Trofast at vandre i det, flittigt at fryde dem ved Jesu Fortjeneste og saaledes fra Dag til Dag ved Naaden

blive befæstede i deres Hjerter, indtil de blegnede i hans Arm og Skød,« hvilket de og alle bad om »paa Knæ under mange Taarer«. Ved den Lejlighed blev det ogsaa bestemt, at Pastor Kofoed for Fremtiden skulde holde »en almindelig Forsamling for dem« — vel een Gang om Maaneden; og i den 3die Uge derimellem skulde de »under hans Opsyn komme sammen klassevis i visse Afdelinger«, da Maalet skulde være ved gensidig »enfoldig Fortælling om, hvad Frelseren gjorde for deres Sjæle, i Hjertet at gøre dem mere bekendt og forbundne med hinanden«. Den Samfundsfølelse kunde ikke saa let udvikles, naar hver blot sad og tænkte sit under en Tale.

Den 27nde Juni tog Crøgers en kærlig Afsked med Pastor Kofoed og rejste over Rønne med Skib til København.

I sin Beretning til Herrnhut om dette Besøg har Crøger endvidere udtalt sin Opfattelse af Forholdene ved Menighedslivet paa Bornholm. De vaktes Antal i Klemensker og Omegn anslaaer han til 60, nemlig 10 Mænd, 28 Koner, 22 ugifte Kvinder og 6 ugifte Mænd; men han ansaa kun Halvdelen som »Sjæle, der har fundet Naade i Jesu Blod«, de øvrige mente han kun »længtes derefter«. Der var ingen, som efter Crøgers Mening var moden nok til at vejlede de andre: »alt maa alene afhænge af Præsten,« hvilket ikke var heldigt — dels fordi de vakte var »noget sky og tilbageholdende overfor ham«, dels fordi Pastor Kofoed efter Crøgers Mening manglede »noget moderligt og omhyggeligt i sin Omgang med Sjæle«. Det vilde derfor være godt, om der kunde bo nogle

vejledende Menighedsbrødre ovre fra iblandt de vakte Bornholmere; men det lille Samfund i Klemensker var for fattigt til at underholde saadanne; og Crøger anbefalede derfor, at der aarligt kom nogen fra Herrnhutermenigheden og aflagde Besøg paa Bornholm.

Hvorledes det gik med disse Besøg, er kun sparsomt oplyst; derimod er det berettet, at Pastor Jørgen Kofoed tog Crøgers Raad til Følge ved at arbejde paa Oprettelsen af en Skole i Klemensker med en herrnhutisk Lærer til at undervise i den. Herrnhut havde lovet en Gave paa 100 Rdl. til Skolens Bygning; og Jørgen Kofoed haabede at skaffe Driftsudgifterne ved at inddrage to Gildesbo-Gaarde, hvis Indtægter før var gaaet til Ølgilder. Men derved kom han i en vidtløftig og langvarig Proces med nogle af Sognets Storbønder, der ikke vilde give Afkald paa de »timelige Forlystelser.«

At Pastor Kofoed dog vilde Bøndernes timelige Vel, fik han Lejlighed til at vise nogle Aar senere.

Da det under Misvækstaarene 1783, 84 og 85 var bleven forbudt at udføre Heste og Svin og brænde Brændevin, søgte Amtsforvalter Münster Regeringen om Ophævelse af disse Forbud for Bornholms Vedkommende og lod en Erklæring fra Øens Præster ledsage Andragendet. I denne Erklæring tog Pastor Jørgen Kofoed som »Præst for Bønder«, der skulde »leve af Bønder«, med saglige Grunde Parti for disse; dog omtaler han ikke Brændevinsbrændingen. Præsten Arboe i Hasle anbefalede derimod denne, for at Bønderne kunde faa »Drank til deres Kreaturer og Brændevin til eget Brug«, men

nægtede at anbefale Udførsel af Svin, for at Flæsket ikke skulde blive saa dyrt for Rønne Borgerne. Iøvrigt anbefalede de fleste bornholmske Præster Andragendet. Dette skete i Foraaret 1786.

Om Sommeren samme Aar foretog Sjællandsbispen Nicolaj E. Balle en Visitatsrejse til Bornholm og kom ogsaa til Klemensker, hvor han lige saa lidt som andre Steder »fandt sig misfornøjet med Menighedens Tilstand og Ungdommens Kundskab.« I et Brev af 4. Sept. 1786 takker Provst Hjorth Biskoppen for denne Velvillighed og tilføjer bl.a.:

»Resolutionen over Bøndernes Klage i Klemensker er efter Ordre vedkommende bekendtgjort; men jeg har ikke siden hørt derfra. Den fornemste Aarsag, hvorfor Bønderne hader Præsten, er hans utidige Anstalter om en Skole. Den Sag har i nogle Aar været i Gære, men er endnu intet bleven af; Tiden vil lære, om den bliver. Jeg tilstaar, at Hr. Kofoed har sit Hoved for sig selv og er anderledes end andre, saa der derfor findes de i Menigheden, der have søgt og ogsaa erholdt Tilladelse til at kommunikere (gaa til Alters) hos en anden Præst. Men mon man ikke og der kan applicere (anvende) Frelserens Ord: Mark. 6, 4? Thi han er født og opdraget der i Sognet.« ¹⁵

Man kan af Provst Hjorths Ord skønne, at Pastor Kofoed arbejdede under ikke saa lidt Modstand og Miskendelse for det kristeligt kulturelle Livs Fremgang paa Klippeøen; og der skulde baade Trosmod og Standhaftighed til for at kunne holde ud.

Det guldbergske Ministerium havde vel ved Udgivelsen af en ny Salmebog 1778 og ved Paabud om Exorcismens Afskaffelse 1783 osv. søgt at hjælpe Præsterne; men det

tvangsmæssige skadede det aandelige Liv; og de ledende Mænd i Kronprins Frederiks Regering (fra 1784) vilde fremme Oplysning efter rationalistisk eller antikristelig Tankegang. — —

Paa Grund af Modstand fra oven og fra neden fik Jørgen Kofoed ikke nogen kristelig Skole oprettet; men efterhaanden som Aarene randt, naaede han dog at faa sine egne Børn vel uddannet. To Sønner blev Præster, een blev Læge, og tre fik Officersuddannelse; og kristeligt Liv i Sognets forskellige Hjem groede stadig frem.

Af Korrespondancer med Brødremenigheds-Udsendinge, som havde besøgt omtalte Klemensker Præst, ses det, at der stundom kom mange Folk i hans Kirke. Desuden blev der af og til holdt Vennesammenkomster med Kærlighedsmaaltider i Hjemmene. Og Pastor Kofoed ønskede at ende sine Dage i »et Menighedssted«. — —

Alligevel maatte han ogsaa paa sine gamle Dage møde noget af Verdens Ondskab og Spot. — Den 28. Januar 1802 fandt han paa sin Præstegaards Port opslaaet et »Skandskrift« (Smædeskrift), hvori han bliver kaldt »en Nar for hele Gejstligheden paa Bornholm«, en »Farisær«, en »Udskælder« og »Bander«, der »bider og snærrer ad din Menighed som de store Hunde« osv. Og den anonyme Smædeskriver formaner tilsidst Præsten til at »bedre sig« og »prædike Guds Ord i Stedet for Narrestreger« og »Kistevæv«, da han ellers vil komme til at tale for »tomme Stole«. ¹⁶ —

Den smædede Præst Kofoed har sikker haft sine Fejl — maaske været lidt for embedsmyndig; men

at han trods det har været til megen Velsignelse, kan vist ikke omtvistes. Om han »bedrede sig« efter hint Skandskrifts Fremkomst, vides ikke. Hans bedste Kræfter var vel ebbet ud med det Aarhundrede, der havde præget ham. — Som 77aarig tog han Afsked med Klemensker Kaldet (1808) og henlevede sine sidste Dage i Rønne, hvor han døde 1813.

Efter at Hasle-Rutsker Præst Arboe var død 1786, og Pastor Gjelstrup i Rø var forflyttet 1798, havde den gamle Præst Kofoed i Klemensker vel været den eneste Sjælebyrde paa Bornholm, der havde forkyndt Frelsens Budskab som en Livets Røst. Rationalismen (Fornuftkristendommen), satte da mere og mere Præg paa Øens gejstlige.

Af andre bemærkelsesværdige Præster paa den Tid kan nævnes Hans Langhorn, Præst i Pedersker 1783—90. Han var en Søn af den trosvarme Pietist Henrik Langhorn paa Kristiansø, men denne Søn omtales ikke som nogen Vækker. Derimod er samme Hans Langhorn bleven rost for sin Sangstemme, der var saa klangfuld og gennemtrængende, at man fra Præstegaardsstuerne kunde høre ham messe i Kirken. Derfor plejede Bønderne at sige: »Vor Præst ligner Fjældstavnen (Nattergalen); han er kun lille, men synger smukt.« Men økonomisk gik det ham ikke godt. 3 af hans 4 Børn døde i Fattighuset. —

Endvidere bør Magister Oluf Borreby bemærkes. Han var Præst i Nylars 1765—72 og i Vestermarie 1772—91 og omtales som »lærd og dygtig, god Astro-
nom, velgørende, stiftede det Borrebyske Legat. Han blev af sin Samtid anset som den eneste Præst paa Bornholm, der paa den Tid kunde mane. En afdød

Præst, der ofte viste sig i Præstegaarden, havde han under stor Anstrængelse faaet Bugt med.« Desuden gjorde han sig bemærket ved at stifte »Patriotisk Selskab paa Bornholm«, der bl. a. skulde agitere for Brug af »hjemmevævet Tøj«; Medlemmerne maatte kun gaa med Klæder af saadant; og han fik oprettet »en dansk Indenadslæsningsskole« i Vestermarie. Den blev bygget 1786 paa en 6—8 Tdr. Ld. stor Lynglod af Statens Udmark og kostede 200 Slettedaler, som blev taget af Sognets Skolekasse; og Læreren fik »2 Skilling om Ugen for hvert Barn«, naar han i »Sommermaanederne Maj—August læste for Børnene i Skolehuset, men 1 Skil. om Ugen, naar han i de øvrige Maaneder gik omkring i de 8 Sognekredse, 4 Uger i hver, og læste 5 Dage hver Uge«. Forøvrigt skulde Læreren have Renten af Skolekassens Restkapital, 500 Sldr., samt »Skolens Tavlepenge (ved Indsamling i Kirken) Mikkelsdag og Fastelavn«, »en Del af Kirkens Tavlepenge« og endelig »Kost og Logis hos Beboerne i Kredsen efter Omgang og lade sig nøje dermed efter Lejlighed uden at forlange Kaffe, Te, Vin eller nogen aparte Lækkerhed«.

Endnu kan nævnes Johan Jensen, Præst i Vestermarie 1792—1808. Ligesom Jørgen Kofoed i Klemensker arbejdede han for at faa Indtægterne fra Sognets Gildesboer anvendt i Skolevæsenets Tjeneste; men han gjorde det ud fra et rationalistisk Synspunkt.

Fremdeles bemærkes Jakob Prahll, der havde været baade Præst og Læge i Svaneke en Tid, Degn i Vestermarie 1770, Præst i Rø 1779—87, ditto i Østerlars 1787—92 og i Østermarie 1792—1810. — Som Degn i Vestermarie udgav han 1777 en Ager-

dyrkningskatekismus, hvori den bornholmske Agerbrugsmetode paa den Tid forklares ved Spørgsmaal og Svar. Han spørger f. Eks.: »Hvad Kundskab skal en god bornholmsk Agerdyrker have?« Svar: »Han bør kende Stedets Jordarter, hvis Agerdyrker han er eller skal være, Avlsredskabernes bekvemmeste Indretning og Brug, den fordelagtigste Omgang med Jordens Tilberedning samt med Sædens Lægning, Indhøstning og Aftærskning for af Ejendom og Arbejde med Velsignelsernes Velsignelse at høste den naadigste Frugt.« Og under en nøjere Udredning deraf fremkommer den Tids Benævnelser som: »Bygjord«, »Havrejord« og »Aar« (plovliggende Redskab) osv. — Mens Prahl var Præst i Østermarie, skete forøvrigt det sørgelige, at hans Præstegaard nedbrændte to Gange, først ved Lynild 1798 og anden Gang ved »Mordbrænderild« 1804, hvorved 8 Heste og 23 Køer indebrændte.¹⁷ — — —

Angaaende Kirkernes Vedligeholdelse i hin Tid kan nævnes, at *Rø Kirke* 1757 havde faaet en ny Altertavle med billedlig Fremstilling af Nadveren og *Nexø Kirke* 1760 en Udvidelse mod Nord samt en ny Sandstens Døbefont med Inskription 1784. Og 1783 var Tagværket paa *Peders Kirkes* Taarn bleven fornyet. 1789 fik *Klemens Kirke* en ny Prædikestol, og 9 Aar efter blev samme Kirkes Taarn restaureret. 1789 fik ogsaa *Gudhjem Kirke* (Sct. Anna Kapel) en ny Prædikestol. Og i *Nylars Kirke* hvor Degnen en Søndag kort før Jul 1788 havde glemt at slukke Alterlysene og derved foraarsaget en indvendig Brand, maatte man 3 Aar efter bygge et nyt Alter. 1790 blev der ogsaa sat et nyt Spir med Fløj-

stang paa samme Gudshus. — I Aaret 1797 foretog man en Udvidelse af *Rønne Kirke* og »omkal-fatrede« den efter rationalistisk Smag. Til Nordsiden byggedes en stor Fløj, hvorved denne blev Hovedskib med Hovedindgang i Gavlen. Og Alteret blev flyttet »hen paa Sidevæggen med Prædikestolen ovenover i Halvmørke«, og man »fyldte Koret og hele Kirken med Pulpiturer« osv. Det paxske Pulpiturs Kristusbilleder blev ogsaa overmalet i den Tid.

1783 var der anskaffet ny (vistnok Guldbergs) Salmebøger til Brug i alle Bornholms Købstæder; og 1793 havde Biskop Balle atter visiteret paa Øen.

Af andre Begivenheder i omtalte Tid kan nævnes, at Bornholm i Aaret 1760 fik sit første Apotek. Det blev indrettet i Rønne; og en tyskfødt Farmaceut ved Navn Dircks fik Apotekerbevillingen; men da Indtægterne derved blev saa smaa, fik han i 1780 tillige Skarpretterens Løn (ca. 100 Rdl.) mod at lade eventuelle Eksekutioner udføre. 1791 blev en Karl Barfod fra Aakirkeby henrettet for Hustrumord; og samme Aar blev en Forbryder Peder Læssere pisket til Kagen (en Pæl) i Hasle. 1796 blev en Barne-morderske Elisabeth halshugget sønden Hasle. Kroppen blev derefter lagt paa et Hjul, og Hovedet sat paa en Stage. Forbrydelser er nok foregaaet ret ofte i de Aar.

I Rønne havde man allerede 1774 for »den offentlige Sikkerheds Skyld« antaget to Natvægtere. De skulde ogsaa ligesom i andre danske Købstæder »udraabe Tiden« ved at synge et Vers for hver Natte-time og fik hver 4 Mark i ugentlig Løn om Vinteren mod 3 om Sommeren; og 1798 blev der byg-

get et Tinghus i Sandvig for Hammershus Birk (Retskreds).¹⁸

Blandt deporterede til Bornholm i samme Periode kan nævnes Kaptajn i Livgarden Joakim Warnstedt og Løjtnant Leopold Kaas, der sendtes henholdsvis 1773 og 1794 som sindssyge til Rønne, samt Rigsfriherre von Lilliencron, der beskyldt for Forsøg paa Mordmord ankom til samme By 1799; og endelig var Dr. m. Frederik Fabricius, der havde rost Struensees Styre, bleven forvist til Kristiansø 1777 for to Aar efter at flyttes til Rønne, hvor »han boede i et Sted i den søndre Husrække i Nygade, dyrkede ivrigt sin tilhørende Frugthave, kaldte sig Konge paa Slynx og tillagde sig Titlen: Hans Stilhed.« Han blev ogsaa beskyldt for ikke at »have sin fulde Samling«.¹⁹

Bornholm, der laa saa fjernt fra det øvrige Danmark, havde hele Tiden sin egen Udvikling. Nogen Bondefrigørelse som ovre var der ikke Tale om, da de bornholmske Bønder aldrig havde haft noget Stavnsbaand; og efter 1744 var de fleste Selvejere. Livsvilkaarene skiftede dog stadig. Medens de gode Aar 1745—48 havde kunnet give Landmændene Overskud, havde Ekstraskatterne 1762—68 og de daarlige Aar 1783—86 tæret paa Velstanden, saa mange ej formaaede at skaffe de pligtige Ydelser; og nogle maatte gaa fra deres Gaarde. Byboerne med deres Haandværk og Udførsel af Ure og Lerkar osv. klarede sig da bedre. Allerede 1756 indførtes Kaffe og Sukker, Tobak, Vin og Klæde osv., som især brugtes af Embeds- og Borgerfolk. Bønderne kendte ikke til slig Luksus. De ernærede sig paa gammeldags Vis væsentligst af egne Produkter;

og de spiste ligesom deres Fædre ved Stenbord, fik Maden i Ler- eller Tinfade og brugte Lommekniven baade som Kniv og Gaffel. De dyrkede Jorden med Hjulplov og Letharve som for Aarhundreder siden; og deres Huse var ogsaa væsentligst som i gamle Dage, nemlig Bindingsværk med Straatag, Lervægge og Lergulv, stundom med Brædegulv i Salen. Lidt Forbedringer var dog sket. Nu havde de fleste Kakkellovne af Jern (Bilæggere) i Stedet for de tidligere Ler- og Teglovne; og Loftet, Paneler og Døre blev malet med Figurer og Indskrifter i grelle Farver. Af Møbler var Himmelsenge, de udskaarne Kister (Fodkisten og Orken), Dragkister, Stolpeskabe, kuglefodede Klædeskabe og højryggede Lænestole med Øreklapper de almindeligste. Desuden brugtes mindre Ting som Vægskabe, Pyrami-Hylder og andet Husgeraad og Redskaber, som alt blev tilvirket af hjemlige Haandværkere eller Husets Folk. Medens Mændene øvede sligt samt barked Huder og Skind til Sko og Støvler, sad Kvinderne ved Karter, Rok og Væv og omdannede Uld og Hør til Senge- og Gangklæder. Stadstøjet bestod for Mændenes Vedkommende af Knæbenklæder og de mangeknappede lange Skødefrakker og for Kvindernes i folderige Kjoler med Snørliv og stærkt farvede Atlaskes Kaaber uden Ærmer samt Hatte-Huer og de blomstrede Nøller osv. Det var Bornholmernes Nationaldragter.

I Aaret 1787 havde Klippeøen 17,726 Indbyggere; og de fleste af disse og nogle til gik omsider ind i det forjættelsesrige 19de Aarhundrede.²⁰

3. Fra Rationalismens Tid.

(1800—1860).

Medens den engelske Deisme (Tro paa en Naturløvenes Gud uden Aabenbaring) i Frankrig (ved Voltaire og Rousseau 1694—1778) gik over i Materialisme, Revolution og Gudsfor nægtelse, blev den i Tyskland (særlig gennem Jøden Mendelssohn 1729—86) omdannet til Rationalisme, ifølge hvilken Forstanden (ratio) afgjorde, hvad man burde tro. Bibelens Love blev dér ikke ligefrem forkastet; men alle Mirakler eller Undere, der ej kunde ses som naturlige Hændelser, blev forbigaaet eller omtalt som Overtro. Menneskene skulde blot have forstandsmæssig Oplysning om alle Ting og oplæres til Dyd og nyttig Idræt. Jesus blev efter det ikke regnet som Guds Søn, men som et menneskeligt Dydsmønster; og Treenighedslæren blev omdannet til en Tro paa Gud, Dyd og (Sjælens) Udødelighed. —

Efter at den tyske Filosof Kant (1724—1804) havde kritiseret Mendelssohns System og omstyrtet Troen paa »Forstandens Almægtighed«, blev »den flade Lovprisning af det nyttige hos mange Rationalister afløst af en sædelig Begejstring for Sandhed og Ret. Men ogsaa de Rationalister, som var Kants

Disciple, vilde i Kristus kun se et sædeligt Forbillede, ikke Guds enbaarne Søn.«

I vort Fædreland havde den franske Materialisme, Letfærdighed og Vantro siddet til Højbords i den sindssvage Kong Kristian den 7des Regeringstid (1766—1808), særlig under Struensee. Da en af Voltaires Tilhængere havde foreslaaet Kongen »at afskaffe Kirker og Præster for at bruge Kirkerne som Kornmagasiner«, var Kongen gaaet saaledes op i den Reformplan, at det kun var med stor Møje, at man fik ham til at opgive den, og Kongens, Dronningens og Struensees Liv svarede jo dertil. — —

Den tyske Fornuftlære var kommen til Orde gennem flere danske Forfattere. Hofpræsten Bastholm havde i sine Skrifter fraraadet Præsterne at bruge Udtryk som »Genfødelse« og »Omvendelse« og vilde gøre Gudstjenesten underholdende som »et Bal og en Komædie«; og Dydslæren havde faaet sin Talsmand i Sjællandsbispen Nikolaj Balle, der 1790 udgav en tyk Religionslærebog, hvoraf en Trediedel alene handlede om Pligterne. Denne tungtfattelige Bog skulde bruges i Børneskoler og afløse den pietistvenlige Pontoppidans Katekismus. 1798 var endvidere udkommet en ny »evangelisk kristelig Salmebog«, hvori »de gamle Kærnesalmer er lemlæstede eller afløste af ny i Tidens vandede Smag.« Bibeliske Undere og Sakramentlæren var bleven benægtet og bespottet af Fritænkere som Harrebow, men forsvaret af Biskop Balle, der dog paa mange Omraader holdt paa den gamle Kristendom. Ved Universitetet var ansat

flere fritænkeriske Professorer; og unge rationalistiske Præster blev nu spredt ud over Landet, hvor de lærte Folket om Dyd og Agerbrug i Stedet for at forkynde Kristi Evangelium.¹

To af de mest typiske Præsteskikkelser paa Bornholm i den Tid var Christoffer Schrøder Andresen, Rektor ved Rønne Latinskole fra 1783 til 1806, og hans Broder Christian Andresen, Medhjælper eller Hører ved samme Skole fra 1799 til 1804. De var begge Teologer, og den første tillige Magister i Filologi og Professor. Med Rektorstillingen fulgte det at være Degn i Rønne og Knudsker og ofte tillige det at prædike engang imellem. Vel var C. S. Andresen ved sin Tiltrædelse bleven fritaget for Præstegerningen; men han deltog alligevel i den nu og da efter gammel Hævd; og hans Broder hjalp ham ogsaa med det. — Da der var bleven Fred, efter at engelske Krigsskibe i 1801 havde omsværmet Bornholm og ængstet Beboerne, holdt Rektor Andresen den 20. Juni 1802 en Prædiken i Rønne (Kirke), hvoraf her gengives følgende Uddrag:

I det første Afsnit tales om den politiske Fred og dens gode Følger i Modsætning til »Krigens Voldsomhed og Ødelæggelse« samt om den politiske Freds Ustadighed og om, hvorledes Gud igennem Krigen kan føre »det ufuldkomne og sandselige Menneske til større Kultur og større Lydighed imod Fornuftens og Religionens Love«. I det andet Afsnit angaaende Religionens Fred siger Rektoren bl. a.: »Den erhverves ikkun ved en virksom Opfyldelse af Religionens dyrebare Bud og Befalinger; naar vi undertrykke og — saa vidt det staar i menneskelig Magt — søge at overvinde vore sandselige Lyster og Lidenskaber og bringe dem under Fornuftens og Religionens Herredømme, da undertrykkes den lede Egennytte og Egen-

kærlighed, der saa ofte forfører til Lasterne. Da antændes i vort Hjerte den rene og hellige Lue, der er Moder til alle kristelige Dyder, og lærer os at elske Gud over alle Ting og vor Næste som os selv. En trolig Opfyldelse af denne Jesu Kristi dyrebare Lærdom skal vejlede eder til denne himmelske Religionens Fred, som skænker eder Fred med Gud, Fred med eder selv, Fred med eders Medmennesker. Denne Jesu Kristi dyrebare Fred vil jeg tilønske eder. Den være eders Attraa og Formaal her i Livet, eders Haab og Trøst i Døden — eders Glæde og Lyksalighed i den uforkrænkelige Evighed«. ²

Endnu mere typisk er den Ligprædiken, som Hører Christian Andresen holdt ved Sisele Christiane Dues Grav i Rønne den 7. Oktober 1802, hvorfor her ogsaa gengives et lille Udtog af den.

Efter en from Bøn og en Skildring af den afdøde som et Dydsmonster, hvorfor særlig Forældrene prises, gaar Taleren over til at beskrive hendes tærende Sygdom, der ved et Tilfælde fik hende til at falme som en Blomst. Han beklager Lykkens Ustadighed i denne Verden og slutter med følgende Trøsteord:

Den sandeste Trøst, vi har ved vore Venners Grave, er den, vor Samvittighed kan give os, naar vi redelig har opfyldt vore Pligter imod dem — naar vi trolig har staaet hinanden bi paa Livets ofte besværlige Bane — og naar vi har bidraget alt til at gøre hinanden dette vort korte Liv saa let og behageligt som muligt. O, da byde vi dem, naar Skilsmisssens mørke Time nærmer sig med roligt Sind det sidste Farvel! Vore Taarer flyder ved deres Grave, ikke Sorgens, ikke Fortrydelsens Taarer, men Æmheds, Kærligheds, Venskabs blide Taarer. Da venter os og i en salig og uforkrænkelig Evighed at samles med dem, hvor intet mere skal forstyrre vor Fryd.

Saa hvile du salige elskte Veninde i Gravens stille Ro. Sødt hvile du fra dette dit korte Livs Uro og Besværlighed! Og da lykønsker vi dig med den Fred og Fryd,

hvortil din forløste Aand i hint Fredens og Lyksalighedens rette Hjem og Fædreland er indgangen, hvor din Dyd, din Fromhed og Uskyldighed skal vorde evig belønnet.

Der er Fred i Gravens mørke Rige —

Der er Fred i Gravens stille Ro —

Der er Fred, hvortil vi alle hige —

Der er salig Fred, hvortil vi ile fro! — 8

Denne Christian Andresen, som holdt ovenstaaende rationalistiske Tale 1802, blev to Aar efter kaldet til Præst i Hylke ved Skanderborg; men hans Broder, Professor og Rektor Andresen, vedblev endnu nogle Aar med at arbejde paa Rønne Latinskoles Udvikling og Fremgang; og som Skolemand er han bleven rosende omtalt. Allerede 1787 havde han flyttet Skolen fra det sydøstlige Hjørne af Storegade til sin nuværende Plads ved Søborgstræde, hvor Andresen ejede en Gaard; og siden havde han arbejdet den op til at have fra 12 til 24 mandlige Elever, alle Latinere; thi den særlige Danskskoleafdeling havde han ophævet. I de første to Aar havde Rektor Andresen besørget hele Undervisningen selv; og i Aaret 1798 havde han faaet en fast Medarbejder i sin Broder Christian. »Skolen modtog i Reglen Børnene efter Konfirmationen, i Fjortenaarsalderen, og førte dem inden tre eller fire Aars Forløb frem til Universitetet; foruden de tre Hovedfag (Græsk, Latin og Historie) lærte de alle tillige Hebraisk. I 11 Aar (fra 1792 til 1802) indstillede Rektor Andresen 28 Studenter til Universitetet, hvoraf 16 fik første, 12 anden Karakter. Et lige saa stort Antal Disciple udgik fra Skolen med dennes Vidnesbyrd til Søfart eller anden lovlig Næringsvej. Han naaede

at se sit ikke ringe Arbejde give et smukt Resultat; og han saa tillige Skolens Kapital stige fra 2000 til 3200 Rigsdaler, hvorved dog maa bemærkes, at Skolen nu boede til Leje, uden brugeligt Skolehus; han saa Tavlepengene til Skolen stige til 60 Rdl., det dobbelte mod forhen. Han havde 1794 den Glæde at modtage til Skolen dens første egentlige Legat, idet Gehejmeraadinde Margrethe Elisabeth Stampe (1727—1798) skænkede den 400 Rdl., hvis Renter aarligt skulde udbetales til en trængende Student fra Skolen med første Karakter i sin Examen artium.«

Professor Andresen hjalp sine Elever frem uden at bruge barbariske Straffemidler, hvilket var meget prisværdigt. — Den 27. April 1806 forlod han Rønne Latinskole for derefter at virke som Præst i Vissenbjerg og senere Kerteminde; men der »kom han ved sin tørre rationalistiske Udlægning i alvorlig Strid med de Menighedslemmer, for hvilke Troen var Liv og Fylde.«⁴

En 3die rationalistisk Præstemand paa den Tid var Elieser Gad, Præst i Pedersker 1794—98 og derefter Præst i Rø til 1806. Han havde ligesom Rektor Andresen megen Interesse for Skolevæsenets Fremgang; og da han efter sin Præstegaards Brand 1800 havde mødt Befolkningens Velvilje og Opofrelse for, at han kunde faa den godt opbygget igen, troede han, at Bornholmerne ogsaa maatte være villige til at ofre noget paa Skolevæsenet.

Med det for Øje udgav han i Aaret 1803 en lille Bog paa 60 Sider om: »Den nuværende Tilstand af Undervisningsanstalterne paa Bornholm med For-

slag til deres mulige Forbedring.« Han beklager deri, at Bornholmerne trods deres Begunstigelse ved Privilegier stod saa langt tilbage i Henseende til »Oplysning, Agerdyrkning og de fattiges hensigtsmæssige Forsørgelse.« De to sidste Ting nøjes han med at strejfe, da Amtmand Mandiks arbejdede paa deres Forbedring; derimod gaar han nøjere ind paa at omtale »Undervisningsanstaltens Beskaffenhed« og paastaar, at Bornholm i den Henseende stod langt tilbage for det øvrige Land. Klippeøen havde ikke en eneste Landsbyskole, hvor der gaves Undervisning i Dansk og Religion. — Der fandtes kun en Indenadslæsnings-skole i Vestermarie. Og Pastor Gad vil derfor have en gennemgribende Reformation af Skolevæsenet. —

Men medens Pietister og Herrnhuter som Agerbech og Jørgen Kofoed gik ud fra, at Oplysning og dydigt Liv maatte følge i den sande Kristendoms Spor, saa vil Rationalisten Gad bygge en Slags Kristendom paa Kundskabens og Moralens Grundvold. Ud fra dette Synspunkt gør han først Rede for, hvorledes det staar til med Øens Undervisningsanstalter. Han beklager, at Rønne med dens »6 til 700 Huse« og »25 til 2600 Indvaanere« kun havde en latinsk Skole til Gavn for »enkelte af Landets Borgere og Embedsmænd«, men ingen dansk Skole for de jævne Folk. Derfor maa disse ofte nøjes med at have forfaldne Subjekter til at undervise deres Børn. — En Kone i Rønne havde engang givet sin lille Søn en Pægl Brændevin med som Fødselsdagsgave til Læreren. I Aakirkeby havde man vel (fra 1743) en dansk Skole, som skulde tjene baade Byen

og Sognet; men Lærerlønnen var saa lav, at »en Murersvend, denne Skoles forrige Mester ikke fandt sin Regning derved, men nedlagde sit Embede og tog Murskeen igen som den, der indbragte mere«. I Nekso, hvor Latinskolen 1742 var bleven omdannet til en dansk Skole, var Forholdene dog ret gode. Skolehuset var »nyt, højt, lyst og rummeligt«; og der var »en meget duelig Lærer«, som »formedelst Borgernes her til Lands sjældne Energi og Omhu for nyttige Foranstaltninger dog var nogenledes taalelig aflagt«. I Svaneke var en »maadelig indrettet« dansk Skole (fra 1750) med en Underofficer til Lærer, som blev daarlig lønnet. I Hasle havde man (fra 1790) en dansk Skole, der var saa »ussel aflagt, at man nu i over to Aar ingen nogenledes duelig Skoleholder har kunnet faa«. Degnen besørgede saa Undervisningen. Allinge og Sandvig havde slet ingen Skole.

Paa Landet plejede Sognets Degn — og somme Steder Præsten med — at rejse ud een Gang om Ugen og holde Skole saa paa en Gaard og saa paa en anden for Omegnens Børn; men det gjaldt kun Vintertiden, »fra Mikkelsdag til Paaske«; Skoledagen varede kun 2 Timer, fra Kl. 10—12; og der undervistes kun i Stavning og Læsning i Katekismus. De fleste Landbørn fik »formedelst Gaardenes Fraliggenhed« kun Del i saadant Skolehold »fire til fem Gange om Aaret«.

Nogle Forældre, som kunde magte det, underviste selv deres Børn hjemme; og den Slags Undervisning har Pastor Gad mange Lovord om; men »desværre«, sukker han, »der er endnu kuns faa,

som kunne og ville. Almindeligere er det, at der et eller to Steder i ethvert Sogn sidder i et lidet Hus en gammel Mand eller Kone, som træt eller ked af andet Arbejde paatager sig at undervise; og til disse sender da gerne den fattigere Del sine Børn«. De fornemme og rige Bønder plejede derimod at holde Huslærer — ofte en Mand, som i nogen Tid havde »tumlet sig i den store Verden«, tilsat sin Formue og stundom »Helbredden og Moraliteten med«, men som ved »at fortælle om sine Rejser, sine Hændelser og Bedrifter«, havde vakt »en Slags Medlidenhed og Agtelse«, og som ved »et Slag Trekort« ved at gennemgaa »et vidtløftigt Stykke af Søren Mathisens Regnebog, havde forstaaet at vække tilstedeværendes Beundring«. —

Derfor havde Bornholmerne vel lidt »overleveret Kundskab om Vedtægt, om Ejendom, Frihed og Rettighed« og en »vis Selvfølelse og Selvtillid«; men »sand, ægte Oplysning — Frihed fra Fordomme og Overtro, Følelse og Agt for Sandhed, Orden, Pligt og Dyd«, mente Pastor Gad, at Klippeøens Beboere i Almindelighed savnede; og han beklager i høj Grad, at disse Folk »med den ligere Fordeling af maadelig Velstand«, opfødte i »Frihed og Uafhængighed« paa »det naturlig skønne, højtliggende og sunde Land«, Folk med »den stolte Sjæl og Tanke«, »den medfødte Skarpsindighed og Vittighed« osv., at dette Folk med saa rige Muligheder ikke var naaet videre.

For at afhjælpe Manglerne kommer Rø Præsten nu med nogle gode Forslag:

Dersom Almuen i Almindelighed var saa oplyst, at Mængden tydelig, efter Distinctionstegnene og med Følelse

af Indholdet, forstod at læse i hvilken som helst dansk Bog, der maatte forekomme, og at i det mindste Mandkønnet kunde skrive en nogenledes læselig Haand«, saa vilde han for »Ungdommen til 13 Aar ikke foreslaa nogen anden Lærer end den af Forældrene, som efter de huslige Omstændigheder havde bedst Tid, og efter de naturlige Anlæg bedst Evne dertil«; thi Forfatteren hævder, at Børn ikke bør sidde deres meste Tid paa Skolebænk. Oplærelse i det praktiske Arbejde burde ikke forsømmes. Skolegang kunde være baade af det onde og det gode. Pastor Gad paastod efter sin Erfaring ovre fra, at »der næppe var noget Sted, hvor Almueungdommen fandt mere Lejlighed til at blive forført, hvor den hørte, saa og læste saa mange Skældsord og Eder, saa megen vild, usædelig — Dyd og Sundhed dræbende — Udaad som netop i Skolerne«, der, »hvor Dreng og Piger, ældre og yngre sad i stor Mængde pakkede paa hinanden Dag efter Dag fra det 7nde til det 16de Aar«. Men da Almuen i Almindelighed var »altfor raa, overtroisk og tankeløs til selv med Held at kunne være sine Børns velskikkede Lærer«, saa maatte der Skoler til, mente han. (Rektor Andresen udsiger i sine »Tvende Taler og Afhandlinger«, S. 148—49 noget lignende.)

Den kloge Rø Præst foreslaar da, at Bornholm efter Bopælenes Beliggenhed deles i 20 Skoledistrikter med een Skole og to Lærere i hvert. »Den dueligste, mest fortjente og bedre lønnede« skulde ansættes »ved den faste Skole for Børnene fra 13 til 15 Aar«; den anden skulde »intet have med Undervisningen i Skolen at bestille, men være omgaaende Undervisningslærer« for Børnene under 13 Aar; og Distriktet skulde i den Henseende deles i 4 Roder (Afdelinger). Gad regnede ud, at der vilde blive ca. 300 Børn at undervise i hvert Skoledistrikt, 60 af de store Børn ved den faste Skole og 240 af de mindre, 60 Stkr. i hver Rode. Dreng og Piger maatte ej undervises samlet. De første burde møde til 3 Timers Undervisning hver Formiddag, de sidste til lige saa lang Undervisningstid hver Eftermiddag. De mindre Børn skulde undervises »efter Omskiftning i Bøndernes egne Huse, i hver Gaard

tvende Dage ad Gangen«. Omgangslæreren skulde læse hver 4de Uge i hver Rode; og de paagældende Bønder skulde være pligtige til »uden Betaling ikke alene at modtage Rodens øvrige Børn, medens de undervises, men ogsaa at skaffe Læreren Logis, Varme og Kost.« Læreren skulde selvfølgelig være nøjet med saadan Mad, som Bonden, hans Hustru og Børn spiste; og de ældre blandt Bondefamilien skulde med deres Haandarbejde have Lov til at sidde i Skolestuen og høre paa Undervisningen. Alle Børn, som deltog i denne, skulde forud have lært at kende Bogstaver og kunne stave; og de skulde efter Alder og Dygtighed deles i to Klasser. Undervisningen skulde foregaa saaledes: »Den første Time anvendes til Øvelse i Indenadslæsning i de dertil anordnede Bøger med Børnene af første Klasse, hvorved de af 2den Klasse stedse maa holdes opmærksomme saa vel for — efter Lærerens Opfordring — at rette, hvor der læstes fejl, som og for — efter incidenter givne Spørgsmaal — at forklare det oplæste. Anden Time anvendes med anden Klasse i første Klasses Nærværelse, den halve Time paa at høre og katekisere over de fra forrige Dag givne Lektier i Religionsbøger, og den anden halve Time paa at oplæse Stykker af en eller anden nyttig Almuesbog, hvorefter Læreren stedse maa tage Anledning til den nødvendige Forklaring og Anvendelse. Nu gives den første Klasse Frihed; og den 3die Time anvendes med anden Klasse til at skrive og regne i Forhold til deres forskellige Fremgang«. Vogte-Drenge og Piger kunde skifte med deres Søkende i Skoleugen; og Skolen vilde hjælpe dem til at bruge Tanker og Hænder til noget nyttigt, saa de ogsaa i Vøgtetiden kunde f. Eks. indsamle Læge- og Farveurter i Stedet for at besmitte sig med »Løstgængighed«. »4 Uger om Foraaret i travleste Pløjetid og 4 eller 5 Uger i travleste Høst bør være fri; og bør Læreren i den Tid forsørge sig selv paa den Gaard i Sognet, hvor han havde sit almindelige Logis«. Han skulde hjælpe til med Landarbejdet og derved tjene sit Ophold.

Omgangslæreren kunde faa sin Uddannelse hos »en

dertil duelig Præst eller i et dertil indrettet (stedligt) Seminarium« i 2 a 3 Aar, hvorpaa han efter 5 Aars Lærergerning kunde blive ansat ved en af de faste Skoler. Og den sidste Slags Lærere burde igen — efter 3-4 Aars Forløb — kunne befordres til Præste-Embeder.

Degnegaardene kunde formentlig omdannes til Skoler; og Bekostningerne derved dækkes af Kirkernes Skolekasser. Lærerlønnen (ca. 133 Rdl.) kunde skaffes fra Kirkernes Lysepenge og ved, at hver i sin Stand ydede en fastsat Sum.

Angaaende Købstædernes Forhold siger Rø Præsten, at han havde læst, at »Købstæder var at anse som Bylder, fra hvilke Usundhed og Fordærvelse udflyder over Statens øvrige Legeme«; og hvor »udelikat for Købstædernes slebne og pyntede Folk« dette Billede end maatte synes, saa mener samme Præst dog, at der er noget om det. Han siger: »De er Landboernes Læremestre i alskens Laster, Udyd, Vankundighed, Dovenskab, Selvraadighed, Drukkenskab, Løstgængighed, Løgn, Tyveri og flere deslige Ting«. I hver bornholmsk Købstad skulde der være en dansk Skole med 2 eller 3 Klasseværelser til Børn efter deres forskellige Alder; og der burde 2 faste Lærere og en Lærerinde undervise, den sidste tillige i kvindelig Haandgerning.

Med Hensyn til det lærde Skolevæsen foreslog Pastor Gad, at Rønne Latinskole blev udvidet, saa vordende søfarende og Officerer tilligemed vordende Embedsmænd kunde faa deres Uddannelse der og derved spares for mange besværlige Rejser og Fristelser osv.; og Omkostningerne ved Udvidelsen kunde formentlig skaffes ved, at »Mængden betalte i Forhold til det, de fik Undervisning i«.

Naar alle disse Reformer blev gennemført, troede Rø Præsten, at Bornholmernes Udyder skulde forvandles til Dyder og deres Ø blive »en af de mest oplyste, en af de lykkeligste Provinser i Evropa« osv.⁵

Kort efter, at Pastor Gads Pjece var udkommen,

udgav Præsten i Aaker, Peter Th. Balle, et lille Modskrift dertil, som han kaldte »Berigtigelser«, men — som P.N. Skovgaard skrev 1804 — »egentlig intet indeholde Gads Plan betræffende, men kuns gaa ud paa at igendrive andre Smaating, Gad i forbigaaende har indført imod Bornholmerne«. Balle skumler over, at Gad har fremstillet Skolesagen paa Bornholm »ret ligesom alle de øvrige Vægtene sov, medens den ene nidkære stod paa Zions Mure og raabte«. Han raader til at holde igen paa Udgifter til Skolevæsenet og anfører nogle Ord af en Præst Galschødt fra Tidsskriftet »Iris« 1803, hvori Bornholmerne roses for ved Hjælp af Hjemmeundervisning uden Skoler at være bedre oplyste end Sjællænderne med »alle deres Anstalter«, og hvori det anbefales at gøre Lærerne overflødige og holde studerte Degne. Balle imødegaaer Gads Kritik af enkelte Bornholmertyper og de uheldige Sider af Folkets Karakter og sætter Bornholmerne i et flatterende Lys, saa han vinder deres Gunst, medens denne viger fra Modparten.

Da Flertallet af Bornholmerne ikke kunde indse det nødvendige i at skulle yde Skat til Skolevæsenets Forbedring, gav de sig til at fortrædige Forslagsstilleren, saa han maatte fortrække fra Øen. Pastor Gad søgte andet Embede og blev forflyttet til Sjælland 1806.

Der var imidlertid, som Skovgaard havde bemærket »adskilligt ganske rigtigt og godt« i »Hr. Gads Plan«; og den blev lidt efter lidt til Dels ført igennem. Rønne Latinskole blev 1806 omdannet til en Middelskole med mere Danskunder-

visning, fik de hidtil brugte Lokaler til Eje og antaget en Lærer til at undervise i Navigation. Af Mangel paa Lærerkrafter gik Skolen dog daarligt nogle Aar; men efter at der ved Amtmand Thaarups Hjælp var grundlagt en dansk Skole ved Store Torv 1808, og Krigsaarenes Brydninger var vel overstaaet, kom Latinskolen atter til sin Ret.

Ifølge kgl. Resolution af 20. Decbr. 1805 skulde »Kordegne- og Kirketjenesten overflyttes til den danske Skoles Lærere og Disciple;« og efter 1808 kom dette til at gælde Rønne, hvor siden en af Borgerskolens Disciple fik Hvervet at løbe omkring i Byen og ringle med Primklokken før hver Gudstjenestes Begyndelse, og en af samme Skoles Lærere blev Kirkesanger. Den ny Borgerskole Øst for Torvet (som nu er Amtsbibliotek) blev bygget 1806 og skal først for en Del være bleven brugt som Fængsel for tilfangetagne engelske Matroser, men ogsaa stundom anvendt til Skole, hvor en ueksamineret Lærer Chr. Pedersen med Binavnet »Herre Christ« underviste nogle Børn. »Ved Nytaar 1808 aabnede Førstelærer Ancker Anthoni Müller Skoleundervisningen her, idet han samtidig blev udnævnt til Kordegn ved Kirken.«

I de bornholmske Landsogne holdt man endnu studerte Degne; og deres Undervisning bestod mest i, at de lod Børnene gentage Bibelord, Salmer og Bønner saa ofte, at de kunde dem udenad; og ikke sjælden udviste disse Degne »Forsømmelighed« og elskede »Venus og Bachus« lidt for meget.⁶ —

En Type paa sidstnævnte Embedsmænd var Claus Andresen, Degn paa Kristiansø 1787—90 og derefter

Degn i Østerlars—Gudhjem til 1816. Han var en Slægtning til de to omtalte Andresener i Rønne og tillige deres Aandsfrænde. Han havde læst til Student i Helsingør, men naaede ej videre paa Grund af »Ungdoms Fejl og Brøst«. Han siger i et Digt:

»Der var en Tid, jeg tænkte paa
at blive mer, end jeg er bleven;
men — hvad — ej Skæbnen tænkte saa;
en anden Lov hos den stod skreven:
Bliv Degn og dø i Armod hen; —
thi Skæbnen aldrig var min Ven. —

Student jeg blev, — var ung og kæk,
hver Skønhed stak mig i mit Øje;
jeg tænkte ved mig selv — Pus væk,
den Dejlige skal dig fornøje;
en anden kom, tog Skønne hen,
ej Skæbnen blev endnu min Ven.

Da stedse faldt en Modgangs Regn,
saa blev jeg ked af al den Væde;
jeg skyndte mig — gik hen — blev Degn
og nu paa bornholmsk maa kvæde
Hr. Kingos Salmebog igen, —
og Skæbnen aldrig bli'er min Ven!

Før han blev Degn havde han udgivet nogle »Poetiske Forsøg«; og i Østerlars Degnegaard digtede han adskillige Vers, som han lod trykke i »Morgenposten« eller Maanedsskriftet »Iris og Hebe«. Nogle af dem, f. Eks. de til hans Kone og Døtre, er ret kønne, andre som »Væddemaalet« er lidt forsorent wesselske, og nogle er Elegier eller Klagesange. Om Trøst i Modgang siger han bl. a.:

»Dog i min Bo
 og i min stille Hytte
 man ej maa tro,
 at Sorgen skal indflytte;
 nej, uden mig der tvende er,
 som kan fordrive den Taske,
 det er min Viv, som jeg har kær,
 og min højstærede Flaske.«

Det for Bornholmere interessanteste Digt er et,
 der stod i »Morgenposten« 1791:

Den føle Ø.

En Sang i meget gammel Smag.
 (Sjunges som: De Røvere ville stjæle gaa.)

Jeg sidder her saa angst og bang',
 ja, i en græsselig Klemme,
 hvordan jeg nu skal faa min Sang
 og Harpe til rigtig at stemme.

Det har dog flasket sig for mig før,
 ej Sang og Spil var saa ringe:
 men nu er det, som min Hals var tør,
 og alle de Strengte skulde springe.

Det volder, den Ting er styg og ræd,
 jeg agter her at frembringe;
 thi vil ej Røst og Fingre med;
 dog haaber jeg dennem at tvinge.

Jeg kvæder da om en Ø saa fæl
 som nogen Ø her paa Jorden.
 Gød fri fra den hver Moders Sjæl,
 især dem, der bo i Norden.

Den ligger midt i vildene Hav,
 er dannet af Kampestene;
 der kommer ingen i sin Grav
 med uskadte Arme og Bene.

Som Chef befaler en Kommandør
 halvanden Soldat vel maalet
 og ta'er af dem en glubsk Honnør,
 naar »Vagt i Gevær« bliver skraalet.

Den Ø har og den skønneste Havn,
 naar først man har Fod paa Lande;
 den er det ellers kun af Navn,
 med mindre man lyster at strande.

— — —
 Der er og bygt en Kirke saa pen,
 man tro det næppelig skulde,
 hvor Degnen kvæder i en Skorsten,
 men Præsten flyer op paa en Rulde.

Alt, hvad til Livet gøres Behov,
 det findes her ingenlunde;
 hver næres kristelig af Rov
 fra Skibe, som gaa til Grunde.

Men naar det dra'er for længe med dem,
 saa gaar det løs paa en Stjælen;
 og fører Profossen daglig frem
 et Hundrede Stykker for Pælen.

Dog er der saa mangan hykkelsk Kanut,
 de nitten vist ud af Snesen.
 Hvis jeg var der Degn eller Tut,
 saa kald mig en Skælm — ej Andresen.

I Fortalen til en Samling Poesier (1804), som han — vel af Mangel paa Subskribenter — ikke fik udgivet, klager han over sin Fattigdom og Degnegaardens elendige Forfatning. Taget er hullet, saa det regner ned; og »naar det stormer stærkt, saa knager Bjælk og Mure«, Folk stjæler af hans Brænde, saa han faar ikke nok at holde varmt med. Hans eneste Værelse er baade »Sovekabinet« for ham selv

og Stue for hele Familien. De øvrige Rum »er Opholdssted for Høns, for Duer og for Grise«. I Stuen findes »en Kakkelovn« og »et Spejl med Bænke, Bord og Stole« samt en Boghylde, hvorpaa hans Violin hænger. Desuden findes der et Vægskab med »Kopper til den søde Kaffedrik« og et gammelt Skab, hvori hans Moder havde gemt »saa mangen blank Dukat«, men som nu var saa elendig tomt; og han kan ingen Ro faa til sin Digtning; thi i samme Stue holdtes »Spinde-, Sy-, Musik- og Danseskole« for hans egne Børn. Sognets Ungdom skulde han jo kun ofre sig for to Timer een Gang om Ugen. —

I P.N.Skovgaards Bornholmsbeskrivelse fra samme Tid hedder det ellers (S. 149), at »Degnene have heller ingen Nød her til Lands«. Havde den begavede Østerlarsker Degn blot søgt Trøsten hos Frelseren i Stedet for hos »Flasken«, saa vilde hans Klagesange trods alt have kunnet forvandle sig til Lovsangshymner. Men det var ikke let at finde ind til Kristentroens Fryd i den rationalistiske Tid.

Fra Østerlars Degnegaard stod Claus Andresen i Brevveksling med flere store Digtere ovre, aflagde ogsaa Besøg der, bl. a. hos Rahbeks paa »Bakkehuset«; og saaledes fik han »Courage« til at holde Livet ud paa den »fæle Ø«, til han døde dér 1816 i en Alder af 64 $\frac{1}{2}$ Aar.⁷

Hans Slægtning Rektor Andresen var ej heller enig med ham i det, at Bornholmerne skulde være saa slemme. Han fortæller vel i sine »Tyvende Taler og Afhandlinger« fra 1808, at forarmede Smaahaandværkere ofte søgte til »de talrige Værtshuse, som findes i Rønne og de fleste andre Byer, og trøstede sig

ved den kære Brændevinsflaske, som har vejledt saa mangen til Bellestaven«, og om, hvorledes Rønne hver Lørdag Formiddag blev gennemstrejft af Betlere, som bad om »1 Skilling eller et Stykke Rugbrød«, og at ved Foraar og Efteraar en Skare fattige drog rundt om paa Landet og fortalte Bynyt og tuskede og tiggede. Men nogle var flittige Betlere, der fra deres Tiggerpose solgte forarbejdede Varer af sammentigget Uld og lignende. Og selv om Folk ofte gav fattige Almisse eller Husly »af Frygt for, at de skulde stikke Ild paa de overalt straa-tækte Vaaninger og Ladehuse«, saa var Frygten saa at sige ugrundet. Rektor Andresen siger bl. a.: »Man skulde formode, at saadant omstrejvende Betleri skulde have lagt Grundvold til mange Tyverier eller anden Forbrydelse paa Bornholm; men Erfarenhed benægter det, og de kriminelle Akter bekræfter det.« Forbrydelsernes Antal den Gang har dog altsaa ikke været saa overvældende stort.

Den før nævnte P. N. Skovgaard var en begavet Bornholmer, der allerede som Student udgav omtalte »Beskrivelse over Bornholm« (1804). Han var født 1783 paa Sandemandsgaard i Knudsker Sogn, havde faaet sin Uddannelse i Rønne Latinskole under Andresens Rektorat og Sansen for Fødeøens Historie vakt gennem sin Slægts Minder; og ligesom den Østerlarsker Degn var han fattig — maaske og lidt karaktersvag — og naaede ikke frem til det, han havde drømt om. Hvad der ogsaa hæmmede hans Udvikling var, at han for kritiske Udtalelser i ovennævnte Bog (bl. a. om Korfits Ulfeldts Behandling) blev idømt 14 Dages Vand- og Brød-Straf og sat under livsvarig

Censur. Men medens Claus Andresen henlevede sine Elendigheds Dage paa Bornholm, saa kom Skovgaard til — efter et kort Samvær med Grundtvig og andre Studenter i Hovedstaden — at tilbringe sin kummerfulde Manddom i Aalborg. Der var han en Tid Lærer og Translatør og efter 1814 Skibsmægler og Vicekonsul, indtil han nedtrykt og svagelig døde 1838. — Ligesaa uforstaaende Claus Andresen havde kvædet om »den fæle Ø« og den elendige Østerlars Degnegaard, ligesaa indgaaende søgte Skovgaard i sin Bornholms-Beskrivelse at »meddele meget godt rigtigt videværdigt om Bornholm«, om Øens Natur og Folk, Skikke, Sprog og Skatteforhold osv. Bornholm havde haft »gyldne Dage under Lunde-Ærkebiskopperne« i Modsætning til under Kongerne, paastaar han.

Angaaende Oplysningens Tilstand paa Bornholm ved Aar 1804, siger Skovgaard: »Den bornholmske Almue staar vel ikke tilbage for noget andet Steds Almue i at kunne læse og skrive, men tør maaske heri endogsaa være et godt Stykke forud for de fleste øvrige Danske; thi det er yderst sjældent at finde her nogen, der ej kan læse temmelig godt i enhver dansk Bog; og de fleste Bønder her til Lands kunne skrive, i det mindste sit Navn og lidt mere. I Almindelighed ere Bornholmerne meget lærelystne, og dette uagtet kan dog ikke faaes Bøger til Købs her, saasom Københavns Boghandlere her aldeles ingen Kommissionærer have; thi vel har der i de forrige Aar været en Bogbinder i Rønne, der stundom fik Bøger over fra København; men som de almindeligen kuns vare af thieliske Officerers

Produkter, saa skøttede ingen om at købe dem, paa den allerringeste Almueklasse nær. — Biblen haves overalt næsten hos hver Bonde og formuende Husmand; og deri læses meget, saasom Bønderne have en særdeles Lyst til at disputere med hinanden over teologiske Materier; og stundom ere de endog i Stand til at indlade sig herom med Præsterne, hvilke ved denne Lejlighed kunne virke meget godt. Deres Disputer om denne Materie ere somme Tider ikke uinteressante og røbe ofte megen Vid og en fin god Forstand; de have saa meget mere Liv, som nogle af Bønderne er pure Ortodokser, og andre er ramme Naturalister. — Lidet Pietisteri findes ogsaa Nord i Landet«. (Med disse sidste Ord sigter Skovgaard aabenbart til den lille Brødremenighed i Klemensker, der under gamle Pastor J. Kofoeds Vejledning endnu troede, at »Jesu Kristi Guds Søns Blod renser fra al Synd«, og at han »blev os Visdom fra Gud, baade Retfærdighed og Helliggørelse og Freløsning« osv.).

Skovgaard berømmer ogsaa de bornholmske Bønder for at være lovkyndige; og da de er »temmelig nysgerrige, saa have de ogsaa megen Lyst til at politisere lidt og læse Aviser, af hvilke især hidtildags de Berlingske haves næsten overalt paa Landet saa vel i Byerne som og paa Bygden«. Uagtet Bornholmerne er saa oplyste, ønsker Skovgaard alligevel, at »der burde være offentlige Skoler saa vel i alle Købstæderne som paa Bygden i hvert Sogn«, for at det »unge Mandkøn« kunde blive bedre oplært til Søfart o. l. —

Med Hensyn til Tyveriernes Mængde er han enig

med Østerlars Degnen og mener, at Mord heller ikke er sjældne. Ved Slagsmaal mellem Karle, f. Eks. Knuds- og Røbo, Østerlars- og Vestermariebo, i Almindingen Sct. Hans Aften og i Aakirkeby Mikkelsdag blev før »adskillige lemlæstede; og nogle mistede Livet deraf«.

Om Sygdomme siger Skovgaard, at de »grassere yderst sjælden her af Betydenhed; og de, som stundom indfalde, drives mest bort af Landets egne Indbyggere, blandt hvilke især nogle Kærlinger til Skam for den oplyste Tidsalder, vi lever i, driver Kvaksalving med den dermed forbundne Signen, Maalen, Støbning o. d. ganske offentligen og uforment til mange syges aldeles Fordærvelse. I dissers Sprog hedde Sygdommene efter Omstændighederne: Modsol, Horesjæuer, Majnslæt osv., hvorimod bruges forskellige Pulvere, saasom af brændt Haar, brændte Hoseskaft o. a. d., som tages ind med rindende Vand, der af et fastende Menneske er hentet om Morgenens før Solens Opgang under en Bro med den Forsigtighed, at den, det henter, gaar baglænds til Vandet; desuden maales den syge paa langs og tværs, bindes med gult Uldgarn om begge Haandledderne, gives for Madlede (Madele) at spise med Gaardens Hund af Bordfoden i Stuen; og bliver herforuden støbt over Patienten, troes han være sikker for alt ondt, saasom Djævestød, Mareridt o. d.« Støbningen skete ved, at den kloge Kone hældte en Blanding af »5 Slags Bly« (Stempler fra Klæde, Kirkebly, Korsbly fra Lodningen paa Vinduer, arvet Sølv, alm. Bly), smeltet ved »9 Slags Brænde«, gennem en »aabnet Saks eller et Sold« i »en Bøtte Vand« oven over Patientens Hoved, mens hun mumlede noget og gjorde forskellige Gebærder; og syge Dyr fik samme Kur. — Om Underjordsfolk siger Skovgaard, at »mange er de, som tro sig at have set dem i taaget Vejr at øve sig i Vaabenbrug paa Lyngen og andre afsides liggende Steder, og da beskrives de saaledes: De ere alle til Hest; men Ællestingeren (Kongen) og de ypperste have Heste med tre Ben. Hele Troppen er klædt i lyseblaa eller

staalgraa Klæder og stundom røde Huer, stundom trekantede Hatte paa Hovedet. Et Slags smaa runde Stene (belenmites) holdes for at være deres Kugler; og naar langt borte høres et svagt Døn, troes det at være deres Tromme. De menes at gøre intet ondt, men beskytte Landet mod Fjender i Krigstider«. — Smørbare er »et Slags Hare, som Heksekærlingerne siges at gøre af gamle Hoseskaft med tre Jernharvetinde under i Steden for Ben, og som udsendes til at hente Mælk og Smør fra Naboernes Kvæg« osv. — Forvarsler troes her ofte at ske saa vel for Dødsfald som ogsaa for andre Ting, især Vrag. Dog, som før er sagt, det er kuns enkelte, der tro sligt; og almindeligen er især Strandboerne paa Bornholm saa fri for Overtro som noget Steds Almue.

Angaaende Sproget skelner Skovgaard mellem Syd-lændingenes mere langtrukne Ord (som Slæa) og Nord-lændingenes korte (Slæ); han omtaler den bornholmske Arveskik, at yngste Søn har Arveret til Fædrene-gaarden osv. Præster og Degne, som faar deres Korn-tiende i Tønde- og Skæppemaal i Stedet for i Kær-ven (Straaet) og har saa mange andre Indtægter, kan leve vel »fornøjede«, siger han; deres kristelige Op-gaver ser han naturligvis i sin Tids Lys. —

De fleste bornholmske Bønder skal efter Skov-gaards Mening have haft Gæld paa deres Gaarde den Gang; men Strandbønderne paa den gamle frugt-bare Jord var som Regel mere velstaaende end Lyng-bønderne, der boede ved Udmarken. Disse sidste maatte »for det meste« »leve ved Havrebrød med Byg iblandt og sur Mælk næsten hele Aaret igen-nem« — og dog »slæbe jævnt fra tidlig om Mor-genen og til sent ud paa Aftenen Aar ud og Aar ind«. »Udbyggere i gode Huse kunne leve langt bedre end Bønderne paa de sletteste Gaarde«. Skovgaard

kritiserer stærkt det Forhold, at »de sletteste Gaarde have mest Hartkorn« og derfor skal svare højest Skat. Han anbefaler Udmarkerne solgt i 30 Tdr. Lands Lodder; thi Huse med smaa Lodder egnede sig kun til at »fremklække talrige Sværme af Tig-gere«, mente han.

Efter en udførlig Beskrivelse af Bornholms ca. 4000 Mand stærke Milits, bestaaende af 18 Kompagnier: Artilleri, Dragoner, Infanteri, Borgervæbning og Gammelmandshold — med deres forskellige Uniformer, Vaaben, Lønninger, Krigsøvelser ved Kirkerne osv. skildrer Skovgaard Øens Veje paa den Tid. »Man finder paa hele Landet ikke et Stykke Vej saaledes, som den bør være, ordentlig afstukken og med behørige Grøfter paa Siderne forsynet,« siger han. »De egentlige Landeveje ere paa forskellige Steder af forskellig Bredde, somme Steder ikke større end to Vogne kuns næppeligen kunne komme forbi hinanden; og da Vejene paa mange Steder ere med to Hjulspor og en i Midten opstaaende Kam og med Stene ved Siderne, saa ere her til Lands alle Vogne, der er bredere end almindelige Bondenvogne, aldeles ubrugbare. — Mange Steder er endog Vejene, især ved Vintertid, meget farlige at passere.« Som et saadant Sted nævnes Vejen ned ad Bakkerne ved Byaaen nord for Rønne. Mange Steder fører ingen Broer over Aaerne, saa der maa vades gennem Aavandet. Skaggelfaldene omtales som militære Lejrpladser, og de enkelte Sogne beskrives.⁸

Frederik Thaarup, som var Bornholms Amtmand efter Mandiks fra 1804 til 1809, udgav i Aaret 1810 en »Kort Oversigt over Bornholms Amt«, hvilken

Bog han tilegnede Kong Frederik den 6te med »dybeste Ærefrygt« som et »Slags Regnskab for en Del af Forfatterens Embedsførelse«. I Henhold dertil var der, siden Gads og Skovgaards Bøger udkom, sket følgende Forandringer paa Klippeøen:

1803 var det bleven paabudt Bønderne at yde »en vis ugentlig Kostportion, som tilbringes den fattige fra Gaarden efter Omgang«, og desuden »noget Pengebidrag, som gives til Brændsel, Klæde etc.« I Rønne var en Fattigportion 2—3 Mark; »i de andre Købstæder nyde mange af de fattige Kost efter Omgang«. Desuden fandtes Fattighospitaler, hvortil der var skænket Legater. I Klemensker havde Præsten Jørgen Kofoed skænket Fattigvæsenet »et Hus med en liden Kaalhave« 1806 osv. I Aaret 1805 var der stiftet et »Bornholmsk Selskab for Efterslægten« med det Formaal »at udbrede efter Evne Oplysning i Almindelighed og økonomisk Kultur i Særdeleshed paa dette Land« (Ø). Det virkede ved Udgivelse af Skrifter og oprettede et Provinsial-Bibliotek og forberedte Grundlæggelsen af et Bogtrykkeri i Rønne. 1808 fik samme By som før nævnt en dansk Skole. Militen var i Aaret 1809 bleven forstærket yderligere med et Kompagni Artillerister samt et Jægerkompagni. — Statsskoven Almindingen var ifølge kgl. Résol. 1800 bleven indhegnet og forsynet med en Planteskole; men Thaarup fortæller mærkeligt nok ikke, at det var Holtsførster (Skovrider), Rømer, der lod det udføre 1803—09. Med Hensyn til Sandflugt havde Beboerne modsat sig dens Dæmpning ved Tilplantning og Fredning. — 1802 fik Bornholm sit første Fyr paa Hammerens Stejlebjerg; og

1806 begyndtes et Havneanlæg ved Rønne. — Efter at Englænderne 1807 havde taget den danske Krigsflaade, og Danmark for at hævde sig førte sin haabløse 7-aarige Kaperkrig med England, søgte ogsaa Bornholmerne at være med. Særlig fremhæves Kaspar Henrik Wolfsen for sit Held til at faa Bugt med engelske Skibe og vinde Bytte. Angaaende dette Forhold skriver Amtmand Thaarup S. 149:

»Man hører saaledes i denne Tid den unge Matros, der i Kapergang vandt et Par Tusinde Rigsdaler, som for hans Ideer om Størrelser og om Varighed, vise sig i forstørret Skikkelse, bringe sin Kone fra København en Foræring af Kniplinger til 10 Rdl. Alenen. Stiv Provinsialdragt, som Fruentimmerne hidtil bar, begynder at omveksles med det københavnske Snit. — Efter Husene og de lave smaa hvidkalkede, upanelede, med Jernbilæggerovne forsynede Værelser rette sig Møblerne. Disse af smagfuld Form eller Mahogni træffes kun hos enkelte Embedsmænd. Af Sofaer taltes for 5 til 6 Aar siden vel kun 4 til 5 over det hele Land, nu vel omtrent halvhundrede. Smukt Taffeltøj og Sølvtoj og pletterede Sager og Gulvtæpper er højst sjældne. Af Kareth har Rønne næsten altid haft een, og denne kun eneste i Række af Aar. Af Kaffe er Forbruget her paa Øen betydeligt, da den næsten daglig og ofte to Gange daglig nydes endog af mange blandt den ringeste Almue. — Vinforbruget er derimod ej stort. Smaa Aftensammenkomster er almindeligt kun for Embedsklassen. Store Gæstebuder er kun Brug ved Barseler, Bryllupper og Begravelser. Rønne har en Klub for Mandfolks Samling to Dage ugentlig. Fruentimre komme kun til Baller, men ellers ikke i Selskaber. Værtinder ses oftest ikke ved Bordet, naar der er Selskab, men varetager Køkkenbestyrelsen. Det første Billards, Landet (Øen) har haft, fik det 1808. Nu i Okt. 1809 er et andet fremkommet. Kegelbaner haves her ikke. Smaa Koncerter vare jævnlige i Professor Andresens Embeds-

tid. Nu ikke. Musik dyrkes overhovedet ikke her paa Landet. Det er virkelig en ej ubetydelig Mangel for dette isolerede Land, dette Hjem for saa mange Søfolk, der ofte have ledige Timer osv.«

I Forbindelse med det sidste kan her nævnes, at Bornholm i disse Aar havde en ret betydelig Musiker, nemlig Landsdommer Ditlev Ludvig Rogert, der har skrevet Melodien til Ewalds Sang: »Kong Kristian stod ved højen Mast!« Denne Rogert, som var den sidste Landsdommer paa Bornholm, boede paa Tornbygaard i Klemensker fra 1789 til sin Død 1813; og i sin Gaardejertid sysselsatte han sig med »Planter, Bøger, Musik og Jægerliv«. Han roses ogsaa for sit »livlige, vennesæle Væsen«, der gav ham »fast Hjempas blandt Bornholmerne og virkede aandeligt frugtbringende i disses mere stride Sind«. ⁹

Det blev ogsaa snart forsøgt at give Bornholmerne Adgang til nogle af de Kunstnydelser, som Thaarup havde savnet paa den afsides Ø. I Aaret 1818 begyndte Povlskerpræstens Søn Student Winsløv, Mads Stender og nogle flere at spille Scener af Holbergs »Jean de France« for velhavende Rønneboere Fastelavns Mandag; og da disse Forsøg paa at fremstille dramatisk Kunst faldt heldig ud, blev hele Komedien kort efter opført paa Md. Wolfsens Sal i Silkegade. I Stedet for Kulisser brugtes Skærmbrædter; som Fortæppe tjente nogle sammensyede Lagener; og en alm. Violinspiller og en Fløjtenist besørgede Musikken. Det var primitivt; men Forestillingen gjorde Lykke. Samme Aar dannedes et dramatisk Selskab med Navnet: »Ej blot til Lyst«; og snart opførtes flere Stykker af Holberg og Kot-

zebue. Et rejsende Selskab gav »Jeppe paa Bjerget«. 1819 fik Selskabet Lokale paa Teatrets nuværende Plads; og Md. Wolfsens Søn, den bekendte Kaperkaptejn Kaspar Wolfen, blev snart baade Medspiller og Teaterdirektør. 1823—24 byggedes et nyt Teater, som blev mere tidssvarende udstyret. Oven over Fortæppet lod Rektor Bohr skrive de manende Ord: »Lær Visdom af Livets Optrin!« og ved Nytaar 1824 begyndtes med en smuk Indledningsscene til en af samme Rektor skreven Prolog: »Tidens Tale til de dødelige.« Saasnart Tæppet var gaaet op, saas en ærværdig Olding sidde paa en prægtig Trone midt paa Scenen. Det var den personificerede Tid. Han havde langt Skæg og store Vinger og holdt i højre Haand en stor, gylden Nøgle og i venstre Arm en Le. Paa højre Side af Tronen saas en gylden Slange, der bed sig i Halen, og paa venstre Side var et stort Timeglas. Desuden optraadte her flere Symboler paa den menneskelige Levetid, nemlig til Højre et spædt Barn i en Vugge, tvende Smaabørn samt en Yngling og en Pige og til Venstre: et Ægtepar, en udlevet Olding med sin Hustru og et Gravmonument. Naar Musikken var færdig med sin Adagio, begyndte »Tiden« at tale til Publikum: Folk skulde agte paa, at Timeglasset snart kunde være udrundet. Døden kommer engang, da hver skal aflægge Regnskab for sine Handlinger; thi gælder det om at vandre paa Dydens Veje osv. — Hele den Fremstilling var et af de smukkeste Udslag fra Rationalismen.

Hvad der ogsaa kendetegner Tiden, er Rektorens og Folkets Optræden ved Prins Kristians (senere Kr. 8ndes) Besøg paa Klippeøen 1824. Da Prinsen

gæstede Latinskolen den 18. Juli, lod Rektor Bohr Disciplene afsynge en af ham forfattet Sang, hvoraf første Vers stod malet i Guld paa en Støtte »omvunden med Egeløv og Roser«; og »efter Sangen holdt Rektoren en kort Tale til Prinsen, som synligt rørte Højstsamme«. »Den 19de Juli behagede det hans Højhed igen at bære den lærde Skole med sit naadigste Besøg. Hans Højhed lod eksaminere i Latin, Historie og Religion, ytrede sin Tak til samtlige Lærere og forlod Skolen med naadigst Tilfredshed.« — Da Prins Kristian ogsaa viste Interesse for Bornholms Skovkultur ved at besøge Sandflugten og Almindingen, lod man rejse Mindestene og opkalde de paagældende Steder efter Prinsen. Kancelliraad Jespersen, som med megen Møje siden 1819 havde grundlagt Sandflugtsskoven, satte en Sten ved Vandmølle-Kilden til Prinsens Ære; og Rektor Bohr forfattede følgende Indskrift til den:

»Milde Glæder	Folket ærer	Følger nøje
Kilden spreder	hver, som nærer	Fyrstens Øje
om sin Bred;	Livets Væld;	Kildens Spor,
Ynde hviler,	med ham iler,	hver en Alder
Blomsten smiler	om ham smiler	ham da kalder
i dens Fjed.	Liv og Held.	god og stor.«

Kilden kaldes derefter »Prinsens Kilde«.

En Del Bornholmere, som med stor Begejstring havde hyldet Prins Kristian i Almindingen 1824, skød sammen til Rejsning af »Prinsestenen« paa »Kristianshøj«. Rektor Bohr forfattede ogsaa Indskrift til den; og af de Sange, som han skrev til Indvielsen af den 1825, anføres følgende Vers:

»Saa hæv dig, du Kærlighedsminde,
 med knejsende Hoved mod Sky!
 Paa Klippen din Efterslægt finde
 omfredet af Egenes Ly!
 Hvert Kærlighedstræk lod den skue
 som Vidne om Hjerternes Lue;
 og Børnene hædre, ja nære med Lyst
 den Ild, der nu brænder i Fædrenes Bryst.

Harmonisk mod Skyen sig hæver
 hver Tone fra svulmende Bryst;
 og Klipperne tonende bæve,
 gentage vor jublende Røst!
 Bornholmere ville vi være!
 usvigelig ville vi ære
 vor Gud og vor Konge, vor Fædrene-Ø,
 i broderlig Kærlighed leve og dø!»

Ved forskellige andre Lejligheder optraadte Rektor Bohr som Tolk for Bornholmernes Tankegang og Stemning den Gang; og 1831 udgav han en Samling »Skoletaler og Lejlighedsdigte«. Det var den første Bog, der blev trykt i Rønne; men den udmærker sig ellers ikke i nogen særlig Grad. Skoletalerne indeholder en almindelig Opfordring til Ungdommen om at være god og dydig i Tro paa et »alstyrende Forsyn«; og Digtene er kønne Rimværker i Tidens Smag med en stærk Hyldest af Enevoldskongen Frederik den 6te.

Omtalte Bohr, der var Rektor i Rønne fra 1818 til 1844, skal ligesom Andresen have været en dygtig Skolemand; og han har altsaa ved sin Virksomhed i og udenfor Skolen haft en ikke ringe Indflydelse paa bornholmsk Aandsliv.

1828 begyndte »Bornholms Avis« at udkomme

med Nyheder fra fjern og nær; og Rønne lærde Skole blev udvidet til at have fra 24 til 50 Elever med 4 Adjunkter og 3 Timelærere; og der undervistes tillige i Vaabenbrug og Gymnastik. I Slutningen af Rektor Bohrs Tid (1843) optog den ogsaa Undervisning i Naturfagene og blev paa en Gang baade Latin- og Realskole. Under Rektor Bohr blev Skolens Bibliotek grundlagt 1819; og han oprettede ogsaa »Disciplenes Bogsamling« 1835. I Aaret 1822 fik Rønne lærde Skole sit 2det Legat stiftet af Sta's-minister Moltke for »Embedsmænds studerende Sønner fra Bornholm«. ¹⁰

Ogsaa Almueskolevæsenet begyndte nu at gaa fremad — i Retning af, hvad Pastor Gad havde foreslaaet. 1814, samme Aar som Freden blev sluttet med England, havde Frederik den 6te udstedt den bekendte Skolelov. Den krævede Landet inddelt i Skoledistrikter med faste Skoler og seminarieuddannede Lærere og 6—7 Timer daglig Arbejdstid for hver Lærer. Dog tillodes ogsaa Omgangsskolehold, hvor der var spredt Bebyggelse. — Da Bornholm jo ikke havde Landsbyer, benyttede man sig her af sidste Bestemmelse og nøjedes i flere Aartier med at beholde Købstæder og Landsogne som Skoledistrikter og lod Degnegaarden være den faste Skole i Sognet, hvor de ældre Børn blev undervist, medens de smaa blev oplært i Privatskoler eller gik i Omgangsskole paa Gaardene.

Længe kneb det med at faa duelige Lærere; og for at raade Bod paa det Forhold bifaldt Kanceliet den 18. Decbr. 1816, at der blev oprettet et Præstegaardsseminarium i Nylars, hvor Præsten

Lorentz Andreas Hjorth blev baade Forstander og vel nærmest Enelærer. »Pastor Hjorth gav baade Lokale og Undervisning gratis, saa den aarlige Udgift (for Staten) ansloges kun til 60 Rdl., hvilket var af Betydning paa Grund af Seminariefondens slette Tilstand. Han arbejdede med utrættelig Flid og anvendte ikke saa lidt af sine egne Indtægter for at holde det gaaende, saa at han var vel fortjent til at faa Kongens Tilfredshed tilkendegivet. Da der ikke var nogen Børneskole i hans Menighed, oprettede han en saadan ved Seminariet for 40 Børn. Inden Hjorth 1820 blev forflyttet til Sjælland, havde han dimitteret 10 Seminarister.

Hjorths Efterfølger Niels Grønbech fortsatte Virksomheden og oplærte andre 10. Da man mente, at der var nok for lang Tid i disse 20 indfødte Seminarister, der havde fortrinlig Adgang til Embederne paa Bornholm, blev Seminariets Virksomhed stillet i Bero.«

Den 1. Okt. 1819 havde Amtmand Chr. Jespersen og Provst Johan Jensen søgt Kancelliet om, at Skolevæsenet i Klemens og Bodils Sogne ordnedes paa den Maade, at der »bliver een Skole i hvert Sogn, og at Skolelæreren tillægges de forrige Degneembeders Indkomster, at der til Degnegaarden i Klemens Sogn tillægges 4 Fag, som indrettes til Skolestue, og at den dertil fornødne Sum, som anføres at ville beløbe sig til 700 Korant Sedler, tages til Laan af Østerlars Kirkes Midler.« Amtmanden og Provsten havde endvidere søgt om, at »Skolevæsenet ordnes efterhaanden, som Degnekaldene bliver vakante, og at Skolelærerne foreløbig denne Vinter

kunde rejse om i Sognet.« De mente, at der i det bornholmske Seminarium fandtes »et dertil dueligt Subjekt« til Lærerembedet i Klemensker. —

I Aaret 1821 nægtede de fleste Bønder i Østermarie at udføre Kørsel og Arbejde ved en ny Skole i Sognet. Der blev Sag om den Ting; og det lagde en Dæmper paa Virksomheden med Skolebygninger.

Den 3. Juli 1821 bevilgede Kancelliet, at »Student og Borger i Allinge, Johannes Nielsen, ansattes som Lærer i Allinge—Sandvig mod, at han, da ingen Skolebygning haves, overlader sin Dagligstue med Varme om Vinteren til Skolestue mod passende Godtgørelse — saa længe den gamle Degn Schor lever — men at han siden befordres til Skolelærer og Kirkesanger«. — Den ²²/₁₁ 1823 tillader Kancelliet, at nævnte Student benytter »den indbyrdes Undervisnings Metode«; og Aaret efter bestemmes endelig, at »der i Allinge opføres en Skole tæt ved Kirken«. Etatsraadinde Kofoed har skænket 500 Rdl. dertil, Borgerne har givet 326 Rdl. 1 Mark og 7 Skilling, og Resten af Byggesummen skal lignedes paa Byen.

Samme Aar (1824) bestemte Kancelliet, at Nexø Skole udvides for en Bekostning af 400 Rdl. Sølv, og Lærerens Løn forøges med 50 Rdl. foruden Rente af Fru Kofoeds Legat.

I Rønne udvidede man den daværende Borgerskole 1825 og gav Læreren i »indbyrdes Undervisning« 192 Rdl. i Løn om Aaret; og 1844 omdannedes hele Skolevæsenet i samme By. Huspartiet Øst for Borgerskolen ved Torvegade blev til 3 Klasseværelser og Lærerbolig. 2 Drengeklaser og

1 Pigeklasse blev Betalingsskole, og 1 Drengeklasse, 1 Pigeklasse og 1 Fællesklasse med »indbyrdes Undervisning« blev Friskole. De bekendteste daværende Lærere var Garde, Kjøller og Kløcker. 1853—54 blev atter foretaget en Udvidelse af samme Skole, saa der ialt blev 8 Klasseværelser og 8 Lærere. —

I Svaneke blev 1824 foretaget en Omdannelse og Udvidelse af Skolen; og en derværende Lærer Abrahamsen maatte forpligte sig til at lære den »indbyrdes Undervisning« i Rønne. Der var den Gang 47 Børn i øverste Klasse og 70 i den nederste. Læreren Løn sattes til 300 Rdl. foruden 30 Rdl. til Husleje.

I Bodilsker, hvor den 91-aarige Degn S. Prahl døde 1809, blev E. Schou fra Seminariet i Nylars kaldet til Lærer og Kirkesanger 1820. Han fik ingen ny Skole, men underviste dels paa Degnegaarden, dels ved Omgang paa Gaardene i godt 40 Aar.

I Pedersker gik det noget lignende. Den gamle ustuderte Degn J. Holm, der tillige var »Lægprokurat«, fik Lov at sidde i Degnegaarden mod 4 Gange ugentlig at holde Omgangsskole. Han fik i Løn derfor 25 Rdl. af Skolekassen. Først ved hans Død 1832 blev en ny Skolebygning opført (for 361 Rdl.) og Chr. Siersted fra Nylars Seminarium ansat. Han havde fra 1823 været Skoleholder i Aarsdale, Listed og Aakirkeby.

Det var ret almindeligt, at de fra Nylars Seminariet uddannede Lærere (som Pastor Gad havde foreslaaet) maatte friste Omgangslærernes Vagabondtilværelse, før de opnaaede den fast ansatte Lærers bedre Kaar. Men da der var forholdsvis faa uddannede Lærere, blev Omgangsskolen ofte besørget af Personer, der var daarligt skikkede dertil.

I Nylarsker havde man i 1830erne en halt Skomager med Tilnavnet Snabbijn til det Arbejde; og Børnene lærte ikke meget hos ham. Der fortælles, at naar han til Afveksling fra den trivielle Læsning og Skrivning vilde katekisere lidt, kunde han spørge: »Men hvori ligjer dæjn Dønnan i Kalkunshânana?» Og naar han gentagende havde spurgt de forbavsedede Børn saaledes uden at faa Svar, kunde han selv svare: »Ja, jå ved ed, forbajne maj ikke hægler!« — —

Paa samme Tid holdt en Husmand M. Thamdorp Skole for nogle Smaabørn i Ellebækhuset, Aaker. Han var dygtigere end Snabbijn, uagtet han kun havde faaet sin Uddannelse af en gammel Bedstefader, hvor han havde tjent.

I Klemensker havde man i de samme Aar en gammel Lærer eller Degn ved Navn Jens. Han holdt Skole for de større Børn i Degnegaarden. Men bedst som han var i Gang med det, kunde hans Kone komme hæsblæsende ind i Skolen og sige: »Nu faar du gaa ijn aa heda Unijn, Jens, for jå ska te aa slaa Brø op!« Og Jens maatte selvfølgelig lyde sin Hustru og hæve Skolen for den Dag. — Han skal forøvrigt have været dygtigere til at spille Trekort end til at undervise Børn. En Søn af ham blev en Tid Omgangslærer i Hjemsoget.

En anden Omgangslærer et eller andet Sted paa Øen var endnu værre, idet han var forfalden til Drik og havde løse Kvindeforbindelser. — — —

Vestermarie, som hele Tiden havde været foran paa Skolevæsenets Omraade, blev ogsaa det første Sogn paa Bornholm, der opfyldte Kravene i Skole-

loven af 1814. Dette Sogn blev 1836 delt i 2 Skole-distrikter: eet ved Kirken og eet i Smørenge; og samme Aar blev der bygget en god Bindingsværks Skole i hvert Distrikt og ansat Lærere, som var uddannet paa et Statsseminarium ovre.

Lærer Lund fra Kirkeskolen og Lærer Knudsen i Smørenge omtales endnu med Respekt som gode Vejledere fra den Tid, da den »indbyrdes Undervisningsmetode« praktiseredes — særlig blandt de mindre Børn.

Snart kom ogsaa andre Sogne med. Olsker Sogn blev ikke delt i flere Skoledistrikter; men i Aaret 1841 opførtes en Skole tæt ved Kirken, og der blev ansat en noget officersmæssig Lærer og Kirkesanger ved Navn C. Hendriksen, som i 36 Aar røgtede sin Gerning dér efter Tidens Principper.

Nævnte Aar (1841) fik Rø Sogn den Bindingsværksskole, som staar der endnu. Og 3 Aar efter fik Knudsker sin tilsvarende ditto og Nyker en lignende 1845.

I Aaret 1847 blev Aaker Sogn inddelt i Distrikter, og søndre og østre Skole blev rejst. Den sidste blev opført af Kampesten i massive Mure og staar endnu som Udhus til den ny grundmurede Skole samme Sted.

1848 fik Nylars Sogn bygget en solid Bindingsværksskole ved Landevejen lidt Syd for Kirken; og 1850 blev Klemensker Sogn forsynet med flere lignende.

Den sidste Degnebo-Skole paa Bornholm var nok den i Bodilsker Sogn, der blev nedlagt 1862, da den gamle Lærer Schou fratraadte, og to ny Skolebygninger blev rejst.

Angaaende de bornholmske Kirkers Tilstand indberetter Biskop Münter efter en Visitats herovre til Kancelliet den 29. Novbr. 1823, at »paa Bornholm er de fleste Kirker i god Stand; og de (af) Synsforretningen udsatte Mangler bestaar for største Delen ikke i andet, end at Kirkerne bør udspækkes, og at noget Tjærearbejde bør foretages; dog har *Hasle, Ruts, Klemens* og *Sct. Knuds Kirke* betydelige Mangler«. — Og disse Mangler er forhaabentlig bleven afhjulpet. — —

Det var forøvrigt ikke meget eksemplariske Mænd, der styrede Kirke- og Skolevæsenet paa Bornholm i den rationalistiske Dydstid. — Om en Provst hedder det, at han var vel »begavet og videnskabelig«, og fremmede Skolens Udvikling, men »altfor hengiven til Drik«. En anden gejstlig var Sogneraadsformand og en Tid Provst; men det hed om ham i en Vise: »Han elsker Drikke li'som vi og maaske noget mere!« En tredie Præst »erhvervede sig ikke Agtelse i sin lange Embedstid, dertil var hans Væsen for upræsteligt, hans Ord for upaalideligt, hans Levnet for letfærdigt«. Vedblivende var han »gode Venner« med Bønderne og »nød Livet sammen med dem paa en ofte usømmelig Maade; og der haves herom mange Fortællinger. Naar Børn i andre Menigheder ikke kunde blive konfirmeret, sendte man dem til hans By at gaa til Præst og han konfirmerede dem, om de var aldrig saa uvidende i deres Kristendomskundskab. Som Betaling herfor lod han sig nøje med en billig Penge eller med Naturalier (et Læs Brænde, et Par Skæpper Rug, en Gaas o. desl.).«

En af de bedre rationalistiske Præster paa Klippen var vel Niels Grønbech, der sad i Rø Kaldet fra 1806—21 og derefter i Nylars og Vestermarie til 1858. Han var Bornholmer af Fødsel, havde gaaet i Skole hos Rektor Andresen og tilegnet sig dennes Livssyn, saa han blev en Foregangsmand baade paa Landbrugets og Skolevæsenets Omraade. Som Skolemand havde han forestaaet det bornholmske Præsteseminarium i 1820erne; og som Landmand tog han virksomt Del i Gaardens forskellige Arbejder. Han praktiserede saaledes Flids-Dyden og vilde ogsaa lære andre at være flittige. — En Langfredag skal han have fortalt for en Kirkegænger, at han den Dag havde saaet 3 Tønder Ærter førend han holdt Gudstjeneste; og en Lørdag Aften, da hans to Tærskemænd kom ind fra Loen og fortalte, at de den Uge havde plejltærsket 23 Tdr. Rug, skal han have svaret dem: »Ja, hadde ni pint lid mera paa, saa kujne ni tåed dæjn 24ende mel!« Tærskemændene skulde nemlig have Løn efter det Antal Tønder, de havde tærsket.¹¹ — — —

Rationalismen virkede ellers mest som en Ørkenvind over frodige Agre. I dens Tid visnede meget af det kristelige Liv, der var bleven vakt ved Præsterne Agerbech og Jørgen Kofoed; og nogle Dyds- og Kundskabsurter kunde ikke erstatte det.

Amtmændene, der tidligere ofte havde grebet ind i det kirkelige Styre, virkede nu mere blot paa de verdslige Omraader. Efter at Amtmand Thaarup var bleven afskediget 1809, og Bornholm i Krigsaarene derefter havde været under militært Styre (Guvernør Rothe), var Herredsfoged Christian Jesper-

sen i Neksø bleven Amtmand; og han betjente sit Embede fra denne By. Om ham er der ellers sagt mange gode Ord: »Han blev den eneste Amtmand paa Bornholm, som var barnefødt der, den eneste Amtmand i Danmark, som kun havde en dansk juridisk Eksamen i Ryggen, en arbejdsom, indsigtfuld, retsindig og uegennyttig Embedsmand, som i alle Henseender vandt almindelig Fortrolighed, Paaskønnelse og Kærlighed.«

Under ham blev det (1822) ved kongelig Resolution forbudt at ødelægge mere af det mindeværdige Slot Hammershus.

»Kongen kaldte ham i Aaret 1832 til København, for at han som en af de 35 oplyste Mænd kunde deltage i Planlæggelsen af Stænderforsamlingerne. Paa sin 70de Aarsdag rantes han af en Hjerneblødning og døde 30. Marts 1837 i Neksø.« I Amtmand Jespersens Tid skete flere Forbedringer af forskellig Art. Med Hensyn til Agerbruget blev Brakning af Havrejord, Dyrkning af St. Hans-Rug og Raps forsøgt og drevet med Held. Hvede-, Kartoffel- og Kløveravl dreves i større Omfang end før. Omkring ved 1830 begyndte man at bruge Svingplove af Jern; og samtidig tog man sig for at mageskifte de forskellige Gaardes Udlodder med hinanden, saa hver Bonde fik sin Jord samlet om Gaarden. Vejene til Rønne blev ved Militærets Hjælp indgrøftede og grusede, og mange bornholmske Veje og Broer forbedrede. Samtidig blev der anlagt Havne med solide Bolværker ved Rønne og flere bornholmske Købstæder.

1849 blev Etatsraad Wegener Bornholms Amtmand. Han skal være den første i det Embede, der

har haft Bopæl i den nuværende Amtsgaard i Rønne. Under ham blev ogsaa Fællesgræsningen i Højlyngen hævet, og Udmarken udstykket. Kongen beholdt 9500 Tdr. Land. Den øvrige Del, ca. 1300 Td. L. blev udskiftet til Øens Kommuner, Bønder og Husmænd. Kongens og Kommunernes Parter blev for det meste tilplantet med Skov, medens mange af de privates Lodder blev opdyrket til Sædejord.

Men iøvrigt var det Krisetid med lave Kornpriser og trange Kaar. Og mange forarmede Bornholmere valgte i 1830erne og 40erne Tyveriets Næringsvej i Stedet for at tjene sig op ved ærligt Arbejde. Der blev dannet et helt Tyvekomplot med »Kjættesjyt-tijn« og »Hønnushjortijn« o. fl. fra Vestermarie som Ledere; og de havde Medhjælpere og Hælere rundt om paa Øen. De drev det saa vidt, at de stundom kørte med Hestevogne til Gaardene og stjal Penge, Sølvtøj, Fødevarer og Klæder gennem Salsvinduet, mens Ejeren sov, ja fortsatte endog med »Forretningen«, selv om Herskabet vaagnede. Tyvene, der kom sværtede i Ansigtet og med Tyvelygte i Haand, var nemlig frygtede som selve den lede Djævel. Det var særlig fra Smørenge og Hakkeled i Vestermarie, at Tyveforretningen dreves; og det forekommer som en underlig Skæbnens Ironi, at det Sogn, som var gaaet foran med Skolevæsen, Kundskabs- og Dydsforkyndelse, blev Tyvebandernes særlige Hjemsted. Der blev stjaalne Sølvgenstande som Stobe (Bægere) omstøbte til blanke Specier. Derfra drog nogle Hælere ud til andre Sogne og Byer og solgte Tyvekoster til billig Pris. Og en November Morgen 1833 blev Kirkemølleren i Vestermarie berøvet sine Penge og

dræbt, uden at Politiet med Sikkerhed kunde faa afgjort, hvem der var Forbryderen. — —

Da Tyve- og Røveruvæsenet omsider blev afskaffet, udfandt nogle — mest Vestermarie Folk — en finere Maade at stjæle paa. Mange havde i den Tid begyndt at assurere Bygninger og Bohave for i Tilfælde af Ildebrand at kunne holdes skadesløs ved en Godtgørelse i Penge. Somme assurede da deres Hus og Sager noget over Værdien og lod derefter det hele blusse af ved første Lejlighed. Under Brygning og Bagning og særlig under stærke Tordenbyger skete nu mange Ildebrande. I Førstningen fik de »brandlidte« deres rundelige Assurancesum udbetalt uden Vrøvl eller Indsigelse; og da det gik saa godt med slig Forretning, blev det falske Spil drevet aabenlyst, saa mange vidste forud, hvilket Hus eller Gaard, der næste Gang skulde futte af. — Det stedlige Polili stod længe magtesløst overfor det Uvæsen; og det blev ikke standset, før en Førhørsdommer Rothe sidst i 50erne kom øvre fra og tvang en Del »brandlidte« til at tilstaa sig skyldige i Ildspaa sættelse og Svig, hvorefter de naturligvis fik deres Dom. — —

Der skete ikke mange Kulturfremskridt i den Tid; dog skal det nævnes, at man 1853 i Rønne (ved Sct. Mortensgade) byggede et Sygehus, som senere blev omdannet til Museum. —

Øvre i det øvrige Danmark var der imidlertid sket forskellige Rørelser imod den aandsoverladte Rationalisme-Kultur. Der var agiteret for en Revision af Kirkelovene og Forandring af Kirkeritual og Gudstjenestens Form; og Præsten N. F. S. Grundt-

vig havde holdt sin Dimisprædiken 1810 og skrevet »Kirkens Genmæle« 1825 imod alt det døde Kirkevæsen og havde faaet baade Irettesættelse og Bøde. Samtidig havde Brødremenigheden i København holdt stærkt besøgte Forsamlinger. Lyngby Præsten Bone Falk Rønne var ved Aar 1817 bleven omvendt til nyt aandeligt Liv og havde siden virket for Kristi Evangelium gennem Bibelselskab, Missionsmøder og Udgivelse af religiøse Skrifter; og der var sket kristelige Vækkelser baade i Jylland og Fyn.

I København havde endvidere en ung Teolog Dr. phil. J. Dampe 1818—19 prædiket i forskellige Kirker mod Tidens Fordærvelse og Tvangsmæssighed, hvorefter det baade var blevet ham forbudt at prædike og at lade sine Prædikener udkomme i Tryk. Og da han derpaa havde kritiseret den augsburgske Konfession og arbejdet for en fri Forfatning, var han bleven paagrebet og 1821 dømt fra Livet og senere benaadet med livsvarigt Fængsel. Derefter havde han siddet indespærret en Tid i Kastellet og en Tid paa Kristiansø, indtil han 1841 ved kongelig Naade havde faaet Lov til at slippe ud og bo nogenlunde frit i den bornholmske By Rønne. Fuld Frihed havde han først faaet 1848.¹²

Under alt dette var der dog ogsaa sket nogle smaa Kristenlivsrørelser paa Bornholm. Et af de betydeligste Kristenvidner fra den Tid var vel Karna (Karen) West, der levede som en meget from Jomfru. Hun var født i Tjørneby, Poulsker, 1795. Hendes Fader, en forhenværende Skibskaptajn, havde opdraget hende strengt; og hendes Moder havde som en Efterklang fra Agerbechs Virke i det Sogn lært

hende at ty til Frelseren med sin Sorg og Synd. Da hun paa den Gaard, hvor hun tjente, engang blev foræret en Andagtsbog, ytrede hun: »Den Bog er mere værd end de 20 Daler, jeg faar i Halvaarsløn«.

Fra 1839 til sin Død 1876 boede hun i sit eget Hus i Nexø og ernærede sig ved at spinde for Folk. Hun havde ogsaa Kunder rundt om i Nabosognene. Hver Søndag saas hun i Kirke; og naar hun ikke var tilfreds med den Prædiken, hun havde hørt, gik hun ofte efter Gudstjenestens Slutning hen til Præsten og bad om nøjere Forklaring, og Præsterne var ikke altid glade for at skulle holde den Efterprædiken for hende. Hun gik ogsaa stundom til Alters for at vinde Kræfter til Kristenlivet. Om Søndag Eftermiddag plejede hun at besøge syge og trøste dem med Guds Ord; og hun havde da imellem et Glas Syltetøj at give dem oven i Købet. Men hun undgik ikke nu og da at blive Genstand for Folks Stiklerier og kaade Spot. — —

I Snogebæk, Poulsker, boede paa samme Tid en troende Enke ved Navn Johanne Kjøller, der rimeligvis ogsaa havde Spirerne til sit Kristenliv fra Pastor Agerbechs Vækkerarbejde. Hun holdt en Tid Ophbyggelsesbladet »Budstikken« og bragte gode Ord derfra til syge og elendige og skal have været til stor Velsignelse for sine Omgivelser.

Ogsaa den Bodilsker-Smed Lars Ipsen, kaldet »Blomstersmeden«, var et kristeligt Vidne i sin Tid. Foruden det, at han besørgede sit Smedearbejde og skaffede sig Kendskab til en Mængde Planter, virkede han ved at tale med Folk om Indholdet af

Præsternes Prædikener, som han ofte kunde udenad. Og da han ogsaa læste meget baade i Bibel og Salmebog, var han en kyndig Vejleder. —

I Fiskerlejet Tejn paa Nordbornholm levede i den Tid en Fisker ved Navn Jep Jensen med Tilnavn »Tejnepræsten«. Han var bleven Kristen ved, at han, efter at hans Baad var kæntræt under Høststormen 1814, havde mærket, hvorledes Frelseren bjergede ham fra Undergang. Fra den Stund havde han ikke kunnet være med til sine Kammeraters Brændevinsgilder med Kortspil og raa Snak, men sad ofte hjemme og læste i Bibel og Salmebog. Og han gik ogsaa ofte til Kirke og var syge og lidende til Tjeneste med Guds Ord. Eftersom Præsten havde givet ham Lov til at hjemmedøbe syge Børn, naar det var nødvendigt, blev han kaldt »Tejnepræsten«.

I samme Tidsrum opdukkede i Rønne en kristen Snedker ved Navn Jens Beck, kaldet »Hellia Beck«. Han havde først været, som Folk er flest; men ved at se et godt Skuespil blive opført i København, var han bleven opmærksom paa det ansvarsfulde ved Livet. Siden havde han ofte hørt Grundtvig prædike i Vartov. — Det første, han spurgte om, da han i 1847 var kommen hjem til Rønne som Snedker, var, om der fandtes nogen hellige i Byen; han fandt straks ikke andre end en Vaskekone. Med hende havde han saa de helliges Samfund; og det blev snart større; thi Beck benyttede enhver Lejlighed til at tale med Folk om Kristendommens Herlighed.

I Aakirkeby virkede samtidig en from Mand, der

hed Strømberg. Han vidnede tit for Folk og holdt smaa gudelige Forsamlinger. Men fordi han imellem kørte om og opkøbte gamle Klæder og Klude, maatte han bære det spottende Binavn: »Lâzasvenskijn«.

Ogsaa veltalende Mormonpræster ankom i de Dage til Borgøen og søgte ved gyldne Løfter om Herlighed ved deres Parti at vinde Tilhængere; men ikke mange Bornholmere lod sig overvinde til at følge med til Saltsøstaden. ¹⁸ — —

Fra de statskirkelige gejstlige paa Bornholm udgik da ingen Vækkelse; men hist og her ulmede alligevel lidt af Aandens Ild i Hjerterne. Dette vidner »Nogle Prædikener« om, som Hasle-Rutsker Præsten A. P. Adler udgav i Aaret 1843. Alene Forordet dertil indeholder noget Lys:

»I December forrige Aar havde jeg næsten fuldført et Arbejde, som jeg vilde have kaldt »populære Foredrag over den subjektive Logik«. Det var min egen Tanke, der havde fordybet sig i sig selv og med en overfladisk Kundskab til Bibelen paataget sig at forklare Skabelsen og Kristendommen. En Aften udviklede jeg just det Ondes Oprindelse; da indsaa jeg som ved et Lysglimt, at det ikke var paa Tanken, men paa Aanden, at alt kommer an, og at der var en ond Aand til. — Samme Nat foer en hæsleg Lyd ned i vort Værelse. Da bød Frelseren mig at staa op og gaa ind og nedskrive disse Ord: De første Mennesker kunde have haft et evigt Liv; thi naar Tanken forbinder Guds Aand med Legemet, saa er Livet evigt; naar Mennesket forbinder Guds Aand med Legemet, saa er Mennesket Guds Barn; — saa havde Adam været Guds Søn. — Men de syndede. Tanken fordybede sig i sig selv — uden Verden, uden Legeme. Den adskilte Aanden fra Legemet, Aanden fra Verden. Og naar Men-

nesket selv, naar Tanken selv adskiller Aanden fra Legemet og Aanden fra Verden, saa maa Mennesket dø, og Verden og Legemet blive onde« osv.

Om disse Ord end lød lidt kunstlet, saa indeholdt de dog noget af det rigtige, det, som Grundtvig særlig slog til Lyd for, at kun ved Helligaanden kan Mennesker blive Kristne. — Men Pastor Adler blev alligevel »paa Grund af nogle sælsomme Ytringer i Fortalen« til nævnte Prædikenbog suspenderet den 19. Januar 1844, da »man antog ham for afsindig«. — Og »trods Beboernes Ansøgning og hans egen Protest blev han entlediget uden Lov og Dom, men i Naade med Pension den 26. 8. 1845.«¹⁴

Efter Grundlovens Givelse 1849 gik det dog ikke saa haardt til. — Allerede 1847, da Baptisterne tog fat at missionere i Rønne, begyndte flere og flere gejstlige paa Bornholm at røre paa sig. Provst C. With, der kom til Rønne 1847, talte om Troen og Kristenlivet som underfulde Værdier. Og han var tillige en dygtig Skolemand. Cand. teol. Chr. Grønbeck fra Nylars gav sig til at forkynde Kristendom som et Liv. Kapellan Nyholm i Klemensker tog sig af flere elendigt stillede Mennesker. I Rønne begyndte Lærer A. Hjorth 1853 at holde enkelte gudelige Forsamlinger; og Kateket Klein i samme By tog 1855 fat at holde Bibelforklaringer for Lægfolk. — Lærer H. C. Dam ved østre Skole i Aaker og Lærer Magnus Jensen ved søndre Skole i samme Sogn virkede ogsaa i det stille for at vække kristeligt Liv i deres Sogne. I Aarene 1854 og 1855 kom Indremissionær Jens Larsen til Bornholm, og da var

Tilstrømningen til hans Møder saa stærk, at ikke nær alle, der vilde, kunde komme til at høre ham. I Vintrene 1854—56 forsøgte Løjtnant Lucianus Kofoed og Filip Dam at holde Højskole i Aakirkeby; men Interessen for den Slags Oplysning var endnu saa lille, at Højskolen maatte indstilles igen.¹⁵

De nævnte Kristenlivsspirer var dog kun at regne som enkelte Tusindfryd, der skyder op paa en gold Ager i Februar; thi den største Del af den lille Klippeøes Befolkning var nok endnu, som Trandberg udtrykte det, hildet i »Verdslighedens, Ugudelighedens og Forfængelighedens tomme onde Væsen.« Og det skulde der en stor Vækker til at modarbejde, for at det kunde blive anderledes. — —

4. Trandberg-Vækkelse og Luthersk Missionsforening. (1860—1933)

Præsten P. C. Trandberg var født paa Bruns-
gaard i Nylars 1832. Efter at have gennemlevet en
prøvende Barndom med Hjemmeophold og Læsning
i Rønne Latinskole kom han i 1851 til København
og studerede de sædvanlige 7 Aar for at blive teo-
logisk Kandidat. Under Studiet var han vel bleven
paavirket af Professorerne Sibbern, Rasmus Nielsen,
Clausen og Scharling, men mest af Tænkeren Søren
Kierkegaard og hans Skrifter, saa Trandberg i den
Tid havde besluttet aldrig at søge Embede i Stats-
kirken. —

Samme Aar, han blev Kandidat, gennemgik han
en religiøs Krise, som han kaldte sin Omvendelse;
og straks efter under Kapellangerningen hos Præsten
J. Brix i Foulum, Jylland, »kastede han sig med
Troens, med Hjertets hellige, brændende Lidenskab
ind i et overanstrengende Arbejde for Guds Riges
store Sag.« — Da han den 28. April 1858 blev or-
dineret i Viborg Domkirke, holdt han en gribende
Tale om »Lejesvenden og den gode Hyrde« (efter
Joh. 10, 11—14), hvori han stærkt revser de Præ-

ster, der tager et Kirkens Embede for timelig Vindings Skyld og forsømmer de kristelige Opgaver. —

Trandberg optog derfor sin Præstegerning paa en mere ideel Maade. Han ikke blot holdt de sædvanlige Helligdagstjenester i Kirkerne, men holdt ogsaa Forsamlinger i Skolerne og gjorde mange Husbesøg, hvorved han fik talt med en Mængde Mennesker, som han kom nærmere ind paa Livet med Herrens Ord.

Blandt disse, som Trandberg da vakte og vandt, var Herregaardsdatteren fra Tjele, Gottholdine Lütichau, som derefter — i Tyskland — lod sig uddanne som Diakonisse og siden blev hans trofaste og opofrende Hustru.

Efter godt et Par Aars Virksomhed i Tjele og Vinge drog Trandberg under et indre og ydre Kald til sin Fødeø for at virke der som Rejsepræst. Han begyndte i Juli 1860 med at besøge Folk og holde Smaaforsamlinger hos Aaker Udbyggere og Husmænd, talte ogsaa i Sognets Skoler og var fra Efteraaret til næste Foraar vikarierende Kapellan for Aaker Sognepræst, Chr. Mossin, der da virkede i Landstinget.

I Begyndelsen faldt det svært for Trandberg at skaffe sig Tilslutning blandt Bornholmerne, der kendte ham fra hans unge Dage. Han saa jo ogsaa noget ungdommelig ud endnu, som han stod der — smuk og smidig med et skægløst Ansigt — og gestikulerede. Somme kaldte ham spottende »Brunsgaara-horrijn«. Andre syntes, han var for graadbevæget og for lidet præstelig i sin Optræden.

Men da han saa gav sig til at holde strenge Bodsprædikener imod Dans, Drik, Kortspil osv. og

samtidig udtalte haarde Ord imod de statskirkelige Præsters Verdslighed, blev mange grebne af hans Ord. Der skete i den Vinter en stor Vækkelse i Aaker Sogn og Omegn. Nogle brændte deres Spillekort og holdt op med at drikke, andre lagde deres pyntelige Klæder hen til Forbandelse; og mange sukkede og græd over deres Synder. Aa Kirke blev søgt af saa mange Mennesker, at man maatte aabne den nordre (Kvindernes) Dør for nogle, hvilket ikke var sket i umindelige Tider. Og i Hjemmene samledes man mange Steder til Salmesang og Bøn.

Paa lignende Maade virkede Trandberg i For sommeren 1861 som Kapellan for Præsten Bohr i Olsker. Men dér skete ikke blot Vækkelse, men ogsaa Modstand imod Ordet. Præstens Tjenestekarl tænkte paa at slaa Trandberg ihjel. Og nogle Stormandsfolk anklagede Trandberg for hans hvasse Udtryk mod de verdslige ved Altergang og Begravelser o. desl. Den Sag endte dog med, at 420 Medlemmer af Olsker og Allinge Menigheder udtalte deres Tilfredshed med Trandberg overfor Pastor Bohr.

Om Efteraaret 1861 gjorde Trandberg en Rejse til Tyskland for at besøge sin forlovede og gæstede med det samme den trosvarme Præst Ludvig Harms i Hermannsburg. Dér lærte han bl. a. at lade de vakte og troende knæle under Bøn til Gud og at lade dem mødes med Broderkys.

Følgende Vinter var Trandberg atter Kapellan for Pastor Bohr, men boede da i Allinge, hvor han fik en stor Sal, som han holdt Møder i, ligesom han ogsaa holdt Forsamlinger omkring paa Gaardene.

Og snart var der i det Pastorat flere Hundrede vakte Mennesker, der deltog i knælende Bønforsamlinger.

Efter de indvundne Erfaringer søgte Trandberg Ministeriet om Tilladelse til at benytte Bornholms Kirker til gudelige Forsamlinger; men da Præsterne ikke vilde anbefale det Andragende, blev det afslaaet. Og det bragte særlig Trandberg i Harnisk overfor det statskirkelige System. Han optog nu som fri Rejsepræst et Vækkelsesarbejde rundt om paa Øen — først Aaker, Bodilsker og Nexø, senere Pedersker, Østermarie og flere Steder; og mens han ofte prædikede i Skolebygninger og Lader, gav han drøje Hug til de fast ansatte Præster og Degne.

»Se, der kommer en Skikkelse frem i Kordøren og læser en Bøn — maaske med Andagt, men sjælden eller aldrig med Hjertets og Aandens hellige Suk til Gud om Naade og Velsignelse over Gudstjenesten. — Der kommer en præsteklædt Mand op for Altret. Han messer de lovbevalde Bønner og Tekster — maaske med velklingende Røst, men sjælden eller aldrig med Toner fra den ny Sang, som Helligaanden lægger i Munden paa de frelst Skarer, der tilbeder Gud og Lammet (Aab. 14,3—4); og hvorledes taler han paa Prædikestolen? — maaske meget smukt og forstandigt om Guds Forsyn, men sjælden eller aldrig om det blødende Offerlam med Hjertets og Aandens inderlige Bekymring for Tilhørernes Frelse; og hvorledes bliver da de læge Statskirkekristne? — Min Ven, tæg Mærke til de vrimlende Flokke af dem, som har et særegent Skin af Aandelighed, men som dog lever uden Guds Aand og udenfor Livet i Gud! — Mennesker, som maaske for Velanstændigheds Skyld besøger de sædvanlige Gudstjenester — især, dersom alt der dufter af Velalenhed, Kunst og Skønhed — men hvis Hjertes Begejstring forøvrigt drager dem hen til helt andre Egne i Li-

vet end der, hvor Guds levende Menighed kæmper, arbejder, glædes, lider og sejrer! — — Efter min Overbevisning betyder »Skøgen« ikke alene Romerkirken i sin for-dærvede Skikkelse, men ogsaa Massekirker, Verdenskirker i det hele osv. ¹ — —

Trandbergs Tale var som en Foraarselv, der i sin Frembrusen ofte borttrydder gammelt Ugræs og forbereder ny Græsgange; og Modstanderne af dette Livets Væld rejste sig nu i aabenbar Forfølgelse. En Aften blev der slaaet Sten ind ad Trandbergs Sovekammervindue (hos Per Dam) i Nexø. Flere Gange blev der spændt Reb fra Træ til Træ tværs over Vejen, hvor han skulde køre med sin Enspænder om Natten; og en Aften efter et Møde i Østermarie spændte man begge Hestens Tøjler i samme Side af Hovedladet, for at Køretøjet kunde ende i Grøften o. dsl. — Flere Smædeskrivere tog fat at rakke ned paa Trandberg i Bladene, særlig i »Bornholms Amtstidende« eller »Rytterknægten«, der redigeredes af den kristusfjendtlige Jøde Wolf. Og Trandberg tog kræftigt til Genmæle i en lang Artikel: »Sandhedsord til Sandhedsvenner.«

I Sommeren 1862 foreslog Indre Missions Bestyrelse Trandberg at blive Rejsepræst for samme Forening i Danmark; men han afslog det Kald, da han var fuldt optaget af at missionere paa Bornholm.

Da Biskop Martensen saa paa sin Bornholms-Visitats samme Sommer stillede sig uvenligt til Trandbergs Vækkelsesarbejde, blev denne endnu mere bitter paa Statskirken og holdt om Efteraaret mange Møder sammen med Frimenighedspræsten Grunnet, hvor der blev stiklet til hele det statskirkelige System. —

I Vinteren 1863 forlagde Trandberg sit Vækkelsesarbejde til Østermarie, hvor han hver Søndag Eftermiddag prædikede i Lesleregaaards Lade. Han slog da saa stærkt til alt verdsligt, gudløst Liv, at der sjælden var noget Øje tørt, naar han talte. — Og han havde blandt de vakte udvalgt nogle Mænd, som han skolede og satte til at holde Forsamlinger hist og her.

Den betydeligste af disse Lægprædikanter var Smed Chr. Møller fra Nørremark ved Nexø. Han forstod tidlig at vinde Ørenlyd ved at tale halvt spøgefuldt, ironisk om Helligdagsarbejde, Dans og Drik som urentable Ting, der tillige var Verdensvæsen og Synd imod Gud. —

Og »Vækkelsen i Østermarie blev saa almindelig, at Baller og Forlystelser var som bortblæst den Vinter.«

Om end denne Bevægelse vedblev at have Modstandere, der søgte at hindre dens Fremgang, var der andre — ogsaa højt kultiverede Mænd — som udtalte sig anerkendende om Trandbergs Arbejde og søgte at støtte det. Og med Vækkelsen fulgte Trangen til god Oplysning. Lærer Bohn, Sandvig, begyndte at holde »Søndag-Aftenunderholdninger« med Kundskabsforedrag; og flere Lærere som Foverskov i Pedersker og Karstens i Ibsker tog fat at holde Aftenskole med Øvelser i Sang. — Det var, som Bornholmerne vaagnede af en lang, tung Vinterdvale. — Frimenighedspræsten Grunnet fik da Anledning til at skrive om »Ildløs i Statskirken« i sit Blad »En Røst i Ørken«; og den teologisk uddannede Købmand Wichmann kom frem med en lang Artikkel i

»Bornholms Amtstidende«, der søgte at dæmpe Illden. — —

Værst var det, naar nogen af Trandbergs »hellige« skulde have en kirkelig Forretning besørget af deres Sognepræst; thi da fik de gerne saadan læst og paaskrevet, at de under den kirkelige Handling blev mere saaret og sindsoprevet end opbygget. Dette førte omsider til, at 3—400 af de kristeligt vakte og troende — mest fra Olsker og Allinge — opfordrede Trandberg til med dem »at træde ud af Folkekirken og under Aandens Vejledning danne en evangelisk luthersk Frimenighed.«

Pastor Trandberg fulgte denne Opfordring, og Udtrædelsen blev demonstreret Sct. Hans Dag i Almindingen 1863 i Overværelse af flere Tusinde Mennesker. I en stegende Solhede holdt Trandberg paa med Taler og Salmesang i 5 Timer, hvorunder han gjorde Rede for sit Skridt. Han forlod Statskirken, fordi 1) den sammenblandede Guds Rige og Verdens Rige, 2) fordi den havde frataget Menighederne Retten til at kalde deres Præster og 3) fordi den ikke holdt Kirketugt. — —

Kort efter indmeldte Trandberg sig i Grunnets »Evangelisk luthersk Frimenighed« og stiftede derpaa en selvstændig Filial deraf paa Bornholm. De omtalte statskirkelige Mangler blev her afhjulpet. Frimenigheden blev delt i 4 Afdelinger efter Trandbergs 4 Virkefelter (Aaker, Ols-Allinge, Bodils-Nexø og Østermarie); og der blev indsat (valgt) Præster (Lægprædikanter) og Ældste til at forestaa hver Menighed. Præsterne skulde hver i sin Kreds holde Søndagsprædikener og enkelte Søndagsmøder og —

i Nødsfald — have Lov at forvalte Sakramenterne. De Ældste skulde tjene som Diakoner og bistaa ved Kirketugt og Menighedspleje samt modtage og forvalte Menighedsindtægter, der bestod af frivillige Bidrag. Baade Prædikanter og Ældste skulde ernære sig ved Avlsbrug eller Haandværk; og kun Trandberg, der blev valgt til Menighedens Forstander, kunde modtage lidt Løn. — Den, som vilde optages i Frimenigheden, maatte svare Ja til Trandbergs 3 Spørgsmaal: 1) om han havde følt sig som en fortabt Synder, 2) om han i sin Syndenød havde trøstet sig ved Jesu Korsdød, og 3) om han kendte Helligaandens Vidnesbyrd om, at han var et Guds Barn.

I Løbet af Efteraaret 1863 blev — mest blandt Smaakaarsfolk — optaget ca. 1000 Medlemmer i den Trandbergske Frimenighed. Og der blev oprettet en Bedesal med Døbefont, Alter og Prædikestol i hver af de 4 Afdelinger samt snart ogsaa en i Pedersker, en i Klemensker og en i Rønne (i Pistolstræde).

Frimenighedspræsternes Daabshandlinger saa vel som deres Jordpaakastelse ved Begravelser blev som Regel godkendt af de statskirkelige Præster. Derimod maatte alle frikirkelige Ægtevielser først foregaa paa Raadhuset for at faa Gyldighed. — De frikirkelige Præster fik ikke Lov at tale i nogen Sognekirke; men i deres egne smaa Gudshuse maatte de prædike over Tekster, de selv havde valgt. Ved hver Daab blev Fadderne prøvet i deres Tro og Religionskundskab. Paa samme Maade blev der handlet med de tvivlsomme Altergæster; og ved Skriftemaal maatte hver besvare en Syndsbekendelsesformel med et lydeligt Ja. Efter en stedfunden Altergang blev den kriste-

lige Søskendefølelse ofte beseglet ved Haandkys eller Berøring Mund imod Mund. — —

Trandbergs Udtrædelse og Frimenighedsdannelse vakte Opsigt i hele Landet. Den omtaltes i kirkelige Blade, Aviser og Tidsskrifter og drøftedes paa Landemoder af Bisper og Provster; og det var Samtaleemne ved forskellige Lejligheder rundt omkring.

Eftersom Trandberg nu havde opnaaet noget i Retning af det, han ønskede, giftede han sig den 9ende Novbr. 1863 og bosatte sig i Rønne. (Det var paa 1ste Sal i Toetagen paa Torvet, hvor Frits Sørensens Boghandel er nedenunder). Og alt tegnede til, at Frimenigheden skulde gaa en heldig Udvikling i Møde. —

Men hvor der er skabt et Paradis, søger den Onde som bekendt at liste en Slange ind til at forstyrre Herligheden. I dette Tilfælde kom Slangen i Skikkelse af en forhutlet svensk Student ved Navn Rosander. Han kom under Foregivende af at være en sand Herrens Tjener og tilbød Trandberg sin Hjælp. Og Trandberg havde netop ønsket og bedet Gud om en akademisk uddannet Mand til Medhjælper i de spredt beliggende Menigheder paa Bornholm. Han troede derfor, Rosander var sendt ham fra Gud; og hans Frue støttede den Tanke, saa Rosander fik Lov at prædike en Gang i Menigheden.

Derved kom Københavner- og Bornholmerfrimenighedens Øverste, Hr. Grunnet, til at føle sin Stilling truet. Han rejste over til Bornholm i Foråret 1864 og foreholdt Trandberg, hvor urigtigt det var at give saadan en »moralsk anløben Person« Lov at prædike. —

Men den Tilrettevisning vilde Trandberg ikke modtage. Han nægtede endogsaa Grunnet Ordet i de bornholmske Bedesale. Og der skete nu et Brud mellem de to Menighedsledere. —

I den samme Tid var der sket noget med Lægprædikant Chr. Møller. Uagtet han havde sagt ja til Optagelsesspørgsmaalet i Frimenigheden, at han »søgte al Trøst og Hvile for sit arme syndbetynge Hjerter alene under Kristi Kors«, havde han stadig levet under Loven og arbejdet paa at gøre sig selv værdig til Guds Naade. Først efter megen Bibellæsning og Bøn og særlig ved Læsning af Carl Rosenius' Skrifter, havde han Langfredag 1864 fundet Hvile i Troen paa »Jesu Soningsdød for ugudelige«. — Og derefter mente Møller, at al Tale om Sjælekamp for at vinde Fred og Helligaandstilegnelse for at blive hellig — var at betragte som Gerningsretfærdighed og tomme Ord. — Naaden ejedes af alle uden Betingelser. De skulde blot have det at vide. — — —

Pastor Grunnet søgte nu at faa Chr. Møller over paa sin Side, hvad ogsaa lykkedes under dennes Københavnsrejse i Høsten 1864. Møller lignede nemlig Høstvinden, der baade kan lege med store Vækster og løfte duvende smaa Aks; og han fik den Evne yderligere udviklet ved at studere Rosenius. —

Hjemkommen til Bornholm begyndte Chr. Møller at forkynde nogen Rosenius-Visdom i Frimenigheden og kritiserede dermed Trandbergs Virken og Prædikemaade; og det satte Sindene i saadan Bevægelse, at Trandberg maatte rejse rundt paa Øen

og forklare sin Stilling baade til Møller og Rosander, hvilken sidste havde faaet Ordre til at holde sig stille et Aars Tid. —

For nu at værne Frimenigheden mod sekteriske Udskejelser lod Trandberg sine Lægprædikanter — ogsaa Chr. Møller — gaa i Skole hos sig, medens Fru Trandberg samtidig uddannede nogle unge Kvinder til Lærerinder og Sygeplejersker for Menigheden. Og det blev betroet Chr. Møller at lede Udgivelsen af Menighedens ny Blad »Budskab fra Naadens Rige«. Derved blev Bornholmerne fri for at læse Grunnets Blad »En Røst i Ørken« og kunde formentlig helt frigøres fra hans Overledelse.

Men Møller ledede snart »Budskabet« uden Trandbergs Medvirken; og da Trandbergs af Ynk over den hjemløse Rosander optog denne i deres Hus, vakte det Møllers Mistillid i den Grad, at han helt brød med sin overordnede. Han nægtede ved Nytaar 1866 at oplæse Trandbergs Nytaarshilsen eller Hyrdebrev til den Menighedsafdeling (Allinge), som var ham betroet. Det hjalp hverken, at Trandberg eller Fru Trandberg søgte at tale ham til Rette. Han gik nu frem paa egen Haand.

Den Modgang tog paa Hr. og Fru Trandbergs Nerver. — De maatte i Sommeren 1866 gøre en Rejse til Badestedet Ems i Tyskland for at rekreere sig. Og i den Tid rejste Møller til Stockholm, hvor han besøgte Rosenius og fik Tilladelse til at oversætte hans Skrifter paa Dansk efter Bladet »Pietisten«. Derefter skrev han til Trandberg og bad om hans Anbefaling til at udgive disse i Frimenigheden. Den vilde Trandberg ikke frem med; og han be-

grundede Nægtelsen i »Aabent Sendebrev til Ud-giveren af Budskab fra Naadens Rige«.

Paa sin Hjemrejse besøgte Trandberg Pastor Vilhelm Birkedal i Ryslinge, der var bleven afskediget paa Grund af politiske Meninger og derefter havde dannet en Frimenighed i Venskab med Statskirken. Ved Birkedals Paavirkning blev Trandberg nu en Del grundtvigsk sindet og derved mere misstemt overfor Chr. Møller og hans Lære; og da Birkedal saa fulgte med til Bornholm og vedblivende drog Trandberg til sin Side, gjorde denne det Skridt at afskedige Chr. Møller som Prædikant i den bornholmske Frimenighed.

Men nu viste samme Møller — støttet af Rosenius' Raad — den »Selvstændighed« ganske at ignorere sin Forstanders Bestemmelser. Han vedblev at prædike som før og samlede en Del Meningsfæller om sig, hvorfor Birkedal hel bestyrtet ytrede: »En Hovmodsdjævel har besat en Del af Frimenighedens Folk.«

Den største Aarsag til Skilsmissen mellem de to bornholmske Førere var dog nok deres forskellige Naturel, idet Trandberg var noget sangvinsk, og Møller — ligesom de fleste Bornholmere — lidt melankolsk anlagt; men det skønnede man ikke den Gang.

I Foraaret 1867 flyttede Chr. Møller til Rønne, hvor han oversatte og — imod Trandbergs Vilje — udgav Rosenius' Skrifter til Frikirkemedlemmerne. Og mange af disse, som før var bleven opskræmt ved Møllers Lovprædiken, det »forfærdelige Tøj«, læste nu med Begærlighed Rosenius' Udlæggelse om

den fri Naade, saa Møller snart stod med Sejren i Hænde. Det hjalp hverken, at Trandberg udstedte Formaninger eller øvede Kirketugt med Nægtelse af Daab og Nadver til de møllerske. Disse lod sig bare betjene af Lægprædikanterne; og der opstod et fuldstændigt Anarki. — —

Under dette lod Trandberg bygge Kapellet »Bethania« med Præstebolig i Aaker, hvorpaa han sidst paa Aaret 1867 opløste den gamle Frimenighed og dannede en ny efter grundtvigske Principper. Denne kom kun til at tælle ca. 600 Medlemmer, da ca. 1000 fra den gamle Menighed fulgte Chr. Møller.

Som Leder af den ny Frimenighed gjorde Trandberg en Del Fremstød i grundtvigsk Retning. Han lod i Aaret 1870 bygge Kapellet »Siloam« i Neksø til Brug for de derværende Medlemmer; og i Sommeren 1871 var han Lærer ved den nybyggede Højskole i Østermarie ².

For at vise, hvorledes Trandberg havde tilegnet sig det grundtvigske Livssyn og Forstaaelse af Højskolens Opgaver, gengives her et Udtog af hans Tale ved Højskolens Aabning den 2den Maj:

»Hvad vil egentlig denne Folkehøjskole? Hvad har egentlig de unge Mennesker, de unge Mænd og Kvinder, at gøre der? — Saaledes spørger vistnok mange i disse Dage, nogle i Ondskab, andre i Velvilje. Og det er naturligt, at et saadant Spørgsmaal rejser sig; thi naar noget nyt bryder frem, saaledes som nu Folkehøjskolen paa Bornholm, og det anmelder sig selv som en virkelig Aandsmagt i Livet, da er det kun de rent tankeløse, der lader den frembrydende Livsmagt saaledes uændset. — —

Denne Skole kan være meget god. De unge har jo nemlig ikke kunnet bringe det ret vidt i Almueskolen i Hen-

seende til Læsning, Skrivning og Regning og andre Færdigheder: det kan altsaa være nyttigt, at der er en Skole, som kan bygge videre paa Almueskolens Grundlag og føre de unge fremad i nævnte Retning. — Hvad vil nu Folkehøjskolens sande Venner, som har rummet dens ledende Hovedtanke, sige hertil? De vil vel omtrent sige saaledes: Vistnok; denne Skole vil ogsaa dette. — Men det er ingenlunde Højskolens Hovedtanke. Den har et langt større og højere Formaal. — Vi tror at have opfattet det rigtigt, naar vi siger: Højskolen vil rive de unge ud af Hverdagslivets Tomhed, Usselhed og Smaalighed. Den vil løfte dem op paa Aandens Højder. Den vil sætte dem ligesom paa en Synernes Høj. Der vil den i det levende, glødende, mundtlige Ords lysende og varmende Solstraaler male for dem Livets store, mægtige Aandssyner, vise dem, hvad der ligger bagved Menneskets ydre Overflade, fremstille for dem den store Aandekamp, som bølger gennem Menneskeslægten fra dens hemmelighedsfulde Begyndelse og indtil dens herlige Fuldendelse, stille dem for Øje, hvorledes Livets, Lysets, Sandhedens, Retfærdighedens og Kærlighedens Stormagter i Aandens Verden fører den paa een Gang straalende og gyselige Kamp mod Dødens, Mørkets, Uretfærdighedens og Ondskabens Aandekræfter. — Og Højskolen ønsker saa ikke alene at male denne Aandekamp for Tankens Blik, men virkelig at gribe, vække og løfte de unges Hjerter og Viljer, saa at de kan faa Lyst til at udfolde Sjælens Vinger til en dristig Flugt i Aandernes Rige, saa at de opflammes til selv at stille sig i de kæmpendes Rækker og at stride en god Strid for Lysets og Livets herlige Sag. — Videre udvikler Trandberg, at de unge bør lære at elske Fædrelandet og dets Historie og Digtning. Højskolen skal ikke først og fremmest prædike Kristendom for de unge, men drage dem i den Retning, saa de faar høje Idealers at leve for.²

Men under Højskolegerningen kom Trandberg snart i Strid med de ledende Grundtvigianere, der dog blev ham for verdslige; og samtidig havde han

Bryderi med de møllerske angaaende Benyttelsen af de gamle Frimenigheds-Kapeller. — —

I de Aar søgte Trandberg flere Gange Regeringen om Anerkendelse som Valgmenighedspræst indenfor den før saa kritiserede Statskirke; og endelig den 30. Sept. 1872 blev det saaledes ansøgte bevilget. —

I denne ny Stilling arbejdede Trandberg paa en forsonende Holdning mellem grundtvigske, luthersk missionske og almindelig folkekirkelige Menigheder og søgte samtidig at vække de sløve og ligegyldige. Alle burde berede sig, da Herrens Genkomst var nær, mente Trandberg. Ved Sct. Hans Dags Tide plejede han hvert Aar at holde et Møde i Almindingen, hvor han lod Borgene, Vandløbene og Skoven tale og hviske om Kap med de Ord, han selv ved Guds Hjælp fik at sige. Men uagtet der kom mange Mennesker til disse Forsonings- og Vækkelsesmøder, fandt Trandberg kun ringe Frugt deraf. — Dertil kom at baade han selv og hans Hustru i den Tid blev meget syge og trætte.

Ved Almindingsmødet den 25. Juni 1876 talte Trandberg udfra 2. Mos. 20, 8—11 om den Sabbats-hvile, der er tilbage for Guds Folk; og efter Opfordring søgte han derefter det ledige Aaker Præstekald — ved Højsommertide 1877.

Men ogsaa det blev ham en Skuffelse; og da han nu var blevet vraget som Embedsmand i Statskirken, vilde han heller ikke længer være Præst for en Valgmenighed. Han frasagde sig Valgmenighedspræst-Stillingen og oprettede derefter i »Bethania« et lille Børnehjem, som Fruen forestod, mens han rejste om paa Vækkelsesturneer.

I Forsommeren 1878 foretog han saadan en i Rø og Østerlars, der strakte sig over 4 Maaneder; og da den ny Sognepræst i Aaker, H. Tejsen, døde i August samme Aar, søgte Trandberg Biskoppen om at maatte bestyre det ledige Embede — for muligvis senere at faa det; men ogsaa det blev ham nægtet.

Efter disse Skuffelser og Modgange søgte Trandberg en Tid Trøst hos Irvingianerne, som jo ogsaa ventede Herrens nære Genkomst. De første Maaneder af 1879 opholder Trandberg sig i København, hvor han søger baade til irvingianske og folkekirkelige Møder for at blive klar over sig selv og sin Fremtid. Og omsider lysner det for ham. I Maj samme Aar fik han Plads som Hjælpepræst i Rødning-Krajbjerg, hvor han virkede nidkært i 7 Maaneder. Derefter var han atter Rejsepræst og prædikede rundt om i Vestjylland i 3 Aar og fik Naade til at vække mange Mennesker til kristeligt Liv. —

Under et Vækkelsesarbejde i Esbjerg og Omegn fik Trandberg Opfordring fra Venner i Amerika til at rejse derover og betjene dem. Og det Kald fulgte han.

Den 31. Maj 1882 drog Trandbergs over til den ny Verden, hvor han virkede nidkært i 14 Aar, dels som Rejsepræst, dels som teologisk Professor til at uddanne troende Præster for skandinaviske Folk dervore. — Og i Minneapolis blev hans Gerning afsluttet. Der døde han stille en Høstdag 1896.

Om end det maa siges, at Trandberg havde megen Selvfølelse, var noget egenraadig og dog vaklende i sine Principper, saa kan det ikke nægtes, at han baade paa denne og hin Side Atlanterhavet har gjort en stor Indsats for Menneskers Frelse. —

Under sine sidste Besøg paa Hjemmets Ø (1888 og 91) fik han ogsaa set Frugter af sin Ungdomsgerning der; thi det kristelige Liv blomstrede frem — om end i forskellige Retninger og Partier. Og efter sin Død blev Trandberg meget paaskønnet.

Hans Venner paa Bornholm satte ham en stor Mindesten med Buste i Almindingen 1898; og Amerikanerne rejste ham et Monument — ogsaa med Buste — over hans Grav i Minneapolis 1914, saa hans velsignelsesrige Liv vil sent blive glemt.

Luthersk Missionsforening.

Efter at Trandberg i Aaret 1867 havde opløst den grunnetske Frimenighed paa Bornholm, meldte Chr. Møller og hans Meningsfæller sig lidt efter lidt ind i Folkekirken igen; og 1ste Marts 1868 stiftede de »Bornholms Forening til Evangeliets Fremme«, der Aaret efter antog Navnet »Luthersk Missionsforening«. Flere af Trandbergs tidligere Lægprædikanter blev nu Chr. Møllers Medarbejdere og hjalp ham at udbrede Evangeliet, det vil sige Rosenius' Lære om den fri Naade, baade paa Bornholm og andre Steder i Danmark.

Hist og her begyndte man ogsaa at oprette Søndagsskoler for Børn og Bibelklasser for unge Mennesker, som derigennem skulde lære Gudsfrygt og Frelsens Vej at kende; og til Mødesteder skaffede Foreningen sig — foruden nogle fra Frimenigheden overtagne Kapeller — et Antal Sale og Missionshuse. I Rønne brugte man den trandbergske Bedesal i Pistolstræde (ved Siden af Chr. Møllers senere Bolig), indtil Foreningen i 1881 opførte en anselig kirkeagtig Bygning i Sct. Mortensgade. I Aakirkeby blev

bygget et Missionshus 1872, i Allinge et tilsvarende 1876, i Østermarie et ditto samme Aar, i Nexø et 1880 og i Hasle et 1885 osv. — allesammen Arne-steder for det møllerske Arbejde; og desuden rejste flere af Foreningens Prædikanter ud paa Missions-rejser til Sjælland og Jylland, hvor der ogsaa vandtes Medlemmer af det Parti. —

Men sidst i 1880erne begyndte Nidkærheden for den Mission at kølnes. Det havde nemlig vist sig, at Tilhængere af Rosenius' Lære godt kunde vise Sindelag, som ellers plejede at karakterisere uom-vendte, verdslige Mennesker. Og Mænd som Profes-sor P. Madsen i København og den lærde Pastor Dresler i Ols-Allinge skrev Pjecer imod »Luthersk Missionsforening«.

Under dette var der atter sket noget med Chr. Møller. Han var kommen til at indse, at hans For-kyndelse manglede en Appél til Syndere om at stræbe efter Helliggørelse. Og efter at han i 1888—89 havde besøgt F. Boltzius i Sverrig og set hans Evne til at kunne helbrede ved Bøn, slog han ind paa nye Toner med Formaning til Folk om at blive hellige.

Denne Ændring rejste en Modbølge hos flere af Møllers tidligere Venner. De gik haardt paa ham med en voldsom Kritik; og Gengældelsen for hans Adfærd mod Trandberg kom nu som en Torden-sky over ham selv. — Det blev til en fuldstændig Splittelse af Vennekredsen. Mange baade ovre og paa Bornholm meldte sig ud af »Luthersk Missi-onsforening« og dannede en ny ved Navn »Evan-gelisk luthersk Missionsforening«.

Tilhængerne af denne tog nu et Arbejde op paa

egen Haand. 1892 byggede de paa Knudsvej, Rønne, et lille Missionshus, der 7 Aar efter blev erstattet af et større og anseligere i samme Bys Tværstræde. Og det førstnævnte Aar (1892) eller lidt senere opførte den ny Forening ogsaa selvstændige Missionshuse i andre bornholmske Byer — et i Aakirkeby, et i Nexø, et i Svaneke, et i Gudhjem, et i Allinge, et i Hasle samt flere Steder paa Landet. Og Arbejdet fortsattes nu i disse Huse med Søndagsskoler, Ungdomsforeninger og Prædikemøder omtrent som i den gamle Forening, blot med den Forskel, at Helliggørelseskravet ikke blev pointeret inden for den »evangelisk lutherske Missionsforenings« Omraade.

Den bitre Strid mellem de to Retninger hørte dog snart op. Chr. Møller, som havde stiftet den første Forening, blev mere og mere mild og elskelig paa sine gamle Dage. Han døde den 16. Decbr. 1907. — Og siden er det gaaet noget tilbage for de »evangelisk lutherske«, saa de ikke har meget Tilhold andre Steder end paa Bornholm.

Af »stemmeberettigede« Medlemmer herovre tæller hver Forening nu henved 400. Men mange andre, som støtter de omtalte Foreninger uden at være indtegnede, betragtes ogsaa som Medlemmer.

Som Formand for »Luthersk Missionsforening« paa Bornholm fungerer Branddirektør A. Henriksen, Aakirkeby, medens Chr. Rønne er samme Forenings Tillidsmand for Rønnekredsen. Og Formand for »Evangelisk luthersk Missionsforening« paa nævnte Ø er Brugsforeningsuddeler O. Westh, Nyker, medens Fuldmægtig Ipsen er de »evangelisk lutherskes« Tillidsmand i Rønne.³

5. Grundtvigianere og ny Valgmenighed. (1847—1933.)

Navnet Grundtvigianere bruges som bekendt om Mennesker, der har tilegnet sig noget af den store danske Præst og Digter N. F. S. Grundtvigs Livssyn.

De fleste ved vel, at denne Mand i sit lange Liv (1783—1872) først optog Kampen mod Rationalismens Aandsforladthed og derefter søgte at fremme levende Kristendom og Kultur, Frihed og Danskhed m. m. Som Kapellan ved »Vor Frelzers Kirke« paa Kristianshavn (1822—26) skrev han blandt andet det storslaaede Digt »Nytaarsmorgen«, hvori han fremhæver, at Jesus er den levende Frelser, der virker gennem sine Indstiftelser; og i Skriftet »Kirkens Genmæle« og Afhandlingerne »Om den sande Kristendom« og »Om Kristendom og Rationalisme« m. fl. kom dette yderligere frem i en Hævdelse af Trosbekendelsen ved Daaben som et levende Ord fremfor Bibelens skrevne, saa den sande Kristendom var at finde i Daabspagten, Fadervor og Nadveren. — Senere arbejdede Grundtvig for kirkelig Frihed og Oprettelse af folkelige Højskoler m. m. og skrev en Mængde skønne aandfulde Salmer. I sin Præste-

tid i Vartov (1839—72) virkede han ogsaa meget ved sin mundtlige Forkyndelse og søgte at lade Helligaanden gøre Daabspagtsordet levende til Vel-signelse for sine Tilhørere.¹

Paa Bornholm kom den første Luftning af Grundtvigianisme ved den før nævnte Snedker Jens Beck. Han var en glad Kristen og vandt derved mange. Kammersanger Herold brugte ham som bekendt til Model for »Evangeliemanden«, som han skulde fremstille paa Scenen. —

Om Beck end havde smaa Evner og ringe Tale-gaver, blev han dog et Guds Redskab, der paa forskellig Maade hjalp Mennesker op af Rationalismens Dødvande og ind i Troens Land. Han holdt smaa gudelige Forsamlinger hist og her; og da han var godt hjemme i Bibelen og kunde det halve af Sang-bogen »Rosenkæden« udenad, blev hans Vidnesbyrd ikke ringe. Særlig forstod han — efter Grundtvig — at udlægge Ord om Naademidlerne. — Stundom fungerede han ogsaa som Kirkesanger eller Degn, naar Rønne Degnen (Klokkeren) havde Forfald. — Beck skrev ogsaa imellem smaa Digte og Artikler til Blade som »Dansk Kirketidende«.

Den før nævnte teologiske Kandidat Chr. Grøn-bech, som i 1850erne var Lærer ved Rønne Borger-skole, holdt ogsaa gudelige Forsamlinger sammen med Beck; og der blev efterhaanden vakt et Antal Rønneboere, som fik et vist Aandsfæl-lesskab og kom sammen i de forskellige Hjem til Vennemøder. Til disse Grundtvigianere hørte — foruden de to Talere — Bygmester H. P. Bidstrup, Urmager H. P. Ipsen, Smed A. Bohn, Vognmand

J. Kofoed, Skomager J. P. Hansen, Rentier C. H. Lund og Snedker P. A. Jespersen med deres Familier. Og de havde det ofte meget hyggeligt. Ved deres Sammenkomster Søndag Aften plejede de gerne at drøfte den sidst hørte Kirkeprædiken, hvorefter Lund bekendte Troen og bad Fadervor og sluttede med en Salme, som de alle sang med paa. Og i Juletiden holdt de ikke blot alvorlige Andagter, men morede sig ogsaa ved skæmtende Oplæsning og Julelege.

Ved Venners Hjælp naaede »hellige Beck« at blive ansat som Kommunens Skattekræver; og under det Hverv benyttede han enhver Lejlighed til at tale med Folk om Guds Rige. Ofte anførte han de Ord af en grundtvigsk Salme: »Kejseren sidder og kræver Skat, regner ej Graad eller Smerte.« Ja, han fremsagde stundom hele Salmer med mange Vers for at paavirke Mennesker. —

Naar Beck skulde indlede en kristelig Samtale med nogen, begyndte han som Regel saaledes: »Ja, nu er jeg snart en gammel Mand og maa tænke paa at rejse herfra. Det timelige maa jo have sit; men det evige gør man ogsaa fornuftigt i at tænke paa, om man skal fare vel.« — Somme hørte da opmærksomt paa ham; og en Skattekrævning kunde derfor træffe til at vare flere Timer. Men da han paa den Maade ikke kunde faa Skatten ind til den fastsatte Tid, endte det med, at han paa en lempelig Maade blev sat fra Bestillingen. —

Dette betød en stor Forringelse af hans Indtægt; og hans Venner maatte da støtte ham, saa han ikke kom til at mangle det fornødne til Livets Ophold.

Paa sine gamle Dage virkede Beck noget trættende

ved sine grundtvigske Udlægninger; men hans Venner holdt ud med ham. Efter at hans Datter, som havde holdt Hus for ham i Bagergade, var død, blev han sat i Pleje hos gode Mennesker i et Hus i Vimmelskaftet; og der døde han 1895. Hans Venner satte en Mindesten paa hans Grav med følgende Indskrift:

»Menneske ved hans Bad og Bord
— fæst du din Tro til Herrens Ord.«²

Pastor F. V. Christensen, der var bleven ansat som Kapellan i Rønne 1863, skal have ytret, at han aldrig havde kendt nogen saa aandelig udviklet Lægmand som omtalte Jens Beck.

Nævnte Christensen var den første grundtvigske Præst paa Bornholm. Han var født i København 1819, havde hørt Grundtvig i Vartov og været Lærer ved den bekendte Frk. Zahles Skole i København. Han lyste af Begejstring for det ny Livssyn, han havde tilegnet sig.

Allerede ved Indsættelsen i Rønne Kirke havde han talt saa gribende om at bede i Jesu Navn, at Tilhørerne havde lyttet under aandeløs Stilhed; og især efter at han 1871 havde afløst Provst Meyn som Sognepræst for Rønne-Knudsker, blev han sig selv. Han tillod sig da adskillige Friheder overfor de gængse Kirkeskikke, foretog Barnedaab under Guds-tjenesten og holdt tiere Altergang end Forgængerne.

Under adskillig Modstand indførte han det første Tillæg til Roskilde Konvents Salmebog. Deri fandtes mange af Grundtvigs Salmer, som den ny Præst hjalp Menigheden at faa lært Melodierne til.

Pastor Christensens Gudstjenester var altid prægede af hans kønne Sangstemme, festlige Messe og milde Prædiken, hvor det gerne drejede sig om det gudbilledlige i Mennesket, der skulde frelses ved Daaben og Nadveren. Ofte begyndte han sin Bøn paa Prædikestolen med de Ord:

»O, du, vor Herre Jesu Kristi og vor himmelske Fader, vi bede dig, at du vil bevare os med Hjertets Tro og Mundens sanddru Bekendelse (af Daabspagtsordene) i Herrens Efterfølgelse med Freden under Korset«. — —

Og følgende Udtog af Christensens Prædiken 15. Søndag efter Trinitatis 1882 (Tekst: Matth. 6, 24-34) er vel typisk for hans Forkyndelse:

»Se, Venner, det er Fortrøstningen til Gud Faders Forsørgelse i Herrens Tjeneste paa Retfærdighedens Vej, Evangeliet i Dag vil styrke os alle i, som i Pagten med Herren paa hans Ord har skilt os og vil skille os fra Djævelens og Syndens Trældom i hans Tjeneste. Ogsaa andre Evangelier, navnlig Bispisnings-Evangeliene, gaar ud paa at styrke Menigheds-Troen til Guds Forsyn og Forsorg. Men her er Formaningen til et frejdigt og ubekymret Sind indledet med at minde om, i hvis Tjeneste denne Sorgløshed hører hjemme. Thi mens vi tillidsfulde kan vente Forsørgelse af Gud Fader i Sønnens Tjeneste paa Forsagelsens Vej, paa Troens Lydigheds Vej, der til lige er Menneske-Kærlighedens, saa er det et forfængeligt Haab at vente samme paa Urettens Vej, i Djævelens Tjeneste, ved nogen Idræt og Erhverv, som Uretfærdighed besmitter. Vel er det saa, at den Gud, som lader sin Sol opgaa over onde og gode og lader regne over retfærdige og uretfærdige, ogsaa nu og da lader det lykkes paa Uretfærdighedens Vej. Men denne Medgang af Guds Vrede er der kun Angst og Uro ved. Overfor saadan Fremgang beder vi: Led os ikke i Fristelse! Staa os imod paa den Vej, vi vandrer uden dig, fra dig! Det skal derfor være

vor Bøn til Retfærds Gud, som vil, at Tro og en god Samvittighed skal være forenede i hans Børn, at han ved Helligaanden, som lærer os alle Ting, vil give os en fin Samvittighed, der gør os bange for, forsigtige og nøjereg-nende med at tage Hjælp til vort Underhold af vor Fjende.

Dette Forhold af Forsørgelse til Forsagelse og Livet i Gud skønnes ogsaa af den Plads, som Bønnen om dagligt Brød indtager i Fadervor«. — Dette udvikles saa nøjere. — »Men saa kan og skal vi ogsaa være ubekymrede for Opholdet. Og til Støtte for saadan Frejdighed giver Herren os at betænke, at Livet er dog en kostelig Ting, og Mennesket et Underværk i Naturens Rige. Har da Gud indaadet os det underfulde Liv, der ikke slukkes, fordi vi dør, og givet os et Legeme, som vel dør, men kun for at oprejses igen af Graven; og kan vi tage Liv og Legeme i hvert Aandedræt af Guds Haand, skulde vi saa ikke tiltro ham at ville give os det ringere, som hører til Opholdelsen: Mad og Klæder. Det er jo ikke saa, at Opholdelsen er lagt til Skabningen selv ved de Kræfter, os engang er givne. Det staar ikke til os hverken at være eller vokse. Men som vi ved Guds Omsorg maa opholdes paa Liv og Legeme i hvert Øjeblik, saa kan vi ikke lægge en Alen til vor Vækst, ikke hverken i Livskraft eller Dagetal vokse ud over det Maal, som er sat os.

Men for ganske at frigøres for Bekymringen giver Herren os at betænke Menneskets uendelige Værd for Gud efter det Udstyr, han har givet Guds billedet ved Fødslen og Genfødselen« o. s. v.⁸

Ældre Rønneboere vil endnu mindes, hvorledes Pastor Christensen med det lyse Smil og det lange Hageskæg saaledes stod paa Prædikestolen og doce-rede Grundtvigianisme; hans Tale var som en lille Bæk, der vander smaa Blomster ved sine Bredder; Vennerne gik altid opbygget hjem efter en saadan Gudstjeneste.

Stundom holdt han Menighedsmøder hjemme i sine Stuer eller i Borgerskolen; og Jens Beck fik nu Lov at holde Vækkelsesmøder sidstnævnte Sted. Adskillige udensogns Folk kom ogsaa imellem til Rønne for at høre Pastor Christensen. Somme løste endog Sognebaand til ham; og de grundtvigske Venners Flok blev større og større.

Omsider blev der ogsaa ansat grundtvigske Præster i andre bornholmske Sogne; og Lærer Julius Bon fik 1870 oprettet en Højskole i Østermarie, hvilket altsammen styrkede Christensen i hans forskellige Bestræbelser.

Af de ny tilkommende Grundtvig-Præster kan nævnes P. K. Algreen, der i Aaret 1867 var bleven ansat i Aakirkeby og Aaker. Han udmærkede sig ved at holde velformede, hjertegribende Taler, der imødekom de unges Higen, og støttede saaledes den begyndte Højskolebevægelse. I sit eget Pastorat fik han ogsaa oprettet en Understøttelsesforening og en Arbejdsanstalt (Fattiggaarden i Aakirkeby). — Og 1873 blev Henning Jensen Præst i Pedersker. Han var ogsaa meget veltalende og livfuld og vandt sig mange Venner. Særlig mindes han for sine folkelige—kristelige Foredrag paa en Sal i Aakirkeby, hvorefter Vennerne plejede at samles til Fællesspisning og Kaffe.

Disse to Præster kom ofte sammen med Pastor Christensen i Rønne og drøftede Tidens Spørgsmaal og det foreliggende Arbejde, der jo foruden de normerede Gudstjenester mest bestod i at holde oplysende Foredrag her og der.

I Aaret 1871 havde Sønderjyden M. M. Smidt oprettet en koldsk Friskole i Aakirkeby i Forstaaelse med Lærerne H. C. Dam og Hammer samme Sted; og Lærer Magnus Jensen ved søndre Skole, Lærer Skovmand i Østermarie og Andenlærer Thorsen i Pedersker var alle med i det folkelige Oplysningsarbejde.

Særlig ved Friskolelærer Smidts Bestræbelser blev der 1877 bygget et Forsamlingshus i Aakirkeby, hvor der hver Maaned blev holdt et stort Møde med Foredrag af Henning Jensen, Algreens Kapellan Riemann eller Pastor Christensen fra Rønne. Bagefter var der gerne Fællesspisning med Taler og Sang; og disse Møder blev regnet for noget af det bedste, der blev ydet fra grundtvigsk Side i de Tider. —

En Overgang var den Bevægelse ved at standse. Pastor Trandberg, som havde været Lærer paa Højskolen 1871 og deltaget i det grundtvigske Arbejde nogle Aar, trak sig snart tilbage fra det og forlod Bornholm 1879; Pastor Algreen var død 1877, og Henning Jensen forflyttet til Sjælland to Aar derefter. Hverken Julius Bon eller hans Efterfølger Brodersen havde kunnet holde Højskolen oppe. De forlod det Værk sidst i 70erne; og Pastor Christensen i Rønne maatte en Tid være noget ene i Arbejdet for de grundtvigske Idealer.

Først efter at Brødrene Johan og Ludvig Bøgeskov (1879) havde overtaget Ledelsen af Østermarie Højskole, begyndte det atter at gaa fremad for den Aandsretning. I Rønne dannede nogle af Pastor Christensens Tilhørere — Købmand Th. Kofoed, Arkitekt M. Bidstrup, Bygmester O. Bidstrup, Jernstøber

H. Blem, Stenværksejer A. P. Brodersen og flere — en »Bornholms Højskoleforening«, der skulde virke for grundtvigsk Oplysning; og den fik Hjemsted i Forsamlingshuset, som 1883 blev bygget ved Sct. Mortensgade i nævnte By. Dér blev da ofte holdt oplysende Foredrag, læst op af gode Bøger og diskuteret Tidens Spørgsmaal m. m.; og unge Mennesker samledes dér til Sangøvelser, Gymnastik og forskellige Festligheder. Et derværende Pensionat blev i mange Aar ledet af den aandsdannede Kvinde Frk. Karen Holm. Hun var som en Moder for sine Pensionærer; og hun hidrog meget til, at der blev overholdt en god Tone blandt Gæsterne i Forsamlingshuset. —

I Aaret 1893 fik Grundtvig-Vennerne bygget Højskolen i Ekkodalen og ansat Realskolelærer N. P. Jensen som dens Forstander. Han havde et godt Greb paa at ildne de unge til et daadrigt Liv, saa Højskolebevægelsen atter tog Fart.

Særlig de flere Dages Efteraarsmøder baade fra Bøgeskovs og Jensens Tid staar i manges Bevidsthed som skønne og berigende for Sjæl og Aand. Da var der gerne Talere ovre fra; og mange ældre Bornholmere husker, hvorledes Pastor Christensen i Pavserne ofte gik straalende glad med en Arm om Skulderen paa en Ven og samtalede med ham om de foreliggende Emner.

Pastor Christensen kunde saaledes være som en Solstraale for sine Omgivelser. Og til hans lyse Ydre svarede ogsaa det, at han altid dømte mildt om andre.

Og dog var der mange, som ikke forstod den gamle Præst. Nogle fandt ham for filosofisk og for

lidt personlig i sin Prædiken og sine Henvendelser til Folk. I hans Tid gik som bekendt en Del Mennesker fra Kirken over i andre Partier. Men det behøvede jo ikke være hans Skyld. — —

Efter Biskop Rørdams Indstilling blev Pastor Christensen 1897 udnævnt til Ridder af Dannebrog; og paa hans 80 Aars Dag 1899 overrakte hans Venner ham en Pengesum paa ca. 1800 Kroner, som de foreslog anvendt til et Legat med hans Navn.

Ligesom Pastor Christensen kunde lyse paa Prædikestol og i Vennekredse, kunde han ogsaa gøre det ved Sygesenge, idet han fremholdt de kristnes salige Haab. Og han elskede Børn og barnlige Sjæle. Derfor magede Gud det saa, at gamle Christensen sluttede af hernede under et Besøg paa Martha Hjorths Børnehjem i Østergade. Uden forudgaaende Sygdom sov han dér stille hen i en Stol den 16. Novbr. 1903.⁴

Ny Valgmenighed.

I Pastor Christensens senere Aar var der paa Bornholm bleven bygget adskillige Forsamlingshuse, hvor baade Legemsøvelser og Oplysning i grundtvigsk Retning dyrkedes; og det var i Forbindelse med den gamle Rønne Præst, at der blev dannet en ny Valgmenighed paa Klippeøen.

Stødet til den Menigheds Dannelse kom fra Pastor Christensens Svingersøn Marius Jensen. Denne Mand, der var født i Nykøbing, Sj., 1853 som Søn af Fuldmægtig Jensen, senere Amtsforvalter i Rønne, blev 1885 Præst i Pedersker. I sin Ungdom havde han under Paavirkning af Præsterne Frimodt, Krag, Brandt og Niels Lindberg tilegnet sig det grundt-

vigske Livssyn; og han var en meget jævn, beskeden og velsindet Person. Hans Hustru, Pastor Christensens elskelige Datter, Kristine, var ham ogsaa en god Hjælp under de skiftende Kaar.

Som Præst i Pedersker søgte Marius Jensen at fortsætte Menighedsarbejdet i Henning Jensens Spor. Foruden de almindelige Gudstjenester holdt han stundom Møder i Præstegaarden og Skolen. Men han mærkede snart, at Henning Jensens senere Optræden havde gjort Folk forsigtige. —

Mange var den Gang stærkt optagne af Tanker paa Landets Styrelse. Men omend M. Jensen — ligesom M. Pontoppidan — engang tog offentlig til Orde mod Estrups Provisorier, blev Politik aldrig Hovedsagen for ham. Mere optoges han af Tanker om den statskirkelige Ordning og sørgede ligesom Trandberg over, at saa mange rent verdslige Mennesker mødte op baade ved Barnedaab, Altergang og Brudevielse. En Begæring om kirkeligt Bryllup fra en Mand, der havde staaet i for nært Forhold til flere Piger, blev Aarsag til, at Marius Jensen allerede i Efteraaret 1887 tog Afsked fra sit Præsteembede.

Efter at han derpaa med ringe Held havde været Avlsbruger paa *Kuleborg* ved Aakirkeby et Par Aars Tid og samtidig Rejsepræst for Venner paa Sydbornholm og derefter som Lærer ved Bodilsker Friskole i 4 Aar haft en Del Bryderier med Autoriteterne, mens Rejsepræstgerningen var fortsat, søgte han om Anerkendelse som Valgmenighedspræst.

Det Forsøg blev ogsaa mislykket. Marius Jensen maatte i nogle Aar nøjes med at være Præst for en lille Frimenighed og overtog til dens Brug

Trandbergs Kapeller »Bethania« ved Aakirkeby og »Siloam« i Nexø.

Et lille Udtog af den Tale, som M. Jensen holdt i »Siloam«s-Kapellet ved Frimenighedens Dannelse Sct. Hans Dag 1894, fremsættes her:

Først mindede han om Trandbergs Udtrædelse af Statskirken Sct. Hans Dag 1863 og sagde, at hans Barnsindtryk af den Begivenhed maaske havde ligget som aandelige Frø i hans Sjæl og nu var begyndt at komme i Grøde. Dernæst kritiserede han den Voldsomhed, hvorved Trandberg var gaaet frem. »Man kan ikke med et Spring gaa fra den stive, døde Vanekristendom og dens Former, fra den nuværende religiøse Lunkenhed og over i en apostolisk Kristendom. Det er noget, man maa vokse sig til, noget, som maa komme ad Udviklingens Vej gennem de Tider, Gud sender, og den Jordbund, han ved Bønnens Aand bereder sig hos os« o. s. v. Men det glædede M. Jensen at vide, at Trandberg stod paa samme Standpunkt overfor Statskirken som for 31 Aar siden; og han fortsætter: »Naar jeg saa ofte just overfor mit eget Livssyn har faaet den trandbergske Bevægelse stillet op som Skræmmebillede, saa har det ikke rørt mig, fordi jeg er vis paa, at alle Kristne, hvad de ellers maa dømme om den og dens synlige Frugter, vil nødes til at indrømme, at med det Brud og den Given sig ud paa vor Herres Ord begynder, saa vidt Mennesker kan skønne, vore Dages religiøse Liv paa Bornholm. Lad det saa være meget splittet og kristelig uklart, een Ting vidner det dog unægtelig om, nemlig at Spørgsmaalet om Fred med Gud og Frelse til et evigt Liv er talt dybt ind i mange Menneskesjæle.

Men allermindst kan jeg betragte det som et Skræmmebillede overfor det, der sker her i Dag. Fordi jeg er mig bevidst, at vi, der her i Stilhed uden nogen Opsigt tager dette Stade i Frihed at mødes ikke længere som før blot om Forkyndelsen, Bønnen og Salmesangen, men ogsaa om vor Herres Indstiftelser, efter forgæves at have

søgt Statens Anerkendelse dertil, — vi bryder ikke med Folkekirkens Kristne eller ophøjer os paa nogen Maade over dem. Vi føler vel, hvor smaa og mangelfulde vi er, hvor meget vi selv har ogsaa Menneskers Mildhed og Overbærenhed behov. — — — Og ikke mindst er jeg mig bevidst, at jeg hverken ejer Trandbergs brændende Nidkærlighed eller hans Naadegave til at rejse en Bølge for og imod min Forkyndelse og til at kalde mange til Omvendelse. Jeg maa bede om at fare i Stilhed og om, at Mennesker vil lade mig fare i Fred, bede om, at jeg i Stilhed maa tale til Trøst, Oprejsning og Haab overfor Synd, Sorg og Død som overfor Tidens Pinagtighed og Lunkenhed«. — — — »Men Guds-Ordet, det, som medbringer Livet, fordi det selv er Livet, Klippen, hvorpaa Guds Menighed har hvilet til denne Dag og skal hvile — ogsaa vore Dages Storme til Trods — det er Jesus Kristus selv, Troen paa ham, Bekendelsen af ham, Nærværelsen af ham i det Ord, hvormed han døber os til sit Frelsernavn og delagtiggør os i Samfundet med Gud, alle hans og alt hans — det Ord, som giver hele den hellige Menighed fælles Tro og Haab og Aand, det Forsagelsens og Troens Ord, der aabner Døren til Guds Rige her som hist«. — — »Thi at et kristent Liv og særlig et Menighedsliv kun kan bygges op over vor Herres eget Ord og Gerning ved Badet og Bordet, det paatrænger sig ikke let ved nogen gudelig Forsamling eller Gudstjeneste herovre«.

Tilsidst udtaler M. Jensen en Beklagelse over, at Grundtvig og Søren Kierkegaard ikke mødtes i »paa een Gang at pege paa Grundvolden, Roden, Begyndelsen til det kristne Liv i den Fødsel af Vand og Aand, hvor vi alle kun kan det samme — som de smaa Børn — tage alt, Syndsforladelsens Gave til os — og saa paa det Maal, der er stillet os for Øje med vor Herres Ord og Tanker som i den bibelske og apostoliske Kristendom« — Livet i »Selvfornægtelse i Kamp og Lidelse, i Lydighed indtil Døden«. ⁵

Marius Jensen forlod altsaa Friskolen 1894 og fik med Familie Bolig i »Bethania«, hvorfra han be-

tjente den lille spredt boende Menighed paa en Snes Familier.

I Okt. 1896 søgte M. Jensen atter Biskop og Ministerium om Frimenighedens Anerkendelse som Valgmenighed og opnaaede endelig at faa denne Aaret efter. Slig Gunst betød en stor Fremgang for omtalte Menighed. Den blev nu støttet af flere ansete Folk; og den fik et Menighedsraad bestaaende af Redaktør Smidt og Fru Blem, Rønne, Esper Due og Fru Dam, Aakirkeby, Andreas Kjøller og Karen Brandt, Nexø, samt Johan Bøgeskov og Karoline Hansen, Østermarie, og Hans Anker, Klemensker. — Dette Menighedsraad førte dog en forholdsvis »stille Tilværelse«, idet der ikke som i Trandbergs Valgmenighed blev noget Arbejde med at holde Kirketugt.

Marius Jensen ønskede at virke som en Brønd, der vælder op fra Grunden med Vande til Brug for dem, der selv vil hente noget derfra.

De bornholmske Grundtvigianere fik nu ogsaa flere Hjælpere og Talsmænd for deres Sag. 1896 blev Chr. Møllers Brodersøn, H. Møller, Præst i Vestermarie, og 1897 ansattes H. Erichsen til Sjølehyrde i Nylars Sogn. Dette styrkede ogsaa Valgmenigheden, der voksede saa stærkt, at den i Aaret 1899 kunde rejse en anselig Kirke ved Sct. Mortensgade, Rønne.

Grundstenen til det Gudshus blev lagt paa Pastor Christensens 80 Aars Dag; og af tilhugne Granitblokke hævede det sig snart med Skib og Klokke-taarn i romansk Stil. Det fik ogsaa Døbefont af Granit; og Altertavlen blev prydet med Billede af en svævende Due (Symbol paa Helligaanden) — under en med Vinløv smykket Korrunding. —

Denne »Helligaandskirke« blev under megen Festlighed indviet af Provst Sodemann den 6. Maj 1900 og har siden tjent som Valgmenighedens Gudshus i Rønne. Man søger her — saa vidt muligt — at undgaa den statskirkelige Stivhed. Der holdes ikke Degn til at læse Ind- og Udgangsbøn. Dette besørger Præsten selv, og Bygmester Otto Bidstrup har hele Tiden været — og er endnu — Menighedens Forsanger ved Orgelet.

Med Valgmenighed og Højskolebevægelse er det i den sidste Menneskealder gaaet jævnt fremad. I 1901 blev Forstander N. P. Jensen afløst paa Højskolen af Krebs-Lange og denne igen nogle Aar senere af Kandidat Andreas Hansen. Og disse gode Mænd har hver med sine særlige Evner paavirket unge Mennesker i grundtvigsk Aand.

Pastor Marius Jensen, som i adskillige Aar havde været noget svagelig, fik i Aaret 1903 tidligere Real-skolelærer i Nexø, J. P. Nørgaard, antaget som Hjælpepræst. Han skal have sat »dybe Spor baade hos unge og ældre«. 1907 blev han erstattet af Pastor K. Jespersen, der med sin fine Dannelse og inderlige Kristentro kunde lodde Sjælelivets Dybder og hjælpe Mennesker til Fred og Fremvækst i Troen. Han blev ogsaa til Velsignelse for mange.

Da Marius Jensen saa i Aaret 1910 maatte tage Afsked som Valgmenighedspræst, rykkede Pastor Jespersen op som Førstepræst og fik Bolig i »Bethania«, hvorfra han har virket nidkært for Valgmenigheden i 23 Aar. I Foraaret 1933 blev han forflyttet til et Embede ovre paa Sjælland, hvor han nu virker som Sognepræst.

Af Valgmenighedens Andenpræster under Karl Jespersen kan nævnes Pontoppidan Thyssen, der ved sin »klare, letfattede Forkyndelse« samlede saa mange Tilhørere, at man i hans Tid maatte udvide Rønne Valgmenighedskirke. Han arbejdede forøvrigt ogsaa for »Blaa Kors« og Østerlandsmissionen; og somme Indre Missions Folk gik stundom og hørte ham. I Aaret 1917 blev han forflyttet til et folkekirkeligt Embede paa Fyn. Og efter at den begavede Efterfølger Skat Rørdam Clausen var forflyttet 1922, blev Højskoleforstander Andreas Hansen fra Ekkodalen ordineret til Valgmenighedens Præst. Han har udmærket sig saa vel ved en fin psykologisk Sans som ved en frejdig Kristenbekendelse; og han besidder endnu den fra hans Højskolegerning kendte Evne til at vejlede unge Mennesker og at gøre et Digterværk levende for sine Tilhørere.

Paa Højskolen blev Andreas Hansen i 1922 afløst af Frode Aagaard som Forstander; og han har siden fortsat det dér begyndte Værk og gjort et godt Arbejde for bornholmsk Ungdoms Uddannelse.

Valgmenighedens gamle Præst, Marius Jensen, døde 1931 efter lang Tids Svagelighed; og efter Karl Jespersens Forflyttelse er Andreas Hansen bleven Førstepræst og har den jyske Præstesøn Karl Andersen som Medhjælper. De to er for Tiden de eneste grundtvigske Præster paa Bornholm.⁶

6. Kirkelig Forening for indre Mission. (1853—1933.)

Allerede i Aaret 1851 var der bleven stiftet en »Forening for indre Mission« i Danmark. Det var nogle sjællandske og fynske Bønder, der udfra baptistisk og grundtvigsk Vækkelse vilde bringe aandeligt Liv i de af Rationalismen fortørrede Sjæle. Der blev udgivet en »Indre Missions Tidende«; og der blev udsendt Lægprædikanter. Men der opstod ogsaa Splid i den Forening; og Formanden dannede en Frimenighed.

Da skete det, at den nidkære — tidligere omtalte — Prædikant Jens Larsen paa en Missionsrejse i Sydsjælland vandt den gode Præst C. F. Rønne for det begyndte Vækkelsesarbejde og fik ham til at være Foreningens Formand; og Værket fortsattes derefter i nogle Aar.

Der vilde dog alligevel indsnige sig noget Sektvæsen i Arbejdet; og for at hindre dette blev Foreningen i Aaret 1861 opløst og omdannet til »Kirkelig Forening for indre Mission«, hvori to ny Præster optoges som Medarbejdere. Den ene af disse var den bekendte Vilhelm Beck, som i mange Aar

var Foreningens Formand og virkede til dens Trivsel. Han blev Redaktør af »Indre Missions Tidende« og rejste rundt og holdt mange Vækkelsesmøder omkring i Landet, ligesom han ogsaa antog en Del Præster og Lægfolk til Hjælp og satte meget Arbejde i Gang.

Ved Ordet »kirkelig« var det betegnet, at Foreningen stod i Statskirkens Tjeneste og godkendte dens Lære. Men det betonedes tillige, at hver Kristen maatte være en Herrens Tjener. Det var ikke nok at være døbt. Man skulde ved at høre Guds Ord lade sig omvende fra Verden og lade Guds Aand virke en levende Tro. Alt, hvad der hindrede dette, skulde forsages. Derfor blev Kortspil, Drik og Dans og andre Forlystelser som Regel kaldet syndige Ting. Og der blev i lang Tid sat et skarpt Skel mellem troende og vantro, Guds Børn og Verdens Børn.

Ud fra disse Principper optoges som bekendt et vidtforgrenet Arbejde. En Mængde Missionshuse og Ynglingeforeningsbygninger blev rejst; og der blev oprettet Søndagsskoler og K. F. U. M. og K. Foreninger odsl. rundt omkring. Samtidig udkom kristelige Blade og Bøger, som Kolportører rejste om og solgte til Folk.¹

Paa Bornholm var det Skoleinspektør A. Hjorth, der først optog et Arbejde for »Kirkelig Forening for indre Mission«. Efter at det var bleven nægtet ham at holde Møder i Rønne Borgerskole, holdt han en Række godt besøgte Forsamlinger i Realskolens Gymnastiksal. Det skete i 1853; og mens han var ovre og gjorde Tjeneste som

Rigsdagsmand, ledede Fajancer H. Wolffsen hans Sammenkomster i Rønne. — Efter sin Hjemkomst fortsatte Hjorth den begyndte Missionsgerning og udvidede den til ogsaa at omfatte Søndagsskole og Møder for unge Piger.²

Den første Præst af »Indre Missions« Retning herovre var C. Hasle, der fra 1871 som Adjunkt ved Rønne Latinskole havde deltaget i et Missionsarbejde. Han optog altsaa mere af dette, efter at han 1877 var bleven ansat som residerende Kapellan i nævnte By.

Pastor Hasle var en høj, bleg, sorthaaret Mand med en vis Stivhed i sin Optræden. Før Prædikenen brugte han i lang Tid samme Bønformular:

»Himmelske Fader, du har af din store Naade og Barmhjertighed skænket os dit hellige Ord og Frelse ved din enbaarne Søn; men da der i vore Hjerter er saa megen Vantro, Ligegyldighed og Sløvhed, som gør, at vi hverken gribes af eller søge hen til dit Ord, saa beder vi dig i Jesu Navn, at dit Ord maa finde aabne Hjerter, der vil modtage det som den højeste Trøst og største Glæde i Liv og Død. Amen!«

Nogle Brudstykker af Pastor Hasles Tale ved en Luther-Fest i Rønne Kirke den 10. Novbr. 1883 er karakteristisk for hans Forkyndelse:

»Der var en Tid, da Skrifterne regnedes for en stor og herlig Skat for Kirken; men naar Menigheden fjernedes fra den enfoldige Sandhed, da maatte Skriftens Ord lyde den alt mere og mere fremmed og dunkel og blev efterhaanden mindre i Stand til at tiltale dem, der læste med et Overtroens og Vildfarelsens Dække for deres Øjne; det maatte da mangan Gang se ud for Læserne, som var der en Strid mellem det mundtlige og skrevne Sandhedsord. Det blev saaledes en hel Kunst at fortolke Skriften saaledes for sig selv, at man kunde forene den med sin

Tro paa den mundtlige Forkyndelse — derfor maatte Skriftens Læsning bestandig mere kun blive de lærdes Sag; og derpaa gik det saa lettelig ligesom i den gamle Pagts Tid, da de lærde Skriftgranskeres Betragtninger over Skriften blev mere granskede end Skriften selv.« — —

Efter at Pastor Hasle derefter har talt en Del om den romerske Kirkes Forbud mod Lægfolks Bibellæsning og prist Herren for, at »Biblerne ikke blev brændt med Valdenser og Husiter«, siger han:

»Blandt Vildfarelserne ville vi først nævne den, at Daaben sagdes at være tilstrækkelig til Salighed, uden at Ordets Prædiken behøvede at forene sig dermed, idet det paastodes, at Daaben indgyder den saliggørende Tro selv i dem, der kommer vantro til den. Men denne saliggørende Tro var intet mindre end en Tro paa Kirken, en Tillid til dens Lære og dens Kraft, saa at den døbte holdt det for sandt, hvad der lærtes af Kirken, og troede sin Synd forladt, naar det blev tilsagt af Kirkens Tjener, men ellers ikke.« — — —

»Det er Reformationens stadige, enstemmige Raab fra først til sidst, at man maa vende tilbage til Skriftens Lære om Retfærdiggørelsen af Troen alene, idet der da ved Troen menes ikke Troen paa Kirken, men Troen paa Kristus fremstillet til en Forsoning formedelst Troen paa hans Blod, saa at derfor enhver Kristen ved at henfly til ham kan faa Syndernes Forladelse — ogsaa uden Kirkens Tilgivelse.« —

Videre forklarer Pastor Hasle sine Tilhørere, at Reformatorerne med Tro ikke mente »Antagelse af visse Lærdomme«, men en »glædebringende Tillid til Kristus«, som kan fremkomme ved »Guds Ords Forkyndelse«. — Sakramenterne med »det udvortes lydende Ord og det udvortes synlige Tegn«, som »havde været betragtet med en overtroisk Tillid«, skulde dog »ikke bortkastes«; men »de forskellige Naademidler maatte virke sammen« osv.⁸

Saaledes søgte Pastor Hasle at »pløje« Tilhørernes Hjerteagre og saa Gudsordets Sæd

deri, ja, han vakte ogsaa deres Interesse for Hedningemissionen; og han holdt Møder for de bornholmske »Jenser«, naar de var indkaldt til Eksercits ved Rønne. Det var Pastor Hasle, der fik Missionens Venner til at bygge Mødehuset »Emaus« i nævnte Bys Nørregade 1884. Byggegrunden til det Hus blev skænket af et Par Ægtefolk, der længe hver for sig havde tænkt paa at ofre deres Have til det Brug; og da de ved et Tilfælde fik mærket hinandens Tanker, blev Offeret bragt med stor Glæde.

Det Missionshus har ogsaa været til megen Velsignelse. Der blev holdt Søndagsskole (Børnegudstjeneste) hver Søndag Eftermiddag; og Pastor Hasle og Inspektør Hjorth prædikede skiftevis i den store Sal hver Søndag Aften. I den lille Sal blev stundom holdt Forklaringsmøder for Søndagsskolelærerne, Samtalemøder og Bibellæsninger samt Kvindemøder, ofte ledet af Fru Hasle; og »Kristelig Sangforening« holdt sine Øvelsesaftener dér. Sidst, men ikke mindst, bør nævnes »Emaus Syforening«, der bestod af missionsvenlige Kvinder, som af og til samledes der for at udføre Haandarbejder til Indtægt for Driften af det paabegyndte Værk.

I Pastor Hasles Tid (1877—93) begyndte Indre Missionærer som Højer og Stubkjær at komme over til Bornholm og holde Møder rundt om paa Øen; og snart fik flere Præster af den Retning Ansættelse herovre. ⁴

Den betydeligste af Indre Missions Præster paa Bornholm var uden Tvivl Julius Friis Hansen, som blev kaldet til Olsker—Allinge Embedet 27. Decbr. 1889 og indsat ved Fastelavn 1890. Han var en Pro-

prietærsøn fra Lolland, rigt begavet og meget nidkær for Herrens Sag. Dels fra Hjemmet, dels ved Paavirkning fra den bekendte Præst Rudolf Frimodt havde han faaet Troens Ild tændt i sin Sjæl, saa han — ligesom Grev Zinzendorff — egentlig kun havde een Passion — Jesus. —

Allerede i sin Præstetid i Lyngby havde han draget adskillige Mennesker ind paa Frelsesvejen; og i Olsker—Allinge optog han straks et nidkært Arbejde for Sjæles Frelse. Høj og rank med viljeprægede Ansigtstræk og aandslysende Øjne færdedes han omkring og satte sig i Forbindelse med Folk.

Før Friis Hansen kom til Olsker—Allinge, havde nogle troende Lægfolk (Rebslager Hansens, Snedker Kjøllers, Bager Møllers og flere) begyndt et Missionsarbejde med Søndagsskole og Vækkelsesmøder i Allinge, og med Støtte fra deres forrige Præst (Dresler) havde de faaet bygget et Missionshus, kaldet »Menighedshjem«, i samme By; og i Olsker havde nogle troende Kvinder (Fru Hansen, Hyldegaard, og Fru Madsen, ved Kirken) oprettet en Søndagsskole.

Men da Lægfolk ofte staar lidt famlende overfor ny Virksomheder, kom Friis Hansens Indtræden i Menigheden lige tilpas. Han havde en ejendommelig Evne til at gennemskue baade Venner og Modstandere og se, hvad hver kunde bruges til, saa det faldt af sig selv, at han blev Leder af hele Missionsarbejdet. Og han sparede sig ikke selv, men tog saaledes fat, at der snart sporedes en stærk Vækkelse i hans Pastorat. Til de sædvanlige Kirkegudstjenester mødte mange Folk og ligesaa til Missionsprædikener, Bibellæsninger og Bøn-møder. Der

havde ikke været en saadan Tilstrømning af Menne-
sker siden Trandbergs Dage.

For Alteret stod Friis Hansen og messede smukt
og højtideligt; og paa Prædikestolen stod han —
ofte med smilende Ansigt — og udlagde Dagens Tekst
efter umiddelbar Inspiration af den Helligaand. Han
havde sjælden haft Tid til at sidde og udstudere
og forme sin Prædiken forud.

Et lille Udtog af Friis Hansens Prædiken i Ols
Kirke 29. Juli 1894 efter Tekst »Matth. 11, 16—24«
gengives som Prøve paa hans Forkyndelse:

»Det, Herren her anklager Jerusalems Folk for, er
Ustadighed. — Men midt i Foranderligheden og Sindets
Ustadighed, var der eet, de var faste i. Det var at gøre
Modstand mod Herren. Der mødte ham uvægerlig altid
samme mægtige Fjender: deres Selvretfærdighed, Kød-
lyster og Vantro. De stod beredte til Strid mod Johannes,
da han bar Budskabet ud: *Omvender eder!* og da Jesus
sagde det saa meget stærkere: *Uden I bliver født paa ny,
kan I ikke se Guds Rige*, da saas det, at i den Ting var
de standhaftige, de vilde ikke forandres, ikke helt fra
Grunden blive andre. Derfor slog de ham ihjel.« —

»Gud er uforanderlig — god. — Men denne Guds God-
hed drives der Spot med i vore Dage.« — »Jobs Sind var
dannet om af Herren. Er dit Sind saa det, saa du vil din
Herres Vilje, naar du forstod, Herren er god mod dig,
da Sorgen kom, og da den dybeste Smerte, den store
Skuffelse gik hen over dit Liv? — saa du forstod, det er
Herrens Godhed, der drager mig til sig — saa du tak-
kede Herren, thi den, der tror, takker? Tvivlen og Van-
troen lukker Munden, men Troen taler til sin Gud og
takker ham.« —

»Og nu som paa Jesu Tid standses Herrens Gerning
af Kødets onde Lyster. De er i os alle — under forskel-
lige Former, men i os alle. For een Mand er det Horeri,
Herren vil redde ham ud af. Men Mennesket vil ikke

ak, nej, nej, Herre! — Og saa bliver han deri 10, 20, 30 Aar, og saa dør han og gaar i Fortabelse; for han vilde ikke forandres. — Eller det er Penge eller Pynt eller Morskab — lige meget hvilket; naar Mennesket holder fast derpaa, saa kan Herren ikke faa sin Vilje med ham. Og naar et Menneske ikke vil lade Herrens Ord og Herrens Sandhed faa Magten med sig, saa han lader dem knuse hans indbildte Retfærdighed og føre ham hen mellem de fortabte Syndere, saa kan Herren ikke frelse ham, fordi han ikke vil lade sig frelse.

Hver Maaned, hver Uge, hver Dag skal Forandringen fortsættes og ske med os.«⁵ — —

Endvidere fremsættes et Par smaa Brudstykker af Friis Hansens Bog »Den hellige Fædrelandskærlighed« (fra 1903), som ogsaa illustrerer hans Prædikemaade:

»Hvilken Fader eller Moder kender ikke, hvor smertefuldt det er at skulle erkende sit Barns Synd og Fald, og hvorledes man kan fristes til at spare sig selv for den fulde Erkendelses Smerte? Hvor mangen ung kunde ikke været frelst fra dybe Fald, naar Forældrene havde haft Selvfornægtelse nok til i Tide at se Faren. Men man sparede sig selv, — og Barnet kom i Ulykke. Netop i vor Tid er der meget af den Slags Kærlighed mellem Forældre og Børn — nej, ikke Kærlighed, men Egenkærlighed! Utroskab imod Sandhed og Ret; thi der var Løgn i den Kærlighed, og man gjorde sit Barn Uret under Kærlighedens Skin! Utroskab imod Gud, som gav os en Faders, en Moders hellige Kald!

Men hvad der saaledes gælder i de smaa Forhold, i Familien, gælder selvfølgelig ogsaa i de store Forhold, overfor vort Folk. Statsmænd og Politikere har et mægtigt Ansvar, om de ikke styrker Folket til Troskab mod Sandhed og Ret. Men selvfølgelig gælder dette endnu mere om Præsterne. Og naar en kristen Præst ikke engang har den Sandhedens Troskab, at han i Kærlighed

til Folket vil erkende dets Synder, da skal han i alt Fald ikke regnes blandt Folkets sande Venner.« — —

»Det vides om et Par af de Mænd, der tjente som Feltpræster i vore sidste Krige, at de midt under Krigens Tummel har forkyndt Sandheden kraftigt og utvetydigt for vore Soldater og midt iblandt dem, ja endog midt under Kugleregnen, vidnet klart, at kun de, som bevarede Pagten med Gud, kunde indgaa i Guds Himmerige, men at hver, som ikke troede, skulde fortabes. Der behøves dertil ikke blot den Kækhed og Frimodighed, som er nødvendig for enhver, der vil tjene som Sandhedens Herold, men frem for alt et Sind, der baade er gennemlutret i dyb, alvorlig Syndserkendelse og grundfæstet i Nidkærlighed for Guds Folks Hellighed.

Og dog skulde man tænke, at i vor Herres Jesu Kristi Kirke skulde Modsætningen mellem de mange af denne Verden og den lille Flok, som hører Herren til, aldrig glemmes. Thi vor Frelser har talt klare og stærke Ord om den trange Vej og den brede, om de faa udvalgte blandt de mange kaldede, om hans Disciples Kaar midt iblandt Verdensmenneskenes Mængde.« ⁶

Friis Hansen forstod som faa at skelne mellem de Vinde, der blæser fra de forskellige Verdenshjørner, og det Aandens Sus, der kommer fra Herren. Derfor søgte han af al Magt — under Bøn — at lade Gudsordene være »Vingefrø«, som Helligaanden kunde sprede i Tilhørernes Hjerter. Og han opdagede ogsaa snart, hvor de groede. Vakte og omvendte Mennesker satte han i det for dem bedst egnede Arbejde, hvorved de kunde blive smaa Vidner for Guds Rige. Nogle blev Søndagsskolelærere, og andre toges til Hjælp ved Menighedspleje eller betroedes at have Tilsyn her og der. — Mange mindes endnu hans Forklaringsmøder for sine Medhjælpere, hvorunder han sad

med straalende Ansigt — stundom legende med sin Urkæde — og lukkede op for Guds Riges Skatte, saa Tilhørerne gik berigede hjem. —

Ogsaa overfor sine Konfirmander var den ny Olsker—Allinge Præst meget omsorgsfuld. Og allerede i Aaret 1890 fik han en Ynglingeforening (K. F. U. M.) stiftet i Allinge. Det første Medlem af denne var Bagersvend Villads Hansen, som senere blev Missionær i Indien. Aaret efter dannedes tillige en K. F. U. K. Forening i nævnte By; en kristelig Sangforening blev oprettet i Sandvig og lededes længe af den musikalske Lærer Jens Kofoed. Endvidere dannedes der en Syforening i de samme Byer; og noget tilsvarende Arbejde blev øvet i Olsker Sogn.

Ved Syforeningernes Udsalg om Sommeren holdtes gerne store Fester, hvor ogsaa fremmede Talere imellem førte Ordet. Stundom samlede Friis Hansen Folk til Missionsmøder ude i det frie, f. Eks. Storedal, Krybbedal, Hammershus, Svejbjerg og Røskoven, hvor Guds Natur kaldte og virkede sammen med de Ord, der lød fra Menneskemund. I Sommeren 1891 var selve Missionens Høvding, Vilhelm Beck, ovre paa Klippeøen og talte baade i Olsker Præstegaards Have og ved Hammershus, hvor en Mængde Mennesker kom og lyttede. —

Der skete ogsaa i de Aar meget andet, som stemte Folk til Alvor. Den 1. Marts 1890 havde der rejst sig et voldsomt Uvejr med Storm og Snetykke, hvorunder den østbornholmske Damper Jarl var gaaet ned med Mand og Mus; og i Vinteren 1892 forliste flere Baade, hvorved 3 Fiskere fra Tejn druknede. Pastor Friis Hansen og hans Venner benyttede

Lejligheden til at kalde verdsligsindede Mennesker til Omvendelse.

Det var ikke blot med Ord, at nævnte Præst var til Tjeneste. Han havde ligesom Trandberg megen Omsorg for fattige, syge og lidende. Han ofrede villigt af sine smaa Indtægter til Folk, der var kommen i Bekneb; og han lærte sine Venner at gøre det samme. En fattig, kristentroende Mand, der en Dag havde klaget over, at han ej kunde betale sin Gæld, fik kort efter Sorgen slukket ved at modtage en Kvittering for Gældens Afvikling. — En Kvinde, som laa truet af Døden, blev efter Friis Hansens Raad sendt til København for at opereres; og Resultatet blev, at hun kom sig; og hun sagde siden, at hun kunde takke Olsker Præsten baade for sit aandelige og timelige Liv.

Friis Hansen var en Bønnens Mand. To Kvinder, der begge var livsfarligt syge, blev helbredet efter Friis Hansens Forbøn og fl. lign. Til Hjælp for syge fik samme Præst ogsaa oprettet en Sygeplejeforening i Allinge—Sandvig med Frk. E. Hjorth som Sygeplejerske. Medlemmerne gav frivillige Bidrag, og Sygeplejen blev udført gratis.

Under alt det kristelige Arbejde, der blev øvet i Olsker—Allinge paa den Tid, tabte de fleste Beboere Lysten til verdslige Fornøjelser; og Rammerne for Arbejdet blev stadig større. — I Aaret 1892 uvidedes Allinge Kirke med to Sidefløje (af gul Mursten), saa den blev en rigtig Korskirke. Loftet malede i middelalderlig Stil, og der anskaffedes en forgyldt Altertavle med et Krucifiks.

Friis Hansen holdt stundom Protestmøder mod

Baptisterne; og i Sandvig, hvor de havde stærkt Tilhold og et Hus, søgte han at holde dem Stangen ved at rejse et Missionshus dér 1894. I Olsker, hvor »Luthersk Missionsforening« havde overtaget Trandbergs Kapel, fik Friis Hansen udvirket, at man købte det Gudshus til Indre Mission. Det blev derefter kaldt »Bethel«. I Tejn, hvor der ogsaa var mange vakte og troende, blev i Aaret 1898 bygget et Missionshus med Navn »Gethsemane«.

Som oftest havde Friis Hansen — som tidligere bemærket — sine Kirker fulde af Folk ved Guds-tjenesterne, hvad der opmuntrede ham meget; da Kirkebesøget saa var ringe en Søndag i Sommeren 1891, fordi Pastor Trandberg var hjemme fra Amerika og holdt Møde i Almindingen, virkede det en Del nedstemmende paa Olsker Præsten.

For at faa Opmuntring og Støtte til sin omfattende Gerning maatte Pastor Friis Hansen imellem tage en Tur over Østersøen og besøge aandslevende Kristne andre Steder i Landet; og han fik bl. a. udvirket, at Bestyrelsen for Indre Mission ansatte to Missionærer paa Bornholm: H. Jensen med Bosted i Allinge (1892) og P. Andersen med Hjem i Nexø.

Desuden fik han ansete Kristne som Dr. Kock, Dr. Brodersen, Kammerherre Barner til at rejse over til Klippeøen og prædike; og i Aaret 1894 kom Ynglingeforeningernes Sekretær for Danmark og Norge, Stiftsprovst Hall, over og holdt Møder ikke blot i Olsker og Allinge, men ogsaa i Rønne og flere Steder paa Bornholm.

Det var altsaa ikke blot i Hjemsgnene, at Friis Hansens Gerning blev kendt og frugtbar. Den spore-

des over hele Øen. Ofte kom Folk fra andre Sogne for at høre den meget omtalte Olsker—Allinge Præst; og i Præstekonventerne var han det oplivende Element, der ansporede Kollegaerne til ny Virksomhed.

Som Tilsynsmand i Skolen kunde Friis Hansen vel være streng nok; men naar han holdt Eksamen og mærkede, at der var arbejdet godt, straaledede hans Ansigt af Glæde. Han var ogsaa meget streng mod sig selv. Intet Uvejr kunde hindre ham i at komme frem til et forud bestemt Møde. Og han var ikke bange for at tage fat med egne Hænder og reparere itugaaede Ting eller lignende. Han ledede ogsaa selv Præstegaardens Drift med Husdyrhold og Kornavl m. m.

Uagtet Friis Hansen var noget aristokratisk indstillet, mærkedes det i Almindelighed ikke paa ham. Han var endog paa visse Omraader meget frisindet og vilde aldrig paanøde andre sine Meninger. Naar man kom for at søge Raad og Vejledning i sjælelig Henseende, mødte man aldrig Velærværdigheden, men altid Vennen, til hvem man godt kunde betro sig; og man blev ikke fattig deraf, men gik altid beriget bort. — I Kirken tillod samme Præst sig ogsaa visse Friheder og Afvigelser fra Ritualet, naar han skønnede, det kunde tjene det kristelige Liv. Ved Barnedaab sagde han f. Eks. ikke: »I, gode Kristne, som har været Faddere til dette Barn!« men: »I, som har været Faddere!« osv. Han vilde Sandhed helt ud og satte ikke Skel efter ydre Kendemærker.

Friis Hansen førte ogsaa et skønt Familieliv. Han havde en elskværdig Frue og flinke Børn og kunde selv live op ved Spøg og Klaverspil, saa det

var en hel Festlighed at være Gæst i Sct. Ols Præstegaard den Gang.

Vel havde Friis Hansen sine Fejl. Han kunde være »heftig, egenraadig og noget hensynsløs«, og han fik ogsaa Modstandere, der kritiserede og bagtalte ham; men de fleste maatte dog indrømme, at han bar kærlig Omsorg baade for Menneskers time-lige og evige Vel; og det erkendes af mange, at han har sat saa dybe Spor i bornholmsk Kirkeliv, som ingen Præst uden Trandberg havde formaaet at gøre det. — Hedningemissionærerne Erland Kjær og Frk. Hansine Marker skal ogsaa have faaet Stødet til deres Missionskald fra den trosvarme og nidkære Olsker—Allinge Præst.

Efter 7 Aars velsignelsesrig Gerning paa Bornholm blev Friis Hansen kaldet til at være Sekretær for Københavns Kirkefond; og i den Virksomhed udfoldede han yderligere sine gode Evner til stor Velsignelse. Han arbejdede baade for Bygning af nye Kirker og for Kirkens Adkillelse fra Staten og udgav Smaabøgerne: »Nye Kirker i København«, »En fri Folkekirke« og »Den hellige Fædrelands-kærlighed«. Men hans daadrige Liv blev tidlig afsluttet efter en Operation i Høsten 1905. —

Friis Hansens troende Venner har sat ham en Mindesten med hans Billede over Graven paa Københavns »Vestre Kirkegaard«; og det stemmer godt med, at han som en Jesu Efterfølger elskede sine Trossøskende højere end sin kødelige Slægt. ⁷

I Rønne var Pastor Hasle i Aaret 1893 bleven afløst af Pastor N. C. Hansen fra Fyn. Denne varmhjertede Troens Mand har ogsaa bidraget meget

til Indre Missions Fremdrift paa den østersøiske Klippeø. — Rønne Sognepræst, den gamle Grundtvigianer Christensen, lagde ham ikke den mindste Hindring i Vejen for Missionsarbejdet, saa det tog Fart i Rønne Egnen under N.C. Hansens Ledelse.

Efter at førnævnte Ynglingeforenings Sekretær (Hall) havde holdt nogle Møder for Ungdomssagen i Rønne 1894, blev en K.F.U.M. og K. Forening stiftet i samme By med Inspektør Hjorth, Guldsmid C. Haagensen, Pastor Hansen, Bogbinder Dam, Fru Hansen, Frk. Horst og Frk. Lerche til Ledere. De maatte skifte Mødested flere Gange, indtil de fik bygget en K.F.U.K. Bygning i Bondegade 1905 og et K.F.U.M. Hjem i Vestergade 1908.

I Aaret 1894 blev Bogbinder Dam antaget som Indremissionær i Rønne. Og han forstod ikke blot at prædike, men ogsaa at bistaa Præsten med Raad og Daad. Fra 1895 blev hvert Aars 1ste Novbr. og 1ste Maj holdt Møder i »Emaus« for de mange Tjenestefolk, der de Dage søgte til Byen. — I Januar 1896 begyndtes en Del Husmøder ved Johnsens Løkke, hvad der foraarsagede en aandelig Bevægelse med Hjemsted i »Emaus« Kredsen; og i Knudsker holdtes samme Vinter et Antal Møder paa Skolen, der førte til Dannelsen af et lille Indre Missionssamfund, der siden stundom holdt Møder i Knudsker Præstegaardssal, indtil det i Aaret 1924 fik bygget et lille Missionshus tæt ved Kirken.

I Aaret 1896 holdt Indre Missions Venner fra hele Bornholm — efter Friis Hansens Forslag — det første store Fællessommermøde i Almindingen; og 1897 holdtes første Gang — vel mest efter N.

C. Hansens Initiativ — et fælles Indre Missions Forhandlingsmøde i Rønne St. Bededag. Dette gav Anledning til, at der blev stiftet en »Kirkelig Forening for Indre Mission paa Bornholm«, sædvanlig kaldet »Bornholms Missionsforening«. Den blev bestyret af forskellige Indre Missions Præster og Missionærer herovre; og Pastor N. C. Hansen i Rønne var en Tid dens Formand.

I Aaret 1898 ansattes Bygmester Janus Dam ogsaa som bornholmsk Indremissionær; og der blev holdt Missionsmøder rundt om paa Øen hver Søndag. Til Hjemsted for disse Møder blev efterhaanden bygget et Antal Missionshuse, i Svaneke et 1897, i Nexø et 1898, i Hasle et 1899, i Listed ligeledes et samme Aar; og senere er der rejst flere af den Slags. De blev først tilskødet »Bornholms Missionsforening« med Tilføjelse, at de, saa snart det kunde ske, skulde gaa over til »Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark«.

Endvidere begyndte »Bornholms Missionsforening« fra Oktober 1900 Udgivelsen af det lille Traktatblad: »Et Ord med paa Vejen«. Det var først tænkt som et Fællesblad for Indre Missions Venner paa Bornholm; men fra April 1902 er det gaaet over til at blive Traktatblad for hele Indre Mission i Danmark. Og Pastor N. C. Hansen, som efter 1901 var Præst 8 Aar i København og 6 Aar paa Fyn og derefter atter paa Bornholm (Bodilsker-Nexø), har stadig med megen Flid og Trosvarme redigeret nævnte Blad, saa det er blevet til Velsignelse for mange.

I de 14 Aar, N. C. Hansen var borte fra Born-

holm, havde nidkære Præster som J. P. Agger, Bodilsker-Nexø, og Chr. Bisgaard, Povlsker, ledet »Bornholms Missionsforening«; men efter at N. C. Hansen i Aaret 1915 var bleven Præst i Bodilsker-Nexø, overtog han atter Ledelsen af samme. Og efter at hans Pastorat i 1921 blev delt i to, saa han kun fik Landsognet at være Præst for, har han kunnet ofre sig mere for Missionsarbejdet udadtil. I Fjor maatte han paa Grund af Alder og Svagelighed tage Afsked med Præstegerningen, men redigerer endnu det lille Traktatblad.

Flere bornholmske Præster som Juel, Reeh og Kildebæk, Rønnø, Høyrup og V. Christensen, Ols-Allinge, Knudsen, Nexø, Larsen, Rendtorff, Frøkjær og Mathiesen, Nyker, har i de senere Aar deltaget i Indre Missionen; og mange trosvarme Lægfolk har arbejdet med, saa der er opnaaet gode Resultater.

For en Del Aar siden stiftedes »Kristelig Afholdsforening«, der omsider er gaaet ind i den store Sammenslutning »Blaa Kors« og har nu flere Afdelinger her paa Øen.

I Aaret 1912 blev i Rønne ved Grønnegade oprettet et Missionshotel, hvor Foreninger og private kan samles til hyggeligt Samvær uden at blive fristet til at nyde den skadelige Spiritus. Det ledes nu godt af Hr. Rostkjær. Og ved samme Bys Havnegade grundedes for nogle Aar siden et Sømandshjem, hvor fremmede Søfolk kan komme og møde kristelige Mennesker. Dets nuværende Leder, Hr. Jakobsen, gaar ofte ned til fremmede Skibe og uddeler Traktater til Folkene og byder dem op til Hjemmet.

»Emaus'« Søndagsskole har i mange Aar været godt ledet af Guldsmed C. Haagensen. Og Rønne K. F. U. K. ledes for Tiden af Missionær Hansen.

Ogsaa i andre bornholmske Byer og Landsogne findes kristne Lægfolk, som har ledende Stillinger indenfor Indre Mission. I Nexø udfører Mejeribestyrer Hvirgeltoft saaledes et godt Arbejde; og Sygeplejerske, Søster Kristine leder den stedlige K.F.U.K. Afdeling. I Allinge er Mænd som Murer Edvard Holm og Brændehandler Emil Holm gamle Medarbejdere i Missionsvirket.

Det er blevet en staaende Regel, at Bornholms forskellige K.F.U.M. og K. Foreninger samles til et Fællesmøde i Nyker Præstegaardshave hvert Aars 2den Pinsedag, ligesom Indre Missions Venner fra hele Øen hvert Aar plejer at holde Møde i Rønne Store Bededag med Forhandling om Hjemmearbejdet og Kristi Himmelfartsdag om Hedningemissionen. Desuden holdes gerne en stor Sammenkomst i Almindingen ved Sommertide.

Rønne og Knudsker Menigheder betjenes nu af de to nidkære Præster V. M. Nielsen og Viggo Nielsen; af hvilke den første er Formand for Rønne »Blaa Kors« og den anden for samme Bys K.F.U.M. ⁸

7. Den højkirkelige Retning. (1857—1933)

Medens Rationalister, Grundtvigianere og Indre Missionsfolk har Præg efter deres Retnings Tydninger af visse lutherske Dogmer, hævder de højkirkelige kun den almindelige Lære og Kirkeskik og gør det ofte med megen Myndighed. Men baade Rationalismen, Grundtvigianismen og Højkirken har sin Oprindelse fra statskirkelige gejstlige (aandelige), der bestemmer, hvorledes Lægfolk skal tænke og handle, selv om disse gejstlige ikke har meget aandeligt over sig. Kun faa Lægfolk tør som de nordsjællandske Bønder begynde noget nyt i aandelig Henseende. Og især indenfor den højkirkelige Retning bliver der ikke Plads for noget Lægmandsvirke. — —

En af de mest typiske Højkirke-Præster paa Bornholm var Provst C. Meyn, Sognepræst for Rønne og Knudsker 1857—70. Om ham fortælles det, at »naar han om Søndagen læste Evangeliet paa Prædikestolen, brugte han altid at sige til Slut: *Saa mange var Ordene*; og saa slog han Bogen sammen, saa det smeldede i hele Kirken. — Adskillige Konfirmander mindedes ellers Provsten som en god Lærer; men at Konfirmationen var noget andet og betydningsfuldere end et Overgangsled fra Børne-

skolen til de ældres Kreds og Arbejdsvirksomhed, var der næppe nogen, der fik Indtrykket af.« ¹

Ved Pastor Christensens Indsættelse som Kapellan og Kateket (Lærer) i Rønne den 10. Maj 1863 holdt Provst Meyn en Tale, hvoraf her gengives et Par Brudstykker:

»Naade vorde eder og Fred fra Gud vor Fader for-medelst Sønnen den Herre Jesum Kristum! Eder, hvilke jeg af et fuldt og taknemmeligt Hjerte kalder: min kære Menighed, og dig, hvem jeg bringer min broderlige Hilsen som min Medtjener i Menigheden.

Men idet vi nu vide og sige om Tjenesterne, de ere forskellige, saa ville vi dog ikke hermed have sagt, at de ere adskilte; og sandelig, vore nærværende Tiders Vilkaar føre det med sig, at vi nok have Behov at agte paa og føre Talen om Tjenestens Forskellighed og Tjenesternes Adskillelse. Thi Adskillelse, det høre vi netop i disse Tider at lyde som Løsenet i Striden som Maalet for Kampen, Adskillelse imellem Stat og Kirke, Adskillelse imellem Kirke og Skole. Men adskilles i eet og alt bør dog kun det, der kendes at være helt forskelligt i sit Grundvæsen, og derfor kendes at sigte til helt forskellige Maal; og skulde vi virkelig kunne og ville sige dette om Staten og Kirken samt om Kirken og Skolen; eller er vi ikke enige i at udsige om dem, at, naar de ere sig deres rette Maal bevidste, da er dette, at Gud maa æres i alle de Ting for-medelst Jesum Kristum vor Herre; da er dette at føre os alle saaledes igennem det nærværende, at vi derved beredes for det tilkommende; og hvad der saaledes sigter til det samme Maal, hvad der saaledes ved at agte sig som det forskellige Lem paa det ene Legeme, hvis Hoved er den Herre Kristus, det kan heller ikke siges at være saa forskelligt i sit Grundvæsen, at det bør holdes adskilt i eet og alt. Ja vel, er det saa, at der vedbliver at findes Forskelligheder baade i Stat og Kirke, findes baade Klinte og Hvede i dem begge; og derfor er der jo de, der vil løsrive Kirken fra Staten eller løsrive sig fra Kirken, saa

længe den som Stats- eller Folkekirke er forbunden med Staten, og danne den saakaldte Frikirke for derved, som de mene, at skille Hveden fra Klinten; de ville, som Luther siger, *have en ren Kirke*. Men saa lader os agte paa hans Ord, hvor han minder os om vor Herres Lignelse om Himmeriges Rige, der lignes ved et Fiskevod, som kastes i Havet, og som samler af alle Slags Fiske; naar det er fuldt, drage de det op paa Strandbredden og sidde og sanke de gode tilsammen i et Kar; men de raadne kaste de ud; saaledes skal det gaa til ved Verdens Ende. Englene skulle udgaa og skille de onde fra de retfærdige. Og denne Lignelse, siger Luther, er imod Sværmerne, der ikke ville taale »de onde iblandt de fromme« osv. Provst Meyn siger længere fremme i Talen om den ny Kapellan Christensen: »Og er det nu end saa, at han i en Forstand endnu er ung i denne Gerning, saa er han dog ikke ung og uforberedt til den som saa mange Prædikere, der fremstaar i disse Tider den ene efter den anden, vi kunde fristes til at sige om dem, at de vokse op som Paddehatte, uden Saft og uden Kraft«. — Provsten sigter her til Trandbergs Hjælpepræster, og han gengiver atter nogle af Luthers Ord imod Sværmere, der »luske og snige sig hemmelig og skjult saa ind i et, saa ind i et andet Hus, undergrave det alt, saa det er lige ved at falde sammen.«²

Dersom Pastor Christensens Indsættelse i Embedet var foregaaet et Par Maaneder senere — efter Pastor Trandbergs Udtrædelse af Statskirken — vilde Provsten nok have holdt en endnu strengere Tale imod »frikirkelige Sværmere«. — Men ellers roses Provst Meyn for at have været en »trofast og medfølende Sjælesørger, en udmærket forretningsdygtig og velvillig Provst«. ³

En anden udpræget Højkirkegejstlig var Kr. Sode-mann, Præst i Klemensker 1875—1904 og fra 1882 tillige Provst over hele Bornholm. Han var en

velbegavet og velmenende Mand, der ogsaa kunde lægge Varme og Liv i sin Prædiken, om end Varmen laante Kraft fra det salvelsesfulde. — Selv streng i Opfyldelsen af sine Embedspligter forlangte han det samme af sine undergivne, og han var meget konservativ i sine Anskuelser.

Paa Provst Sodemanns Tid begyndte mange middelalderlige Kirker at forfalde; og han satte det da som sin Opgave at faa dem restaureret eller helt ombygget, dersom det var nødvendigt. Paa det Omraade gik han lidt skrappere frem, end senere Tiders sagkyndige har kunnet bifalde, idet man mener, at nogle Kirker kunde have nøjedes med Istand-sættelse i Stedet for Ombygning. Gudshusene havde jo ogsaa Værdi som historiske Minder.

I Provst Hansens Tid (1875—81) havde man dog begyndt lidt i den først antydede Retning. 1874, mens Algreen var Præst i Aaker, blev den middelalderlige Midtmur i *Aa Kirke* borttaget. Hovedindgangen flyttedes til Taarnet, som ogsaa blev fornyet. Vinduerne gjordes større. Der blev opsat et Pulpitur i vestre Ende af Skibet; og Bjælkeloftet dekoreredes i røde og grønne Farver.

1878 var *Ols Kirke* bleven grundig restaureret under Ledelse af Etatsraad Herold; og Vaabenhuset til *Nylars Gudshus* var ombygget i Mursten. 1879 havde samme Etatsraad fornyet Taarnet til *Knuds Kirke*; og Aaret efter havde Arkitekt M. Bidstrup ledet Restaureringen af *Peders Kirke* og ombygget *Svaneke Kirke*. Denne blev opført af Kamp- og Mursten, fik rundbuede Vinduer (romansk Stil) og et tresidet Træloft. Taarnet kom til at bestaa af Kamp

forneden, Bindingsværk højere oppe og øverst et spaantækket Spir med et Svanebillede i Fløjen. Og 1881 var *Pouls Gudshus* bleven restaureret.

Allerede sidstnævnte Aar eller kort før Kr. Sodemann blev Provst, satte han sig i Bevægelse for at faa bygget en ny Kirke i sit Sogn, da den gamle med Stjernehvælving i Skibet og Trolde Flints Hjerneskal i Vaabenhusmuren var noget brøstfældig. Efter Tegning af Arkitekt L. Knudsen blev den ny *Klemens Kirke* opført af kløvet Kamp med Hovedindgang i Taarnets Vestmur. Den fik ogsaa rundbuede Vinduer og beholdt noget Inventar fra den gamle Kirke. Indvielsen foretoges 1882.

Paa lignende Maade blev det gamle *Vestermarie Gudshus* erstattet af en ny Kampestens Kirke i Aarene 1883—85. Efter M. Bidstrups Plan opførtes den af tilhuggen rødgraa Kamp med blaagraa Kvadrer paa Sokkel, Hjørner og Gesimser; og Stilen blev ogsaa her den romanske med Motiver og Inventar fra den gamle Kirke. Hovedindgangen i Taarnets Vestmur fremtræder som en Portal med to fritstaaende Granitsøjler.

1886 blev *Ruts Kirkes* brøstfældige Taarn nedrevet, og Aaret efter opførtes et nyt Kampestens Taarn med Hovedindgang til Kirken fra Vest, ligesom hele Kirken blev restaureret under M. Bidstrups Ledelse.

I 1887—88 blev det lille *Gudshus i Rø* ombygget med en ny, meget større Kampestens Kirke i romansk Stil efter Tegning af M. Bidstrup; og den fik en ny Altertavle med Billede af den kananæiske Kvinde.

I *Østermarie* opførtes en ny *Kampestens Kirke* i samme Stil 1890—91 efter Tegning af Arkitekt Clemensen. Den blev ogsaa rigelig stor; og den gamle med to Tøndehvælvinger fik Lov at blive staaende som Ruin.

Paa tilsvarende Maade blev *Gudhjem Kirke* fornyet 1892—93, saaledes at Fundamenterne fra det gamle Sct. Anna Kapel beholdtes til Minde.

I de samme Aar opførtes ogsaa nogle Oplysningsanstalter, rundt om paa Klippeøen. Af tekniske Skoler til unge Haandværkeres Uddannelse fik Nexø en 1885, Svaneke en 1890, Rønne en (ved Sct. Mortensgade) 1892, Aakirkeby en 1894, Allinge en 1895 og Hasle en 1910; og af Folkeskoler for Børn rejstes i Aakirkeby en 1876 og 97, i Nexø en 1883 og i Rønne en (ved Ellekongstræde) 1889—90. I 1890erne fik Allinge og Sandvig hver en, Svaneke fik en 1893 og Hasle en 1895. Omkring i Landsognene, Aaker, Olsker og fl. St., blev ogsaa i de Aar bygget Hovedskoler og Forskoler.

Rønne Latinskole (lærde Skole) blev udvidet flere Gange. Under Rektor Jørgensen var den gamle Rektorbolig 1862—63 bleven omdannet til Skolelokaler, og en ny Rektorbolig opført. Under Rektor Chr. Gr. Koefoed skete 1891 en stor Udvidelse paa tilkøbte Nabogrunde. Under Rektor M. C. Koefoed (Søn af førnævnte) byggedes 1905 en Etage ovenpaa søndre Del af Skolebygningen; og 1917—18 en Etage paa det nordre Parti, saa hele »Statsskolen« kom til at fremtræde tidssvarende og stilfuldt. Den fik 17 Klasseværelser, stort Gymnastiklokale, Sang- og Festsal, Tegnesal, Sløjdsal, kemisk Laboratori-

um, Lokaler til forskellige lærde Samlinger og Bibliotek med mere. Der blev ansat dygtige Lærere, og Skolen dimitterer ofte mellem 10 og 20 Studenter om Aaret; et tilsvarende Antal Elever gaar ud med Realeksamen.⁴ — — —

Om der end er fremført nogen Kritik over Provst Sodemanns Principper for Bygning af Kirker og Skoler, saa afkræfter det ikke, at han havde et godt Omdømme som Kirkens og Skolens Tilsynsmand. Han var Præsternes tro Kollega og Lærernes gode Ven og Beskytter.

I Aaret 1887 skete det beklagelige, at Klemensker Præstegaard nedbrændte (ligesom den havde gjort 1652), hvorefter Kirkebøger, Dokumenter og hele Provstearkivet blev ødelagt. Aaret efter blev den opført paa ny i Grundmur.⁵

Alt som Livet tog paa den strengt højkirkelige Provst, blev han mere tolerant og mild overfor anderledes tænkende. Han vandt da mange ved sit venlige Smil, spøgefulde Bemærkninger og hjertelige Ord. Som Eksempel paa hans Evne til Sjælesorg fortælles følgende:

Provst Sodemann blev engang hentet til en troende dødsyng Kone i Nabosognet under Præstens Fraværelse. Konen var beredt til Hjemgang, men vilde dog gerne leve en halv Snes Aar endnu for at kunne vejlede sine umyndige Børn; og Manden var helt utrøstelig over at skulle miste hende. Da tog Provst Sodemann sin Bibel frem og læste nogle af Herrens Forjættelser om Hjælp for syge og bad derpaa sammen med Ægtefællerne en inderlig Bøn for Konens Helbred. Og Resultatet blev, at samme Kvinde kom sig og levede endnu i 10 Aar.⁶

Efter Provst Sodemanns Afsked 1904 kom Pastor E. Rohde i Klemensker Embedet, medens Hasle Præst Lichtenberg fik Provstestillingen. I Aaret 1908 blev E. Rohde udnævnt til Provst; og kort Tid efter deltes Bornholms Provsti i to, et vestre og et østre, saa der foruden Provst E. Rohde i det vestlige ansattes Østerlars-Gudhjem Præst A. Rasmussen til at være Provst for det østlige. Disse tre Mænd har ogsaa godt Lov paa sig som kirkelige Embedsmænd og Sjølehyrder.

Efter Provst Rasmussens Død 1926 blev Pastor L. Blang udnævnt til Provst for østre Provsti. Han er nu ogsaa Landtingsmand og virker i kirkelig Henseende i Indre Missions Retning.

Ogsaa Anders Jensen, Præst i Bodilsker-Nexø 1884—99, og med Titel af Provst fra tidligere Tid, bør nævnes blandt de bedste højkirkelige gejstlige paa Bornholm. Om ham hedder det blandt andet, at han »var en meget lærd Mand«. Han kunde mestre flere fremmede Sprog og oversatte saaledes Franskmanden Godets »Bibelske Studier«. »Hans Prædiken laa vel hyppigt ret højt for Menigmands Fler-tal; og derved fik de muligvis ikke denne Magt over Sindene som den enklere og mere vækkende Forkyndelse kan have rent umiddelbart.« — — — Men »Provst Jensen kunde tit lægge Kristendommens Sandhed frem med Personlighedens dybe Grebethed, der fik Tilhørerne til at lytte. — Det var en aandelig Myndighed og dog samtidig en ydmyg Mand, der stod paa Prædikestolen.« — Og lignende var han overfor Konfirmanderne. — »Der var over Provst Jensens Skikkelse alle Dage noget af den mynster-

ske Stilfuldhed i hans Fremtræden i Guds Hus. Han var højkirkelig og lagde betydelig Vægt paa Formerne, som han kunde hævde med en vis Rigorisme (ubøjelig Strengthed). Friere Strømninger i Kirken og et særligt Menighedslivs aandelige Gerning, som den former sig saa vel paa Indre Missions som paa grundtvigsk Grund havde Provsten næppe større Forstaaelse af i hine Dage. Kirkehuset stod for ham som Menighedens eneste rette Samlingssted,« — Derfor kunde han tage stærkt til Orde mod Sekter som Baptismen.⁷

1899 blev Provst Jensen forflyttet til Langeland. I hans Sted kom den stovte Missionsmand J. P. Agger. Under ham satte man (1910) et nyt Spir paa Nexø Kirketaarn, hvad der har bidraget til Byens Forskønnelse.

Blandt de bornholmske gejstlige af højkirkelig Retning maa ogsaa nævnes L. Bostrup, Sognepræst i Rønne-Knudsker 1904—22 og med Titel af Provst fra tidligere Embede. Han udmærkede sig ved sit jævne ligefremme Væsen og sit pligttro Arbejde for Kirke, Skole og Sygehus. Hans Prædikener var gerne korte og letfattelige; og selv om de ikke lagde an paa store Omvæltninger i Tilhørernes Sind, saa kunde de dog mærkes som et Aandens Kald til at tro paa Kristus. — At sætte Skel mellem troende og vantro var derimod ikke hans Sag.

Den største Indsats for Kirkelivets Fremme i Rønne gjorde Provst Bostrup med Hensyn til selve Gudshuset samme Sted. Allerede 1904, straks efter at han var ankommen, begyndte han at henlede

alle Autoriteternes Opmærksomhed paa, hvor brøstfældig og brandfarlig den gamle Kirke var; og efter at der saa havde været forhandlet om Sagen i 11 Aar, fik Bygmester Chr. Dam den Opgave at nedrive det brøstfældige og opføre et næsten nyt Guds-hus. I de 3 Aar, Ombygningen stod paa, holdtes Gudstjenesterne i Missionshuset »Emaus«.

I 1918, straks efter at den ombyggede Kirke var færdig, udgav Provst Bostrup et lille Skrift om den, som her gengives i Udtog:

»Rønne Kirke har en fortrinlig Beliggenhed paa Toppen af en Bakke lige overfor Havnen. Den træder særlig frem, naar man kommer opad Havnebakken og standser udfor Fyret. Det hvide Taarn, hvis Top er 167 Fod over Havnepladsen, ses langt udover Søen, naar man kommer sejlene. Taarnet er ved den sidste Nybygning 1918 genopført fra Grunden, men ganske i den forrige Skikkelse, kun i større Proportioner og 12 Alen højere. Det er som Størstedelen af Kirken opført af Granit og har øverst et ejendommeligt Bindingsværk, hvor Urskiverne er anbragt og Lydhullerne for Klokkerne, som er ophængte indenfor. Spiret er tækket med Kobber, som midt under Krigen er ført hertil fra Amerika. Det var et Ønske hos mange, at det skulde tækkes med Egespaan, som det var før, den eneste Dissens, der fremkom ved Ombygningen. Den forgyldte Vejrhane paa Toppen er skænket af Rønne Skibsførere og Redere.

Hele Nordsiden af Kirken er den gamle; kun er der bygget 4 Alen til paa Murene rundt om. Nær ved Taarnet findes en gammel Dør, ad hvilken man er gaaet ind fra ca. 1340; men da Kirkens Gulv er

sænket over en Alen, er den bleven forlænget ned-
 efter. Udenfor er fundet Resterne af den gamle Trap-
 pegang, som i Halvkreds førte op til Døren. Den
 store fremspringende Nordfløj er opført 1797 af Sand-
 sten og blev forvandlet til Kirkens Hovedindgang; den
 er nu henflyttet foran Taarnindgangen. Adgangen til
 Nordfløjen er nu fra Siden, prydet med Granitsøj-
 ler. Mellem denne Sidefløj og Koret findes det æld-
 ste Stykke Mur af hele Kirken. Her er før Ombyg-
 ningen for Brandfares Skyld slaaet en Reservedør.
 Ved den øverste Kant af denne et Stykke til Ven-
 stre ses indmuret Enden af en firkantet Granitsten.
 Denne er utvivlsomt det allerældste Stykke af Rønne
 Kirke, maaske en gammel Altersten, indmuret af
 Pietet ved Ombygning. Den halve Del af Koret er
 gammel; med den anden Halvdel begynder det ny-
 byggede, som fortsættes paa Sydsiden. Over Koret er
 fornyet ganske som før en ejendommelig Tagrytter,
 tækket øverst med Kobber og forsynet ligesom Taar-
 net med en Vejrføj.

Kirken er genopført i Rundbuestil med højtsid-
 dende Vinduer. Paa Sydsiden er bygget en helt ny
 Fløj, og Kirken er derved gjort til en Korskirke. Paa
 Siden af denne Fløj er Indgangen til Præstens Væ-
 relse, i Gavlen Adgang til selve Kirken. Rundt om
 Kirken er Terrænet græsbevokset, forsynet med en
 Stensætning og beplantet med Træer. Paa Sydsiden
 nærvæd Taarnet er hensat en Stensøjle, der minder
 om Begravelser, der i Aarhundreder fandt Sted om-
 kring Kirken og under Kirkens Gulv.

Ad en Opkørsel kan man ved Vielser og anden
 Lejlighed køre op til Hovedindgangen gennem Taar-

net. Over Indgangen er hugget i Granit Ordene af den 84de Salme: *Hvor elskelige er dine Boliger*. Træder man ind gennem Forstuen, ser man det høje, smukke Kirkerum, og ligefor træder Altertavlen med Kristusskikkelsen med de udbredte Arme en levende i Møde og vokser, idet man nærmer sig Koret. Samtidig med, at Kirken i det ydre har bevaret sin gamle Skikkelse, og hele Nordsiden er den gamle, er Kirkens Indre fuldstændig fornyet. Denne Opgave var stillet som ønskelig af det ekstraordinære Kirkesyn med Arkitekt Clemensen og er løst paa lykkelig Maade af Kirkens Arkitekt Steen gennem mange Overvejelser. — — Hvor Kirkens gamle Sydmur stod, hæver sig nu fire ranke Granitsøjler til Højre lige overfor fire tilsvarende til Venstre og bærer de lyse Hvælvinger. Søjlerne er af lysegraa Hammergranit, Skaffet af et eneste Stykke. Over Koret løfter sig en mægtig Hvælving, og fire højtsiddende Vinduer bringer et mildt Ovenlys deri. Op til det fører fem Trin. Altertavlen er Kopi af Blochs Alterbillede: *Kommer hid til mig*. Det er indfattet i en Ramme af mørkt Egetræ med udskaarne Fløje. — — I Koret hænger Kirkens gamle Malmkrone forsynet med elektrisk Lys, ligesom de fire Jernkroner i Skibets Hvælvinger.«⁸

Det kan her tilføjes, at disse Hvælvinger danner et smukt Sammenspil af Rundbuer og Spidsbuer i Smag med den rundbuede Indgang i Taarnet til Vest og den spidsbuede Kvindedør til Nord.

I Provst Bostrups Skrift om »Rønne Kirke« findes endvidere en udførlig Beskrivelse af Kirkens enkelte Dele og en Gennemgang af dens Historie, som

ikke medtages her. Men det tilføjes, at nævnte Provst vedblev samvittighedsfuldt og godt at røgte sin Ger-ning ved Kirke, Skole og Sygehus m. m., til han noget over 70 Aar søgte sin Afsked. —

Foruden Opførelsen af de omtalte Kirker og Skoler skete flere betydelige Kulturfremskridt i den sidst skildrede Tid.

1866 var dannet et Dampskibsselskab i Rønne, som fremmede Øens Forbindelse med det øvrige Danmark; og et tilsvarende Selskab for Østbornholm blev stiftet i Nexø 11 Aar senere. Førstnævnte Aar var Udgivelsen af »Bornholms Tidende« begyndt under Ledelse af Folketingsmand Ph. Dam. 1869 blev »Bornholms Amts Skytteforening« dannet; og i samme Tid stiftedes »Foreningen til Arbejdets Fremme i Aaker Sogn«.

1871—73 var oprettet Værker ved Buskegaard og Rabekkegaard i Knudsker, hvorfra Kaolin (Porcelænsler) udførtes; og 1873 var »de forenede Granitbrud« ved Rønne dannet, hvilke senere efterfulgtes af andre lignende Værker paa Nordlandet. Rønne Havn blev udvidet flere Gange, og 1888 dannedes »Bornholms Telefonselskab« med Hovedstation i Byens Sct. Mortensgade.

I Aarene 1886 og 97 udgav Amtmand E. Vedel Bøgerne »Bornholms Oldtidsminder og Oldsagn« med »Efterskrift«; og 1892 byggede man et Amtssygehus Sydøst for Rønne (udvidet senere 1912 og 20), medens det gamle Sygehus i Sct. Mortensgade 1894 omdannedes til et bornholmsk Museum (det blev i 1922 gjort en Etage højere). I Nexø rejste man et Sygehus i Aaret 1900 og et Epidemihus 1906; og i Aakir-

keby og Allinge skaffede man sig noget tilsvarende i den samme Tid.

Rønne fik et Gasværk 1897, et Vandværk 1903 og et Elektricitetsværk 1910; og tilsvarende Værker grundedes i Nexø 1906 og 1910 og senere i Allinge og flere Steder.

I Aarene 1900—1901 udgav Lærer J. A. Jørgensen »Bornholms Historie«; og i den samme Tid anlagdes Bornholms første Jernbane: Rønne—Nexø og Aakirkeby—Ålmindingen, der i 1913 efterfulgtes af en ditto Rønne—Allinge og 1916 en Ålminding—Gudhjem. 1902 begyndte »Bornholms Socialdemokrat« at udkomme. I 1920 blev den store Rønne Borgerskole ved Pingels Allé bygget; og 1921 omdannedes den gamle Skole ved Torvet til et Amts-bibliotek, hvorfra Bøger kan udlaanes over hele Øen. 1922 opførtes et stort og moderne Alderdomshjem Syd i Rønne; og et Ligkapel med Krematorium blev bygget paa samme Bys Kirkegaard 1927.⁹

Foregangsmændene fordise Fremskridt har næppe alle hørt til den højkirkelige Retning. Flere af dem har nok haft Rod i andre Kirkeretninger eller — Partier udenfor den officielle Statskirke; og for saa vidt muligt at gøre Ret til alle Sider vil vi nu omtale de sidstnævnte.

8. Baptistmenigheder.

Baptister (Døbere) og Anabaptister (Gendøbere) er gamle Kendinge, idet Lukas fortæller ¹, at de første Kristne blev optaget i Apostelmenigheden ved Daab; og nogle, som var døbt af Johannes, blev gendøbte til Jesu Navn ². Der var den Gang kun Tale om Voksendaab, om end visse Beretninger om, at hele Husstande blev døbt ³ rummer Muligheden af, at der ogsaa har været Børn blandt de da kristnede Mennesker. Dog blev Barnedaab ikke almindelig før i det 5. Aarhundrede ⁴, da den romerske Statskirke ønskede, at alle Landets Indvaanere skulde være Kristne.

Men helt fra den Tid har der ogsaa hævet sig Røster imod den Ordning; og i Reformationstiden tog flere Ordet for oldkirkelig Daabspraksis og Menighedsliv.

Blandt disse var den tyske Professor Karlstadt (1480—1541) og Menno Simons, der døde 1559. Mennonitterne døbte voksne ved Overøsning med Vand og krævede, at »den enkelte Kristne skulde staa som en fuldt selvstændig Personlighed, være ansvarlig for sin Kristendom og have Krav paa Samvittighedsfrihed«. ⁵ Deres Lære og Samfundsdannelse bredte sig til England og Holland.

Englænderen John Smyth, som ved Aar 1606 maatte flygte til Holland, dannede den første Baptistmenighed, der kendetegnedes ved, at den var uafhængig af andre Samfund. Han vilde nemlig indrette alt efter bibelsk Mønster, men led derunder saa store Sorger og Skuffelser, at han tog sin Død deraf.

Senere opstod en Spaltning blandt Baptisterne, idet nogle hævdede, at det beroede paa Menneskets fri Vilje, om man blev frelst, medens andre hyldede Calvins Lære om Forudbestemmelsen af Frelse for de udvalgte. Disse saakaldte Particularbaptister døbte kun Mennesker, der ved deres Omvendelse og Tro havde godtgjort, at de var udvalgte; og Daaben skete ved Neddækning i Vand. Richard Blount, som fik Daab paa den Maade 1640, mente, at da først var han rigtig døbt. — Alle Baptister har siden praktiseret denne Daabsmetode.

Under megen Modstand og Forfølgelse bredte Baptismen sig til mange Lande i den følgende Tid; og Forskellen mellem de to Retninger ophørte om-sider, saa man almindeligvis forkyndte, at der er Frelse for alle. Baptisterne tæller nu 11 Millioner Mennesker; og aandelige Stormænd som John Bunyan, William Carey og Spurgeon er i Tidens Løb udgaaet fra baptistiske Samfund. ⁶

I Lydighed mod Herren har Baptisterne ligesom de statskirkelige lagt megen Vægt paa den i Matth. 28, 19. omtalte Jesu Daabsbefaling, men samtidig haft Øje for, at Jesu sidste Ord i de andre Evangelier er gengivet som et Bud om Evangelieforkyndelse. Ligeledes har Baptisterne ligesom Kirken ta-

get meget efter de paa anden Haand af Paulus og Lukas givne Beretninger om Jesu Nadverindstiftelse, men tillige set, at denne Indstiftelse slet ikke findes omtalt af Jesu mest betroede Apostle Peter og Johannes, som dog var til Stede ved hint Paaske-maaltid. Derfor regner Baptisterne ikke Daab og Nadver for Sakramenter med mystiske Kraftvirkninger. Daaben er for dem en Lydighedshandling og Optagelsesceremoni, medens Nadveren holdes som et Jesu Minde- og Kærlighedsmaaltid. Den aandelige Genfødelse og Fornyelse menes ske ved Forkyndelsen af Guds Ord. — Trods den Læreforskel prædiker Baptisterne om Frelse og Fortabelse omtr. som de lutherske Statskirkemænd.

Uagtet hver Baptistmenighed efter bibelsk Mønster er selvstændig, fremtræder alle Menighedernes Kirkeorden dog ret ensartet, idet man hylder Kristus som højeste Autoritet. — Hver Menighed ledes af en ordineret Forstander (Biskop); og til Hjælp for ham tjener nogle Ældste (Præster), der ofte har faaet nogen Uddannelse paa en Prædikantskole (Bibelkundskab, Kirkehistorie, Latin, Græsk, Psykologi og Geografi med mere). Kun Forstanderen maa forvalte Daab og Nadver.⁷ Øverst i hver Baptistkirke findes en Talerstol, et Daabsbassin og et Slags Alterbord. Ved Daab bliver de dertil beredte, hvidklædte voksne, dykket i Vandbassinet i den treenige Guds Navn; og ved Nadver sidder Forstanderen bag Bordet med Ansigtet mod Kirkefolket og bryder Brød og skænker Vin under Fremsigelsen af Nadverordene, hvorefter Ældste bærer de nævnte Midler om til Menigheden.

Baptisterne bruger hverken Skriftemaal eller Konfirmation; thi kun bevidst troende Kristne, der offentlig har aflagt en Bekendelse om deres Tro, kan blive optaget i en Baptistmenighed; og derefter maa de fortsætte det kristelige Liv. —

Foruden det at undervise, prædike og forvalte Daab og Nadver og holde Begravelser har Baptistforstanderen og hans Hjælpere ogsaa den Opgave at føre Tilsyn med de enkelte Menighedsmedlemmers Leven, saa der kan holdes en ren Menighed. De, som paa en eller anden Maade har været til Forargelse, bliver formanet eller irettesat; og dersom det ikke forslaar, udelukkes de helt af Menigheden.

I Danmark arbejder Baptisterne iøvrigt næsten ligesom de Indremissions kirkelige med Missionsprædikener, Søndagsskoler og Ungdomsledelse; og de bruger en Mængde Salmer tilfælles med Folkekirken.

De første danske Baptister var Fynboen Julius Købner og Københavneren Peter Chr. Mønster, som under megen Modstand og Møje fik stiftet en Baptistmenighed i København 1839⁸. Men efter Grundlovens Givelse 1849 gik Baptismen hurtig fremad.

Paa Bornholm blev Urmager Søren Nielsen i Rønne den, der først slog til Lyd for Baptistlærdomme. Ved Aar 1845 var han som Svend i København bleven vakt ved at læse en Traktat fra Baptisterne; og da han ikke kendte andre aandslevende Samfund i Landet, kom han derved til at slutte sig til de københavnske Baptister.

I Aaret 1847 blev han sendt til Bornholm at vidne for sine Landsmænd; men da han var ankommet

der og vandrede rundt i Rønne Gader, følte han sig saa ensom og uduelig til Missionsgerning, at han helt opgav Ævret og rejste frugtlos tilbage igen. — I Slutningen af samme Aar fik han imidlertid Stilling som Urmager i Rønne. Dette gav ham en vis Tryghed; og paa en Udflugt til Arnager fik han Mod til at aflægge et kristeligt Vidnesbyrd for nogle Kvinder, der stod ude paa Gaden og sladrede. Disse Kvinder blev straks lidt betuttede over den unge Mands Tale, men hans Ord slog an, saa de begærede at høre mere; og siden blev Søren Nielsen en søgt Baptistprædikant i Arnager, Sose og flere Steder. — Beretning om dette Missionsarbejde blev sendt til København; og snart efter ankom en ordineret Baptist, Vilhelm Andersen, som døbte 5 voksne Bornholmere i Havet udenfor Sose den 12 Maj 1848; og Dagen efter blev den bornholmske Baptistmenighed dannet. Søren Nielsen blev valgt til dens Forstander; og de 7 Baptister nød derpaa en Nadver eller Jesu Mindemaaltid sammen i et privat Hus.⁹

Derefter arbejdedes ihærdigt paa Baptistsamfundets Fremgang. I Rønne havde Søren Nielsen svært ved at samle Tilhørere; men saa snart han prædikede en Fjerdingvej udenfor Byen, f. Eks. ved Knorrenborg, kunde Folk drage ud i Hundredevis for at høre ham. Den første Daab ved Rønne fandt Sted den 6. Juli 1851; og det første Mødested i Byen var et Hus paa Østergade, hvor Menighedens Kasserer H. Jakobsen nu bor. Søren Nielsen var meget missionsivrig og holdt Møder rundt om paa Øen, saasom: paa Kirkebogaard, Bjerregaard og Skarpesgade i Klemensker, Yppernegaard og Hullegaard i Nyker,

Snogebæk i Povlsker og flere Steder. Han var ogsaa virksom i timelig Henseende, købte et nedlagt søndre Teglværk, ordnede det og byggede en Række Huse ved søndre Landevej. Men da han ikke kunde passe Brændingen i Teglovnene om Søndagen, fordi det stred mod Baptisternes Orden, gav Teglværket Tab; og da det paa flere Maader gik tilbage for ham, saa han blev sat i Gældsfængsel, endte det med, at Baptisterne udelukkede ham af deres Samfund. Det skete i Avgust 1853. Søren Nielsen maatte nu med bristede Haab og dyb Kummer forlade sin Fødeø og drage til Amerika. —

Derefter blev en Træskomager fra Rø ved Navn Lars Hansen Holm valgt til at lede Baptistforsamlingerne og varetage Menighedens Anliggender. Denne bestod nu af 35 Medlemmer. Lars Holm havde kun ringe Uddannelse. Han har selv fortalt, at første Gang, han skulde prædike, lærte han Talen udenad efter en gammel Prædikenbog, som han havde liggende foran sig paa Huggeblokken, mens han arbejdede paa sine Træsko; men det fik Tilhørerne ikke at mærke. — Ofte maatte han gaa de 3 Mil, der var til Rønne, naar han skulde prædike dér om Søndagen; og da den Tjeneste var ulønnet, blev det ham en stor Opofrelse at være Forstander. —

Baptisterne i København var nu delt i to lidt forskelligt farvede Menigheder, een efter Mønsters Principper og en anden — maaske lidt strengere. Søren Nielsen og Lars Holm tilhørte den første; men en Københavner ved Navn P. Ryding, som ogsaa kom til Bornholm, var udgaaet fra den anden. Efter at denne Mand havde gjort nogle Besøg paa

Kristiansø og dér ved Hjælp af en lille Piges Vidnesbyrd havde vundet nogle Øboere for Baptistsamfundet, lod han sig i København kaare som den bornholmske Baptistmenigheds Forstander. Det foregik den 3. Juli 1854; og dermed slap Træskomand Lars Holm for en Del af sin Møje. Aaret efter, da Kristiansø Fæstningen blev nedlagt, flyttede 8 Baptister derfra over til Bornholm og forøgede saaledes den bornholmske Baptistmenighed.

Der skete nu et Under, som vidnede om, at Gud ogsaa kendtes ved Baptisttro. Da en Fisker fra Snogebæk ved Navn Andreas Peter Trommer den 28. Marts 1856 sammen med 5 andre skulde føre Redningsbaaden gennem Brændingen ud til et strandet Skib, gik han først til Side og bad Gud om Hjælp, medens de andre bandede og spottede; og da Redningsbaaden saa kæntrede, blev han reddet paa vidunderlig Maade, medens de 5 andre omkom.¹⁰ — —

P. Ryding var noget myndig i sin Optræden. Han straffede de Medlemmer, der begik Sabbatsbrud, udeblev fra Møderne eller drak for megen Spiritus; og stundom blev en eller anden udelukket af Baptistmenigheden. Alligevel voksede den; og det var kendeligt, at Ryding arbejdede til Velsignelse. Nøjsom og økonomisk forvaltede han de ham betroede Pengemidler; og i Aaret 1861 købte han paa Menighedens Vegne et 4 Fags Hus i Antoniestræde til at holde Baptistmøder i. Derinde blev ogsaa muret et Daabsbassin, hvor flere ny Medlemmer blev døbt.¹¹

Ryding havde endnu sin Hustru boende i Kø-

benhavn; og om Vinteren, naar han var derovre, blev Møderne ledet af Skomager D. Ipsen og Murer J. Dahl. Husmand Jesper Andersen i Olsker blev ogsaa snart en virksom Medhjælper; og senere kom Terrakottaarbejder P. A. Holm i Rønne tillige med i Bevægelsen.

For at modvirke den baptistiske Fremgang lod Frimenighedslederen Pastor Trandberg i Aaret 1865 afholde et Møde sammen med Baptisterne paa Lunde-gaard i Olsker. Trandberg talte dog ikke selv ved den Lejlighed. Chr. Møller førte Ordet for ham. Men Jesper Andersen forsvarede Baptismen saa godt, at 7—8 af Trandbergs Menighed kort efter gik over til Baptisterne.

I Aaret 1880 talte Baptistmenigheden 139 Medlemmer paa Bornholm; og samme Aar fik den bygget et smukt Kapel i Skolestræde, Rønne. Dér var Daabsbassin i Nærheden af Talerstolen og nedenfor Plads til 250 Mennesker.¹²

P. A. Holm arbejdede meget for Afholdssagen; og 1883 blev »Rønne Afholdsforening« dannet — med ham som Formand. I den samme Tid udgav han et Skrift: »Betragtninger over Daaben«, som i Aaret 1884 blev imødegaaet af Chr. Møller ved Skriftet: »Den kristelige Daab«.

Baptisterne havde nu vakt saa stor Interesse, at der kort efter blev holdt et offentligt Diskussionsmøde om deres Sag — paa Latinskolen i Rønne. »Salen var fyldt til Trængsel«, og P. A. Holm forstod at fremstille Baptismen i Bibelens Lys, saa mange af Statskirkefolkene siden fik Respekt for Baptisterne; og den Foragt, man før havde vist dem,

begyndte at tabe sig. Det gik nu stadig fremad for Gendøberne. De fik dannet et Sangkor og senere et Orkester; og P.A. Holm var blandt dem, der holdt paa, at deres Prædikanter burde have nogen Uddannelse.

Efter Pastor Hasles Opfordring blev i den Tid dannet en Bibelforening, hvori baade Baptister, Møllerianere (Luthersk Missionsforening) og Indre Missions Venner fik Sæde.¹³

Da P. Ryding var død 1885, blev P.A. Holm med D. Ipsen som Medhjælper valgt til Baptistmenighedens Forstander paa Bornholm; og da Kapellet i Rønne Skolestræde snart blev for lille til de mange dertil søgende, byggede man 1888 et nyt, stort Kapel i engelsk gotisk Stil ved samme Bys Lille Torv; og 5 Aar efter solgtes det gamle Kapel til Irvingianerne.

I Nexø havde Baptismen ogsaa haft en Del Fremgang. Der var Arbejdet mest blevet ledet af en Mand ved Navn Christen Thorn. Men ved et offentligt Diskussionsmøde i Nexø satte Sognepræsten, Provst Jensen, igennem, at Baptisterne skulde udhældes af Bibelforeningen, hvad der vel satte dem lidt tilbage. Alligevel fik de bygget et Menighedshus i nævnte By 1889.

I Sandvig blev opført et Baptistkapel 1893, i Hasle et Mødehus 1901 og i Allinge et lignende 1918. Ogsaa i Svaneke blev bygget et Kapel; men da nogle af Lederne faldt fra og gik til »International Forening for Bibelstudium«, maatte Kapellet sælges.¹⁴

Senere har Baptisterne skaffet sig flere Mødestue og arbejder for deres Sag ogsaa i Aakirkeby, Gudhjem, Vang, Lobbæk, Aarsballe, Østerlars og

Østermarie. — Og om Sommeren holder de Møder hist og her i et Missionstelt.

Efter at D. Ipsen var død (1911), blev P. A. Holm Eneforstander til sin Død 1920. Derefter fik Frederiksberg Menighedens Forstander Johannes Jensen (Rødvig) hans Plads. Men allerede 1927 forlod denne Mand Bornholm for at blive Ungdomssekretær for de samlede danske Baptistmenigheder; og samme Aar blev Menighedsforstander R. Madsen i Frederikshavn valgt til Klippeøens Baptistforstander.¹⁵

Den bornholmske Baptistmenighed har nu (³¹/₁₂ 1932) 689 Medlemmer, som hver Maaned faar tilsendt en Redegørelse for Arbejdet herovre i det stedlige Maanedsskrift »Budbringeren«.¹⁶

9. Metodistkirken.

Metodismen er ogsaa en Udløber fra Reformationen om end med et eget Præg efter denne. Den stammer fra de to Brødre John og Charles Wesley, som var født i England og levede der det meste af deres Tid — den første: 1703-91, den anden: 1707-88.¹

Som Sønner af betydelige og fromme Forældre havde de Betingelser for at blive til Velsignelse; og de blev det. — Efter at de begge havde studeret i Oxford, og Charles med nogle Venner dér faaet Navnet Metodister, fordi de tilegnede sig Lærdom og Dyd efter en vis Metode, tog Brødrene fat paa at øve et filantropisk Arbejde. Dette førte dem sammen med en nidkær Kristen — Whitefield; og deres Offersind drog dem videre til Amerika for at kristne Indianere. Men de følte sig snart skuffet under det Arbejde, og efter Hjemkomsten til England blev de af en herrnhutisk Præst overbevist om, at de selv manglede den frelsende Kristentro.² Dette satte deres Sind i skælvende Frygt; og de helmede ikke, før de fik Fred. Charles var den første af dem, der opnaaede den Lykke (²¹/₈ 1738). John fik den nogle Dage efter; og hans Oplevelse blev mere gribende. —

Paa et kristeligt Møde den 24. Maj 1738 hørte John Wesley Luthers Fortale til Romerbrevet blive

oplæst; og Klokken et Kvarter i 9, under Luthers Beskrivelse af »den Forandring, som Gud virker i Hjertet ved Troen paa Kristus«, følte John sit »Hjerte forunderlig varmet«. Han fik Vished for, at Kristus havde »taget hans Synder bort« og »frelst ham fra Syndens og Dødens Lov«. Troens Gennembrud gav ham Kraft til at bede for sine Modstandere; og »for de tilstedeværende aflagde han et aabenhjertigt Vidnesbyrd om sin Oplevelse«.

Fra den Dag blev John en »farende Evangelist«, der med Iver rejste om og forkyndte Frelsesbudskabet for andre; og i sin Missionsplan »betragtede han hele Verden som sit Sogn«. ⁸

Sammen med Georg Whitefield øvede Brødrene Wesley nu et omfattende Vækkelsesarbejde, først i Bristol og derefter i Wales og flere Steder.

Whitefield ansaa i Teorien — efter Calvin — alt forudbestemt, men var i Praksis noget frikirkelig og tilbød alle Frelse. Han havde en sjælden Evne til at ryste Folk op, saa de kom til at søge Gud.

John Wesley havde ogsaa gode Talegaver; og han var den egentlige Fører. Han stod altid — høj og rank — og appellerede i et klart og jævnt Sprog til Menneskers Vilje og Samvittighed. —

»Gud elsker dig!« sagde han, »adlyd ham derfor og elsk ham! Kristus døde for dig — dø derfor fra Synden! Kristus er opstanden — staa derfor op i Guds Billede! Kristus lever evigt — lev derfor med Gud, indtil du kommer til at leve med ham i Herlighed! Men opsæt ikke en eneste af dine Beslutninger om at ville tro og at ville helliges et Øjeblik! — du maa komme, som

du er! Og Helligheden sker fuldt ud ligesaa hurtigt som Retfærdiggørelsen — begge er af Troen.«

Charles Wesley talte med mere Patos; og hans Styrke bestod i at digte Salmer og Sange, som brugtes ved Møderne. Salmen: »Helgen her og Helgen hisset« er af ham.

Hvor disse tre Mænd optraadte, skete en gennemgribende Vækkelse. Mange kom skælvende og bekendte Synder og bad om Forbøn; og for at imødekomme den Trang, delte John Wesley de vakte i Klasser (Flokke) paa godt en halv Snes Mennesker i hver. Over hver Klasse blev sat en Leder, som skulde samle dens Medlemmer til Bøn, Bibellæsning og gensidig Opbyggelse. Derved opøvedes mange i at føre Ordet, saa nogle kom til at tale i større Forsamlinger og blev Førerne til Hjælp med Vækkelsesarbejdet.⁴

Brødrene Wesley og Whitefield søgte hele Tiden at udføre deres Arbejde som en indre Mission indenfor den engelske Statskirke, hvor Præsterne ofte var vantro og ligegyldige; men jo flere af dens gejstlige, der lukkede Gudshusene for de nidkære Vækkere, des flere knubbede Ord blev der talt imod Højkirken. — Møderne maatte ofte holdes i det fri; og dér samledes Skarer paa 20—30,000 Mennesker om de nævnte Prædikere;⁵ og disse optog ogsaa et socialt Arbejde til Forbedring af de fattiges Kaar.

En Tid hæmmedes Arbejdet af teologisk Strid. 1740 skilte John Wesley sig ud fra Herrnhuterne, der ikke var ham hellige nok.⁶ Og i Aaret 1741 maatte han bryde med Whitefield, der i sin Tale om Udvælgelsen blev ham for calvinsk.⁷ —

Med Whitefield fulgte alle de ordinerede Metodisthjælpere, saa Wesley siden maatte tage Lægprædikanter i sin Tjeneste. Men det gavnede paa den Maade, at det drev ham til at organisere sine Trosfæller. Et vist Antal Klasser kom til at danne en Menighed; og en Del Menigheder blev efter deres geografiske Beliggenhed en Kreds. De forskellige Kredse organiseredes i Distrikter; og over hvert Distrikt sættes en Forstander til at overvaage Arbejdet med Prædikener, Ungdomsledelse, Søndagsskoler, Fattigforsorg og Sygepleje med mere. Mødehuse og Kapeller blev bygget; og til Raad og Vejledning under Arbejdet holdtes forskellige Konferencer.

Ved Aar 1766 var Metodismen kommen til Amerika, hvor den virkede en stor kristelig Vækkelse. Der blev det Skik, at de, der følte sig ramt af Ordet, gik hen og satte sig paa en Bodsbenk, hvor de under Eftermødet kunde blive hjulpet ved Forbøn.

John Wesley vilde nødig bryde ud af den engelske Statskirke. Men da han ikke kunde faa nogen af dens gejstlige til at ordinere nogen Medhjælper, maatte han i Aaret 1784 selv ordinere en af sine Mænd til at være Biskop for de amerikanske Menigheder samt to Lægprædikanter til at være Præster samme Sted;⁸ og dermed var egentlig Bruddet sket.

Ved John Wesleys Død 1791 talte hans Kirkeafdeling 136 000 Medlemmer, der snart blev udmeldt af Statskirken og ordnet i forskellige Kirkesamfund. Det betydeligste af disse er »Den biskoppelige Metodistkirke«, der udgik fra Amerika og optog et omfattende Missionsarbejde i mange Lande.

Betydelige Mænd som Sangevangelisten Ira Sankey

(1848—1908), der fulgte den bekendte Vækkelsespræst Dwight Moody (1837—99), er udgaaet derfra; og de metodistiske Partier tæller nu over 30 Millioner Mennesker.⁹

Hverken i Lære eller Kirkeskik adskiller Metodisterne sig særlig meget fra de lutherske Kirker. De holder paa Barnedaab, fordi Børn »har personlig Del i den Forsoning, Kristus gjorde for alle Mennesker«; men de tror ikke, der sker nogen Genfødelse i Daaben. Derfor regnes de døbte ikke som Medlemmer af Kirken, før de som voksne har aflagt Vidnesbyrd i Menigheden om selvoplevet Tro. Daaben foregaar ved Vandoverøsning uden Faddere og uden Tilspørgsel om Forsagelse og Tro. Men det paalægges Forældrene at oplære det døbte Barn til sand Kristendom. I Stedet for Konfirmation bruges en almindelig Overhøring i Kirken.

Skriftemaal med præstelig Absolution (Syndstilgivelse) holdes ikke. Præsten fremsiger derimod en Syndsbekendelse og Bøn paa alles Vegne, før Folk gaar til Alters.

Der findes altsaa baade Døbefont og Alter i enhver Metodistkirke. Men Præsten, der tjener ved begge, optræder i almindelig sort Festdragt og vender saa at sige hele Tiden sit Ansigt imod Menigheden. Han messer aldrig; men Bønner og Taler fremsiges ofte i en Prædiketone, der vel i sommes Øren lyder bedre end Messe. —

Nadveren anses som »et Tegn paa de Kristnes indbyrdes Kærlighed og en Bekræftelse paa Forløsningen ved Kristi Død.« Den foregaar med Brødsbrydelse; og Brødstykkerne samt ugæret Vin udde-

les til Altergæsterne under Bøn om, at Herrens Legeme og Blod skal hjælpe de modtagende til evigt Liv.

»Kirken er Samfundet af hellige Mennesker.« Derfor øves der Kirketugt, under hvilken de, der har været til Forargelse, bliver irettesat eller udelukket. —

Deltagelse i verdslige Fornøjelser som: Dans, Kortspil, Nydelse af Spiritus og Tobak m. m. anses for Synd.

Der læres, at alle Mennesker kan blive frelst; men Afgørelsen sker i dette Liv. Der er flere Grader af Salighed.

Bøn og Sang er Midler til Vækkelse og Styrkelse af Troen; men Prædikenen er Gudstjenestens Midtpunkt. Enhver Gudstjeneste begynder med Sang; og under denne rejser Kirkegængerne sig op; men under Bøn bliver der knælet. Kirkebønnen for alt og alle bliver tilligemed Menighedens Kundgørelser fremsagt før Prædikenen. Og Gudstjenesten slutter med den apostoliske Velsignelse.

Ved Begravelser fremsiger Præsten en Formular om Livets Forfængelighed; og idet han kaster Jord paa Kisten, siger han nogle Ord om at overgive det døde Legeme til Graven og Sjælen til Gud — at bide paa de saliges Opstandelse.

Præsterne skal ved Siden af Ordets Tjeneste ogsaa optage et socialt Arbejde; og de bliver ofte forflyttet, for at de ej i Ligeegyldighed skal gro fast paa et Sted og intet udrette.¹⁰

Til Danmark kom Metodismen i Aaret 1856 ved, at en dansk Udvandrer, Chr. Willerup, der i Amerika var kommet til Troen i en Metodistmenighed, blev udsendt som Missionsleder i Norge og paa den

Rejse ogsaa besøgte København. 2 Aar efter kom han atter til den danske Hovedstad, og da afholdtes det første offentlige Metodistmøde der (den 8. August 1858). Det følgende Aar blev der dannet en lille Metodistmenighed; og Arbejdet udfra den blev saa vellykket, at den i Aaret 1865 opnaaede at faa Statskirkens Anerkendelse, hvorved dens kirkelige Handlinger, som: Daab, Ægtevielse og Begravelse fik borgerlig Gyldighed.

Den første danske Metodistkirke blev opført 1866 paa Hjørnet af Rigersgade og Stokhusgade i København. Og efter flere Ændringer baade ved Bygning og Navn er den blevet et stort og stateligt Gudshus, der kaldes »Jerusalemskirken«.

I Aaret 1888 blev der ogsaa i København oprettet en metodistisk Præsteskole, hvortil kun Præliminarister og Studenter har Adgang, og Uddannelsen varer to Aar.

Udenfor Hovedstaden har Metodisterne dannet Stationer i mange af Danmarks Byer, hvorfra de udfører et vidtforgrenet Arbejde med Mission og Om-sorg for gamle og svage. Og de har grundlagt flere Hjem for forældreløse Børn.¹¹

Til Bornholm kom det første Metodistvidne i Aaret 1890. Det var Frøken Margrethe Skovgaard fra den københavnske Metodistkreds, der da søgte hjem til Nexø og talte Guds og sin Kirkes Sag. Hun var syg, og idet hun beredte sig til den sidste Rejse, bad hun i Brev sine københavnske Venner sende en Metodistpræst til Øen.¹²

Dette Ønske blev opfyldt. I Sommeren 1891 kom Pastor C. Thaarup fra Markuskirken og holdt Møder

herovre, først et i Rønne (østre Forsamlingshus) og derefter et i Nexø (teknisk Skole). Og Møderne sidstnævnte Sted fortsattes. Der var »om Søndagen fuldt Hus hver Gang«. — »En lille Kreds, der var bleven greben af Guds Ord og var ført ind i et bevidst Samfund med Herren« samledes derpaa ugentligt til et Bønsmøde. Og siden fortsattes Metodistmissionen af flere Talere ovre fra. »Ved en Gudstjeneste, der afholdtes den 27. Maj 1894 i Købmand Bechs Havestue, blev de første 10 Medlemmer optaget i Menigheden (ovre), hvorefter de alle nød Herrens Nadver.«¹³

Før Frøken Skovgaard døde i Foraaret 1893, havde hun testamenteret sine »Sparepenge — 800 Kr. som et Grundfond til en Kirke i Nexø.« Og det gav de derværende Metodistvenner Mod til at bygge en saadan i Aaret 1895. Det blev en lille pæn Kirke i engelsk Stil med Taarn og Spir. Den blev kaldt »Ebenezer« (Hjælpens Sten efter 1. Sam. 7, 12); og Menighedsmedlemmernes Antal voksede i den Tid, saa der samme Aar dannedes en selvstændig Menighed, for hvilken L. Petersen blev Præst.¹⁴ —

Ved hans nidkære Virksomhed udvidedes Rammerne. Der blev holdt Møder baade i Snogebæk, Rønne, Svaneke, Gadeby og Bodilsker; og i 1897 blev L. Dam, der havde været Metodist i Amerika, antaget som Lokalprædikant.

Senere har Nexø Metodistmenighed ogsaa optaget et Missionsarbejde i Povlsker, Pedersker, Aakirkeby, Balka, Aarsdale, Østermarie og Listed; og indtil arbejder Menigheden baade med Ungdomsforeninger, Søndagsskoler og Foreninger for Hedningemission; og der haves baade Sangkor og Hornorkester.¹⁵

I Rønne tog Metodistmissionen først Fart 1895, efter at en derværende Maskinarbejder Ipsen havde følt sig stødt over Statskirkepræsternes Forvaltning af Daab, Skriftemaal og Nadvere. Det var paa hans Foranstaltning, at Nexø Metodistpræst L. Petersen kom og holdt Foredrag i østre Forsamlingshus. Flere Rønneboere blev vundne for Metodismen; og der blev holdt adskillige Møder for dens Sag i Afholdshjemmet. I Aaret 1900 blev stiftet en Metodistmenighed i Rønne med Emil Nielsen til Præst; og her optoges et lignende Arbejde som i Nexø.¹⁶

For at kunne virke noget selvstændigt maatte man ogsaa i Rønne have eget Mødested og købte derfor »Bethania« af Frimissionen 1905. Dér blev saa holdt Gudstjenester og Søndagsskole en Række Aar. Men alt som Menigheden voksede, blev det Mødehus for lille. Man holdt Møder om Sagen. Og ved stor Offervillighed fra de enkelte Medlemmers Side købte Rønne Metodistmenighed omsider en Byggegrund i Østergade og byggede der i 1917-18 en stor, statelig Kirke. Den blev opført af Mursten med grov Cementpuds udenpaa, fik Vinduer og Døre i Spidsbuestil,¹⁷ og ovenover Kirkerummet blev indrettet forskellige Værelser med Præstebolig. I Forbindelse med denne Kirke blev bygget et højt Taarn med Spir, der rager op næsten lige saa højt som Sognekirkens; og den fik Navnet »Sionskirken« efter Tempelbjerget i Jerusalem.

Rønne Metodistmenighed har nu ca. 120 voksne Medlemmer; og dens Præst hedder P. Lylloff.

Det samlede Antal af voksne Metodister paa Bornholm udgør ca. 350.¹⁸

10. Frelsens Hær.

Frelsens Hær er udgaaet fra Metodisterne. Dens Stifter er William Booth, som var født under fattige Kaar 1829 i den engelske By Nottingham.

Fra sine statskirkelige Forældre havde han arvet to betydningsfulde Egenskaber. Fra Faderen den: »altid at ville have« og fra Moderen den: »altid at ville hjælpe andre«. Men det var først i Metodisternes Samfund, at han i 15 Aars Alderen kom til Omvendelse og Tro, saa de nævnte Egenskaber fik den rette Udfoldelse.

Medens han var i Pantelaanerlære, begyndte han som 17aarig sammen med en Kammerat at prædike for Gadens fattige og afhjælpe deres Nød; og da han havde udstaaet sin Læretid i Hjembyen, drog han til London for at faa større Arbejdsmark. Der fik han ogsaa Plads hos en Pantelaaner og missionerede udfra en Metodistmenighed, idet han lukkede Øjnene for Verdens Nydelser, Kunst og Kultur. 1852 opnaaede han at faa saa høj Prædikantløn, at han kunde opsigte sin Pantelaanerplads; og fra den Dag blev han en dygtig Vækkelsesprædikant.¹

Høj og tynd med langt Skæg og ildnende Øjne stod William Booth ofte i en Metodistkirke og raabte Guds Ord ud til Folket, idet han gestikulerede med

Arme og Ben, jublede og lo. Han forkyndte »øjeblikkelig Omvendelse«. Og mange gik hastig til Bods-bænken, bekendte deres Synder og fik Hjælp, saa de jublede: »Halleluja!«² —

I den Tid blev han kendt med en skøn aandsdannet Kvinde, som elskede ham, delte hans Hig og ildnede ham til Missionsarbejdet. Hun hed Catherine Mumford; og det var efter hendes Paavirkning, at han i Aaret 1854 begyndte at studere paa et Præsteseminarium. Det Studium kom han dog hurtig bort fra, da han opdagede, at man dér hævdede den calvinske Lære om Forudbestemmelsen. William Booth prøvede saa en anden Skole, men forlod ogsaa snart den, da han følte sig for gammel til at sidde paa Skolebænk.

Atter gik han ud som Prædikant for Metoderne, der nu fandt ham »yderliggaaende«; og de ønskede ikke deres pæne Kirker tilsmudset af Gadens fattige. Der var altsaa Divergenser, som generede. — 1855 giftede Booth sig med sin elskede; og 6 Aar efter brød de helt med Metodistkirken for at arbejde paa egen Haand.

Eftersom alle Kirker nu lukkede sig for dem, maatte de holde Møder i Cirkusbygninger og Teatre; men deres Ord om Frelse for alle Syndere fik saadan Magt, at der blev sendt Bud efter dem til at prædike over hele England. Og samtidig med, at deres Møder voldte Splid mellem forskellige Præster og Kirkeledere, brød en mægtig Vækelse frem i Booths Spor. —

»I 1865 kom de til London. En Aften sagde Booth til sin Hustru: Kate, jeg har fundet mit Kald.

At missionere blandt East Ends Hedninger. Og saa gik det løs. Uden Kirke og uden Menighed. Penge havde de ikke, og Løn fik de ikke. Men derimod havde de seks smaa Børn hjemme. Hvad var Baggrunden for dette Kald, der kom til ham? Det var Dybet i den navnløse Elendighed, som han mødte i London. Den drev ham fremad med uimodsaaelig Guddomsmagt.«³

William Booth prædikede baade paa Gader, Markedspladser og i Dansebuler — stundom under Forfølgelse og Modstand. Men Gud og hans gode Hustru støttede ham, saa mange af de dybest sunkne Mennesker i Londons Østkant blev oprejst til Kristentro og bedre Kaar. —

Da Ægteparret Booth havde virket saaledes for *the christian mission* en Række Aar, og deres Sekretær en Dag i Aaret 1878 havde skrevet: »Den kristne Mission er en frivillig Hær«, ændrede Booth de sidste Ord til »Frelsens Hær«; og denne Hær blev nu organiseret efter »militært Forbillede; der blev udstedt Ordre og udfærdiget Reglementer«. Booth fungerede som General; og hans Medarbejdere blev Officerer, Soldater eller Rekrutter. Han holdt dem alle til at kæmpe med aandelige Vaaben. Hjerterne skulde erobres for Herren, de faldne rejses, og de hungrige mættes, og saaledes gik Frelserhærens Missionsarbejde efterhaanden frem i mange Lande.⁴ —

Hver Mand eller Kvinde, der er kommen til Omvendelse ved Bodsbenken i »Frelsens Hær« og har bestaaet sin 4 Ugers Prøvetid som Rekrut, kan blive Soldat ved at underskrive 16 Krigsartikler. Disse gælder Løfter om at tjene Gud og »Frelsens Hær«, tro

de almindelige Kristendogmer og forsage Verden med dens Ondskab og Nydelser. Som Soldat kommer hvert Medlem af »Frelserhæren« i Reglen til at bære Uniform: røde Borter paa Trøjekraven og Messingbogstaverne »Frelsens Hær« paa Kasket eller Hat med mere. Og denne Uniform ændres med flere Distinktioner for de forskellige Officerer, som bliver uddannet paa en »Krigsskole«. Den, som beholder sin borgerlige Stilling under Arbejdet i Hæren, kan dog blive fri for Uniformsdragten. At denne forøvrigt kan være gavnlig som Kendetegn paa Frelserarbejdere i de store Byer, er der mange Eksempler paa. Frelsens Hær har ogsaa et Vaabenmærke, som kan sættes paa Klædedragten og i det rød-guleblaa Flag. Det forestiller en Sol med Kors og Sværd indeni og en Krone ovenpaa; og det har Indskriften: »Blod og Ild«, hvad der skal betyde *Kristi Blod* til Frelse og *Helligaandens Ild* til Hellighed, som jo er Løse-net for Frelsesoldaterne.

Hver By deles i Distrikter (Roder); og over hvert Distrikt sættes en Sergent, som fører Tilsyn med de enkelte Soldaters Liv. Der kræves god Offervilje og streng Afholdenhed. Hver Uge maa lægges Gaver til Hærens Arbejde; og Nydelser som Spiritus og Tobak maa helt forsages. Engang imellem indtræffer endvidere en Forsagelsesuge, hvori der vises mere Selvfornægtelse og ydes flere Penge.

»Med vajende Faner og klingende Spil« marcherer Hærens Afdelinger ofte gennem Byerne, hvor de holder Møder paa Torve og Gader eller i der-til indrettede Lokaler. Og ved disse Møder søger man — i Generalens Spor — ved korte Prædikener,

Bønner og Sange at frelse Mennesker til »Blod- og Ilddaab«. ⁵

Sakramenterne bruges ikke, da man mener, at de ofte bliver »en Hindring i Stedet for en Hjælp for dem, som benytter dem, fordi disse Mennesker ledes til at stole paa ydre Former og Ceremonier i Stedet for paa Kristus (Henvisning til Misbrugen af Kobberslangen. 2. Kong. 18, 4). Iagttagelse af Ceremonier har været en stadig tilbagevendende Aarsag til Uoverensstemmelse, Bitterhed, Kiv og Splittelse blandt de Kristne. Sakramenterne kan ikke være — hvad nogle Forsvarere siger, de er — ydre Tegn paa indvortes Naade; thi det ses klart, at nogle, som iagttager dem, kun ejer lidt — om i det hele taget nogen — indvortes Naade. Det er ogsaa klart, at der er andre, som skønt de ikke iagttager dem, dog ejer sand indvortes Naade. — Vanddaaben og Helligaandsdaaben er ofte modsat hinanden paa en Maade, som viser, at den førstnævnte er underordnet og kun en Forberedelse til den sidstnævnte.« Vanddaaben og Nadveren menes »ikke bestemt til vedvarigt Brug«. — »Jesus døbte ingen«. — »Det sande Samfund med Jesu Kristi Legeme og Blod er aandeligt.« ⁶ — —

Men uagtet Frelsens Hær ikke tager Sakramenter i sin Tjeneste, tillader den dog sine Medlemmer at bruge dem, dersom de maatte ønske det.

I Stedet for at døbe de i Hæren fødte Børn indvier Officererne dem under Bøn og Forældreløfter til at tjene Gud; og som voksen gælder det om at blive døbt med den Helligaand.

Ægtevielse eller »Hallelujabryllup« foregaar og-

saa med Beden og Løfter i højtidelig Form. Men ved Begravelse dækkes Kisten som Regel af det rød-guleblaa Frelsens Hærs Flag i Stedet for Kranse og Blomster, og hver af Følget bærer et hvidt Baand om venstre Arm. Toget til Kirkegaarden foregaar i Marchorden; og Kisten sænkes i Graven paa meto-distisk Vis under Bøn, Vidnesbyrd og Sang.⁷ — —

»Alle Former for Redningsarbejde med Kvinder og Mænd er blevet sat i Gang af Frelsens Hær (Alkoholishjem, Fængselshjem, Arbejdshjem, Værnehjem, Sømandshjem, Mødrehjem, Børnehjem osv.). Det vældige Redningsarbejde paa de isolerede Redningshjem har paany vist Klosterstilhedens Magt«, og man har gjort meget for at modarbejde den hvide Slavehandel. Hvad ingen andre Kirkesamfund evnede, det har Frelsens Hær kunnet udføre.⁸

I Aaret 1890 døde Fru Booth efter at have hjulpet sin Mand med Udgivelsen af Bogen: »I det mørkeste England og Vejen ud.« Den Bog, som anviste baade aandelig og legemlig Hjælp, gav Millioner i Indtægt til Hærens Redningsanstalter; og Ugebladet »War—cry« (Krigsraabet) giver stadig store Pengeindkomster foruden, at det hjælper mange ved sit aandelige Indhold.

Da William Booth var død 1912, fik hans Søn Bramwell Ledelsen af det uhyre Arbejde; og da han efter 17 Aars Førerskab faldt paa Valen, blev Edward Higgins udnævnt til General. Dog er Bramwell Booths Datter Mary endnu som Oberst Leder af den danske Frelsens Hær-Virksomhed.

I Danmark begyndte det engelske Ægtepar Robert Perry og Isabella et Frelsens Hær-Arbejde 1887.

Det første Møde blev holdt i Zinnsgade den 8. Maj. Og trods Latterliggørelse og mange Haande Modstand, blev Gerningen saa gudvelsignet, at der i Løbet af $2\frac{1}{2}$ Aar oprettedes Stationer baade i Aalborg, Odense og Nakskov med ialt 43 Korps. I 1897 fik Hæren Hovedresidens i Frederiksberg Allé, hvorfra det kristelige og sociale Arbejde siden er bleven ledet.⁹

Paa Bornholm blev det første Frelsens Hær-Arbejde gjort den 5. Oktbr. 1893. Efter en haard Sørejse var om Morgen ankommet 3 kvindelige Officerer, som under Ledelse af Adjudant Bojsen, der var kommet nogle Dage før, holdt et Møde i Østergade, Rønne. Det var der, hvor nu Katolsk Kirke er bygget. Mødelokalet var fuldt af Folk, hvoraf en Del maatte staa hele Tiden; og en beruset ung Mand, som forstyrrede, blev vist ud af Politiet. Næste Dag kom denne Mand til Bojsen og bad skælvende om Forladelse for sin Synd; og da Bojsen havde talt med ham og bedet for ham, afstod Synderen sin fyldte Brændevinsflaske med Løfte om ikke mere at drikke Spiritus. Med det samme bekendte den unge Mand, at han havde et Mellemværende med Politiet, som Adjudanten hjalp ham at bringe i Orden, for at han kunde komme til at leve et kristeligt Liv.

De følgende Møder og Eftermøder blev ogsaa godt besøgt. I Juleugen blev der »bedet med 26 Sjæle, hvoraf en stor Del blev gode Frelsessoldater«.

Baade Baptister og Frimissionsfolk hjalp de fremmede Officerer med Vækkelsesarbejdet i Rønne; og ogsaa Pastor F.W.Christensen stillede sig venligt til Bevægelsen. Modstanden kom som sædvanlig

mest fra Gadens mindre dannede Publikum. — —

Under et Møde Langfredag 1894, da Mødesalen var fuld af Folk, tog nogle udenforstaaende fat at slaa Vinduer itu, saa flere Glasskaar røg ind over Tilhørerne. Da maatte Politiet tage sig af Urostifterne. Men Frelserofficererne talte saa indtrængende om Jesu Lidelse den Mindedag, at mange gik til Bodsbenken og lod sig hjælpe til Frelse. Senere kom ogsaa nogle af Urostifterne med, saa Frelserofficererne fik stor Glæde og Frugt af deres Arbejde i Rønne.¹⁰

Om Sommeren samme Aar fik de kende lidt Modstand i en anden By; og den kom fra selve Borgmesteren. Da Stabskaptajn Bojsen sammen med flere Officerer skulde holde et Søndagsmøde i Svaneke, blev det dem forbudt paa Grund af en Difteritis-epidemi (6 syge Børn), medens Kirkegudstjenesten ikke blev aflyst. — Der samledes imidlertid en Del Folk ved Mødehusets Dør; og da to Frelsens Hærs Officerer saa talte lidt gennem et aabent Vindue til de udenforstaaende, kom Politiet og fængslede »Forbryderne«. — Men efter at Pressen de følgende Dage havde taget Parti for de arresterede, blev baade Forbudet og Fængslingen hævet.

Det kan her indskydes, at den »nidkære« Borgmester, som senere forflyttedes til en sjællandsk Købstad, blev en af Frelsens Hærs bedste Venner og har flere Gange skrevet smukke Artikler i »Krigsraabet«. — Og i Svaneke har Frelsens Hær siden haft god Fremgang.

I Forsommeren 1894 holdt Frelserhæren ogsaa nogle Møder i Hasle og Allinge, som blev godt be-

søgt, og hvor ikke saa faa blev til Eftermøderne og bad om Forbøn.¹¹ Men da Kaptajn Bojsen, som havde ledet disse Møder, var rejst, og to andre Officerer skulde fortsætte i Hasle, blev det en svær Tid for dem. Mødesalen laa lige ved Præstegaardshaven, hvor Præsten stod og iagttog de mødesøgende, saa disse knap turde vove sig ind; og Borgmesteren forbød straks al Musik i Gaderne og Salg af »Krigsraab« ved Dørene, saa de to Officerer knap kunde skaffe sig nogen Indtægt at leve af. — I deres Nød tiggede de Gud om Hjælp; og da de saa efter en Tur i Byen kom hjem til deres Mødesal, stod der en Kurvfuld af flere Slags Fødevarer foruden 5 Kroner i Penge. Den Bønhørelse gav Mod til at fortsætte; senere fik de samme Officerer Tilladelse til baade at sælge »Krigsraab« og at musicere i Gaderne.

Da de to mandlige Officerer omsider blev forflyttet til Arbejde i andre Landsdele, og to kvindelige Officerer skulde tage deres Gerning op, kom der Modstand igen, idet nogle unge Mennesker tog fat at forstyrre Møderne. Nogle kastede f. Eks. raadden Frugt efter Mødedeltagerne. Da maatte den tidligere tyske Greve von Sanderhazy, som var bleven reddet af Frelsens Hær og boede ved Rønne, stille i Hærens Uniform og beskytte de mødesøgende. — I den Tid blev en før uforbøderlig Dranker og en verdslig Skomager begge reddet af Frelsens Hær i Hasle. Og der brød en hel Vækkelse frem, der havde til Følge, at Byens Præst holdt to Foredrag imod de falske Profeter; og baade »Evangelisk luthersk« og »Luthersk Missionsforening« modarbejdede Frelserhærens Lære om Helliggørelse.

Men efterhaanden som flere Skrog blev rejste og hjulpet til et menneskeværdigt Liv, faldt Talen om de falske Profeter bort af sig selv. —

I Allinge lykkedes Frelsens Hærs Arbejde ogsaa godt. Særlig en Del svenske Stenhuggere blev vundne. En stedlig Fritænkerforening mødte en Tid op til Protest. Man tog Referat af Talerne, som bag efter brugtes i Diskussion med Frelserhærens Officerer; men det endte med, at Fritænkerforeningens Formand selv maatte paa Knæ for Gud, og hans Forening opløstes.¹²

Ogsaa i Nexø bar Frelsens Hær-Arbejdet gode Frugter. En meget stærk, spirituselskende Mand, som først var en ivrig Modstander, blev under et Friluftsmøde grebet af Ordene om Jesu Død og Blod, saa han overgav sig til Frelseren. Vel fik han senere en lidt tung Krisetid; men ved Forbøn og Hjælp kom han atter »til Hægerne« og er nu stadig et frimodigt og glad Vidne i Frelsens Hær.

For en Del Aar siden blev en ung Bornholmer, som i København var falden i forskellige Synder, optaget paa et Frelsens Hær-Hjem for hjemløse i København; og efter at han dér var bleven et omvendt kristent Menneske, blev han gift med en god Kvinde fra Frelsens Hær og antaget som Fodermester paa en Gaard mellem Hasle og Rønne.

Mange faldne bornholmske Kvinder er bleven hjulpet paa Frelsens Hærs Redningshjem og Mødrehjem i Hvidovre (Catherine Booth-Kolonien), saa de har kunnet gaa ud som oprejste Kristne og taget en god Gerning op. — Det nævnte Mødrehjem ledes

nu af den bornholmske Dame Augusta Olsen. For ikke længe siden blev en besvangret 16 Aars Pige her paa Øen opsøgt af Frelsens Hær og anbragt paa samme Mødrehjem, hvor man har søgt at hjælpe hende til Kristentro og et bedre Liv.¹³

Og saaledes kan der fortælles en Række Eksempler paa velsignelsesrigt Frelsens Hær-Arbejde i de forløbne 40 Aar paa den østersøiske Klippeø.

Der findes nu paa Bornholm ca. 400 Medarbejdere i Frelsens Hær, hvoraf dog kun Halvdelen er indskrevet som Soldater, og næsten alle disse staar endnu som Medlemmer af Statskirken.

Til Ledelsen af det bornholmske Frelsens Hær Arbejde bruges 12 Officerer, der er uddannet paa Hærens Skole i København; og den hele Virksomhed herovre tilses af Adjutant Ansgar Kofoed og Hustru, der ofte sender Rapport om Arbejdet til Hovedkvarteret i København (Forfl. i Okt. 33).

Det bornholmske Hovedkvarter er nu Kapelvej 39, Rønne. Det tidligere ditto i Ellekongstræde tjener nu blot som Samlingssted ved Møder og Søndagsskoler. I Stettestræde 3 samme By er fremdeles en Slumstation, hvor der bor to Søstre, som plejer fattige syge uden Vederlag.

Foruden disse Lokaler i Rønne har Frelsens Hær Stationer i Hasle, Helleper, Sandvig, Allinge, Tejn, Gudhjem, Tofte, Østermarie, Svaneke, Aarsdale, Nexø og Snogebæk, hvor der ofte er Møder for voksne; og nogle Steder holdes tillige Søndagsskole for Børn.¹⁴

11. Frimissionen.

Ligesom de før omtalte fri Kirkesamfund er ogsaa det ovennævnte af engelsk Oprindelse. Det har blot faaet sin egen Farve i Sverrig og er kommet til os derfra.

I Sverrig gaar forøvrigt alle Partier uden for Statskirken under Navnet »Frimission«; men det er kun »Helgelseförbundet« og »Svenska Missionsförbundet«, som i Almindelighed kaldes »Frimission«. —

I det skønne historisk bekendte Strengnäs Stift, er »Helgelseförbundet« grundet; og Stødet dertil blev givet ved, at en metodistisk paavirket Frøken Hall vidnede om nogle aandelige Oplevelser, hun havde faaet. Mange blev grebne af hendes Forkyndelse om levende Kristendom, Helligelse og Beredelse for Herrens Genkomst; og 25. Marts 1887 blev »Helgelseförbundet« stiftet i Norricke.

Hovedlærdommene i det Samfund gaar ud paa, at kristne Mennesker allerede her i Livet kan faa overvundet deres onde Natur og blive hellige; og Sygdomme kan helbredes ved Bøn til Herren. Tiden er nær, da alle »helhjertede Guds Børn« skal bortrykkes til Himlen, og Antikrist forfølge de tilbageblevne paa Jorden, indtil Kristus kommer og sætter sine Fødder paa Olie-

bjerget, holder Dom over Folkene og opretter det tusindaarige Herlighedsrige paa Jorden. Naar det er til Ende, holdes den endelige Dom, hvorpaa indtræder »Evighedens uendelige Dag«. — — —

»Helgelseförbundet« samlede hvert Aar sine Medlemmer til en Konference, hvorunder der valgtes en Bestyrelse; og det fik stor Betydning i Norden. En svensk Præst og en ditto Zulu-Missionær nedlagde deres Embeder for at virke i »Helgelseförbundet« eller »Frimissionen«, som det ogsaa blev kaldt.

I Aaret 1890 blev oprettet et »Bibel- og Evangelistkursus«, hvor mandlige og kvindelige Elever i 4—5 Uger skulde undervises, for at de kunde gaa ud som »Menneskefiskere«. Under Bøn- og Haandspaalæggelse blev de dertil egnede derpaa udsendt; og »Helgelseförbundet« drev en nidkær Mission baade i Norden og ude blandt Hedningerne.¹

Den anden Gren af Frimissionen: »Svenska Missionsförbund« eksisterede ogsaa den Gang og havde ligeledes en Skole til Uddannelse af Prædikanter. Nogle af disse var allerede i 1880erne sendt over at missionere paa Sjælland, medens andre over Norge var kommet til at virke i Jylland. I Thisted var saaledes en før verdslig Fiskehandler Jensen Moor bleven vakt ved dem. Og han tjente i mange Aar som en dygtig Leder af Frimissionen i Danmark.

Frimissionsfolkene prædiker gerne livligt og synger kvikke Sange, der ofte ledsages af Citermusik. Dette kan virke betagende paa nogle, saa de følger med, uden at det altid er gaaet saa dybt i deres Sind. — Naar der et Sted er bleven vakt en Flok glade Kristne, slutter disse sig sammen i en Menig-

hed, hvor alle bliver frit stillet baade overfor Statskirkens Lære og ydre Kirkeskikke, blot man har det kristelige Liv. —

Der bruges Voksendaab med Neddykkelse; men det forlanges ikke, at barnedøbte skal døbes om for at kunne optages i en Menighed. Nadveren holdes med Brødsbrydelse som et Jesu Mindemaaltid; og det tillades alle, der bekender Kristentro, at deltage i det, selv om de ikke hører til Frimissionen. Daab og Nadver kaldes ikke Sakramenter. Baade Prædikanter og Ældste maa forvalte dem. Til Brug ved de Handlinger tjener et Daabsbassin og et lille Bord oppe ved Talerstolen i Missionshuset. Hver Menighed bestyres og tilses af Ældste, der vælges paa to Aar; for at kunne skaffe Midler til Menighedens Drift holdes et aarligt Udsalg i Missionshuset; og Medlemmerne maa stundom — ligesom i Frelsens Hær — underkaste sig en Forsagelsesuge, hvor hver skal nægte sig selv noget. — —

Hele Frimissionen — baade »Helgelseförbundet« og »Svenska Missionsförbundet« — ledes for det meste af Lægfolk, der kun har ringe Uddannelse. Derfor kniber det stundom med at faa holdt Disciplin i Rækkerne og faa Lære og Kirkeskikke nogenlunde ensartet i alle Menigheder.²

I 1888 var der stiftet saa mange Menigheder omkring i Danmark, at man fandt det klogest at slutte sig sammen; og da dannedes »Det danske Missionsforbund« til Arbejde for kristelig Vækkelse og Hedingemission. Dog beholdt hver enkelt Menighed sin lokale Styrelse og sin Uafhængighed.

Fra Hovedledelsen er siden udsendt Menigheds-

bladet »Morgenstjernen« og udgivet en Sangbog, der er en Blanding af Kirkesalmer og svensk-amerikanske Vækkelsessange.³

Til Bornholm kom en svensk Missionær Anderson i Efteraaret 1891 og begyndte et frit Evangeliseringsarbejde. »Han var en Mand som faa, fyldt af Guds Aand, talte i Kraft og Overbevisning og greb derved Befolkningen.« — Man kaldte ham »Hvide Andersen«, fordi han som 35aarig allerede havde hvidt Haar og Skæg. Han prædikede baade i »Danebrog« (nu »Phønix«) og østre Forsamlingshus (nu »Industrien«); og mange Folk blev vakte. Flere af disse samledes bagefter til mindre Møder i Huset: Store Torvegade 41 (nu »Bazar du Nord«). Men ogsaa den Bevægelse vakte Modstand. Engang blev der kastet Sten ind ad Mødehusets Vinduer, og en anden Gang smed man endog en hel Trillebør ind blandt de forsamlede.

Alligevel fortsattes Missionen, idet »Helgelseförbundet« i Sverrig vedblev at sende Evangelister herover.

Først paa Aaret 1892 begyndte Frimissionens Venner at danne en Menighed i Rønne. Den kom kun til at bestaa af 21 Medlemmer. Der blev dog valgt Bestyrelse; og Maskinarbejder Løvstedt kaaredes til Formand.

Snart kom ogsaa danske Prædikanter og betjente den lille Menighed; og den voksede og blev omsider saa velstaaende, at den i Aaret 1896 kunde bygge Missionshuset »Bethania« i Dampmøllegade. Men da Menigheden endnu ikke var indmeldt i Forbundet, og nogle Prædikanter kom og forkyndte en

usund Frigørelseslære, blev der Splid i Menigheden; og i 1905 maatte man sælge »Bethania« til Metodisterne. —

Der var nu gaaet saa mange Medlemmer fra, at Frimissionsarbejdet ikke kunde holdes gaaende. Kun nogle faa trofaste holdt ud i Bøn for Sagen og biede paa bedre Tider. — —

Omsider meldte disse sig, idet nogle Prædikanter øvre fra — J. Lange og S. K. Nielsen — kom i Pinsen 1907 og holdt nogle Møder i Rønne. Ved de frimodige og opbyggende Ord, som da lød, vakttes flere Tilhørere, som sluttede sig til den lille Menighedsrest. Og snart efter tog man fat at bygge Forsamlingshuset »Hebron« i Lille Madsegade. Det blev ogsaa indrettet som Kapel. Der er baade Daabsbasin og et lille Bord, hvor Nadvermidlerne (Brød og Vin) henstilles, før de ombæres til Mødedeltagere, der ønsker at nyde Nadveren. I det Gudshus er der Plads til henved 300 Tilhørere.

Efter den Fornyelse blev denne bornholmske Frimenighed indmeldt i »Det danske Missionsforbund«; og der arbejdes stadig baade med Søndagsskole, Ungdomsforeninger, Bønsmøder og Vækkelsesprædikener ligesom i andre Kirkesamfund.

Den bornholmske Frimissionsmenighed tæller nu 107 voksne Medlemmer, der bor i Rønne og Omegn; og fhv. Fattiggaardsbestyrer J. P. Kjøller er dens Forstander. ⁴

12. Katolsk-apostolsk Kirke.

»Den katolsk-apostolske Kirke« stammer ogsaa fra England og er kommet til os direkte fra det Land. Den blev stiftet af Edward Irving, som var født i den skotske By Annon 1792.

Først havde han begyndt at læse Naturvidenskab; men Tidens Krige og Rædsler drev ham ind paa teologiske Studier — særlig i Johannes Aabenbaring. — En lille Tid var han Hjælpepræst i skotske Byer; og da han 1822 havde faaet Ansættelse som Præst ved den »kaledoniske« Menighed i London, begyndte han at vække Opmærksomhed. —

Vældig af Vækst og med langt Haar stod han ivrig gestikulerende og udlagde Aabenbaringen, medens han samtidig formanede til Omvendelse fra bestaaende Skikke og Misbrug. — Og talrige Skarer af Tilhørere — ikke mindst fra de højere Klasser — sluttede sig om ham. Snart skete der i hans Kreds — ligesom i Skotland — Helbredelser ved Bøn og Tungetale og Profetier om Herrens Genkomst. Men da disse Fænomener ogsaa brød frem under Irvings Gudstjenester, begyndte Modstanderne at røre paa sig. De anklagede ham baade for, at han tillod sligt, og for, at han førte vrang Lære. Han havde nemlig sagt, at Jesus var født med en syndig Natur,

som blev holdt i Ave ved en Helligaandskraft, saa Jesus aldrig gjorde syndige Handler. Og særlig for denne »Vranglæres« Skyld blev den nidkære Irving afsat fra sit Præsteembede i Aaret 1832.¹

Dette vakte imidlertid en vis Harm hos Irvings Venner. De tog sig paa at forsørge ham og skaffe ham et Lokale, hvor han kunde prædike efter sin Overbevisning. Og derefter kom de apostolske Naadegaver frem i fri Udfoldelse.

Der lød nu stærke profetiske Røster, som sagde, at Gud paany kaarede nogle til Apostle, andre til Profeter, andre til Evangelister og atter andre til Hyrder og Lærere (Præster og Diakoner) til de helliges fuldkomne Beredelse (Ef. 4, 11). Edward Irving lod sig derefter vælge til den ny Menigheds »Engel« — Forstander eller Biskop, medens John Cardale, Henry Drummond og flere blev ordineret til Apostle og andre til nævnte underordnede Stillinger.

Efter at Irving var død 1834, fortsattes den begyndte Menighedsudvikling. »Den 14. Juli 1835 blev ved en højtidelig Aftengudstjeneste de tolv Apostle udsondret ved Haandspaalæggelse af de syv Engle i de syv Menigheder i London« — jfr. Ap. G. 13, 1—3. Og 3 Aar efter blev disse Apostle udsendt hver til sit Distrikt i Europa for — ved Hjælp af Profeter, Evangelister og Præster — at drive Mission og samle de troende til Beredelse for Herrens Genkomst;² og disse blev senere »beseglet« ved Haandspaalæggelse. —

I Aaret 1840 udbrød en Strid mellem Profeter og Apostle om Førsterangen, der dog endte med, at Apostelembedet skulde anses som det højeste; og der

arbejdedes videre paa det givne Grundlag. Men under dette Arbejde optoges saa meget af romerkatolsk Lære og Ritus, at det ny Samfund blev kaldt: »Den katolsk-apostolske Kirke.«³

Ved det Navn vil den betegne sig som den almindelige Menighed paa oldkirkeligt Grundlag — hævet over Sektpartierne. Den bruger baade Døbefont og Alter, Vievand og Pragtklæder, der alt skal have sin billedlige Betydning. — Den lærer, at Jesus har lidt Straffen for Menneskenes Synder; og hans Fortjeneste kommer os til gode ved Troen. Men Genfødselen til det Trosliv skal ske i Daaben og Væksten deraf ved Nadveren, hvor Brød og Vin forvandles til Jesu Legeme og Blod. Nadveren regnes ogsaa som et Offer, men ikke paa katolsk Vis som en ublodig Gentagelse af Jesu Offerdød — kun som en Ihukommelse af den. — Ordination med Haandspaalæggelse regnes ogsaa som et Sakrament. Derved modtager Apostlene og de andre Embedsmænd den Helligaand til Hjælp under deres Gerning.

Apostlene kaldes de øverste Ledere, fordi de »er sendt umiddelbart af Kristus og af Gud.« — Profeterne »bringer Lys over nærværende og tilkommende Ting og over de dunkle Steder i den hellige Skrift« — og tjener derved ogsaa til Vejledning for Apostlene. Evangelisterne skal prædike og gøre Tegn til Stadfæstelse af Ordet. Hyrderne (Præster og Diakoner) skal føre Tilsyn med de enkelte Menigheder og lede deres aandelige Vækst. Absolution (Syndstilgivelse) fra en Præst har guddommelig Gyldighed. »Engelen« (Forstanderen eller Biskoppen) er den øverste Embedsfører, men staar

dog — i Henseende til Læren — under Apostlen.⁴

»Den katolsk-apostolske Kirke« fik først nogen Tilgang i den engelske Hovedstad og siden i flere tyske Byer, hvor ansete Teologer som Prof. Thiersch sluttede sig til den; men da Herrens Genkomst ikke skete efter Beregning (1842, 1845, 1855, 1866 eller 1877), og den ene efter den anden af Apostlene døde, begyndte man snart at tabe Interessen for den Kirkes Mission⁵. Arbejdet blev da fortsat med Resignation og stille Paavirkning indadtil. —

I Aaret 1854 havde den danskfødte Evangelist Ch. Bøhm faaet dannet en katolsk-apostolsk Menighed i København med en cand. phil. Fleischer som »Engel«, og der var derefter stiftet Menigheder i Aarhus, Silkeborg og flere Steder⁶.

I Maj Maaned 1870 havde en cand. theol. Thomsen besøgt Bornholm og holdt flere Møder sammen med Pastor Trandberg. De havde gæstet baade Nord- og Sydlandet, og Thomsen havde opholdt sig 5 Dage i Trandbergs Hus »Bethania«. Men det var endt med, at han rejste igen uden at have vundet Trandberg eller at faa dannet nogen »katolsk-apostolsk Menighed« paa Klippeøen.

Nogle irvingianske Profeter talte imidlertid atter for, at der burde gøres noget for Bornholmerne. Og i September 1879 kom Kandidat Thomsen igen sammen med en Pastor Flemmer og holdt en Række irvingianske Foredrag i Rønne, Aakirkeby og Neksø. Aaret efter fortsattes Missionen af Evangelisterne Lindstrøm og Møller, og i Efteraaret 1880 blev en Afdeling »katolsk-apostolsk Menighed« paa 20 Medlemmer stiftet i Rønne. Den fik Kirke-

hus i Østergade, og J. Ejlersen sattes til at være den lille Menigheds Forstander eller »Engel«.

Ved den Mands nidkære Virke blev der ogsaa snart dannet en Afdeling i Aakirkeby og en i Svaneke.

I Rønne, som var Hovedkvarteret, maatte man flere Gange skifte Mødested, indtil Menigheden 1893 fik købt Baptistkapellet i Skolestræde.

Iøvrigt blev Kaarene for »Den katolsk-apostolske Kirke« paa Bornholm, ligesom de var andre Steder. Først havde man ventet, at alle de beseglede (kloge Jomfruer) skulde opleve Herrens Genkomst og mødes med ham i Skyen, medens de tilbageblevne (daarlige Jomfruer) vilde blive forfulgt af Antikrist og hans Tilhængere. Men efterhaanden som Døden gjorde sin Høst blandt dem alle, svækkedes dette Haab. Og da man efter den sidste Apostels Død 1901, ikke har kunnet foretage nogen Ordination eller Besegling, er Antallet af Menighedens Medlemmer stadig bleven forringet ⁷.

Nu tæller »Katolsk-apostolsk Kirke« paa Bornholm kun ca. 130 voksne Medlemmer, og der holdes ikke Gudstjenester andre Steder end i Rønne.

Efter J. Ejlersens Død 1917 har forskellige andre besørget Menighedens Ledelse. For Tiden fungerer forhenværende Gartner Niels Nielsen som Forstander eller Biskop, og fhv. Skomager L. P. Drejer er hans Medhjælper. ⁸

13. Pinsebevægelsen.

Den Aandelighed, som med Begyndelsen af det 20ende Aarhundrede vældede frem i Amerika, kan vel betragtes som en Reaktion mod det 19. Aarhundredes Materialisme og en Slags Opblussen af gammelt Kristenliv. Den begyndte med en Frøken Agnes Ozmans Aandsdaab paa en Bibelskole i Kansas den 1. Januar 1901. Og »et Par Dage senere blev over en halv Snes Elever ved Skolen fyldt af Aanden og begyndte at tale i Tunger. — Hele Værelset var fyldt af en hvid Lysglans, som ikke kan beskrives, og tolv af Eleverne laa paa Knæ, idet de talte forskellige Tungemaal.«¹ — Saadan mærkedes det af de tilstedeværende. —

Senere viste de samme Livsytringer sig i andre amerikanske Stater og særlig i Los Angeles, hvor Negerpræsten W. J. Seymour optraadte. »Den 9. April 1906 kom Aandsdaaben med Tungetale.« — »Husene rystede, og Jorden skjalv. Tre Aftener i Træk faldt Aanden over de forsamlede. En otteaarig Negerdreng var den første, som blev døbt med Aanden, og som talte i Tunger.« — Aviserne skrev derom; og den 18. April blev hele Kalifornien rystet af et virkeligt Jordskælv, som mærkedes af alle. —

Der holdtes paa den Tid daglange Møder,

hvor Seymour talte og bad, saa baade Børn og voksne faldt om paa Gulvet eller laa paa Knæ og sukkede og raabte til Gud om Frelse; og mange blev under det aandsdøbt, talte i Tunger og fik Helbredelse for visse Sygdomme. Ja, de fremførte Bønner virkede ogsaa paa Afstand, saa andre Folk i deres Hjem eller under deres Arbejde blev benaadet med samme Aandsgaver. — Prædikanter fra andre Kirkesamfund, som mødte op og modsatte sig Bevægelsen, maatte ofte komme igen og bede om Forladelse; og somme ofrede deres Præsteembeder for at følge Aandens Kald.² —

Pinsebevægelsen fik især Tilhold indenfor Baptist- og Metodistmenigheder, hvor man betragtede den som en Genoplivelse af den første Kristendom; og en Vækkelse derudfra bredte sig med Hast udover Amerika og videre til Evropa og Indien og tilbage igen. Af Pinsebevægelsens første Blad: »The Apostolic Faith« (den apostoliske Tro) udkom det 3die Nummer allerede i 20,000 Ekspl. Kun en Splitelse mellem Bevægelsen i Texas og den i Los Angeles hæmmede noget paa Fremgangen.³

I Førstningen gik man blot ud paa at vække Mennesker og hjælpe dem til at faa Helligaandsdaab med Tungetale og Helbredelseskrafter; men efterhaanden som mange kom med i Bevægelsen, maatte de vakte organiseres i Menigheder.

Man søgte da at ordne alt paa bibelsk Vis. Kun omvendte voksne blev vanddøbte. Brødsbrydelsen holdtes for et Sakrament. Og Hovedlæren var, at *Helligaanden skulde raade i alle Ting*. — — Ved Gudstjenesterne blev Ord om Gudslammet, Kors-

blodet og Kristi Genkomst idelig gentaget, for at Tilhørernes Sind skulde renses og fyldes med den Helligaand.⁴

Men det kom selvfølgelig til — for en Del — at bero paa Prædikantens Gudsforhold, om Tilhørerne virkelig blev aandsfyldte, eller de blot fik deres Følelser opstemt til et sygeligt Sværmeri. — —

Til Danmark kom Pinsebevægelsen i Aaret 1907 ved den norske Metodistpræst T. B. Barrat, der Aaret før havde været i Los Angeles og New York og oplevet sin underfulde Aandsdaab og derefter vidnet derom i sit Fædreland. Hans Møder i København blev ogsaa godt besøgt; og hans Venner samledes siden i mindre Kredse. Men det var først, da han kom igen i Slutningen af 1908, at hans Virksomhed slog igennem.

Det kan her bemærkes, at Pastor Mygind da i København havde talt meget om Helligaandskraften til Sejr over Synden, og at den norske Præst Albert Lunde sammen med Fibiger og Møllerup havde samlet Skarer i Koncertpalæet til Tale og Bøn om Kristenlivsvækkelse, saa det, der nu skete, i Virkeligheden var en Bønhørelse.⁵

Blandt andre blev de to Kunstnerinder Anna Larsen og Anna Lomholt vundne for Pinsebevægelsen. Den førstnævnte fik først ved at læse Marie Corellis Roman *To Verdener* »Øjnene op for, at der var en levende Gud til«; og da hun i December havde hørt Barrat tale i Golgathakirken og derefter bad sammen med ham, »kom Guds Kraft saa mægtig over hende, at det var ligesom en usynlig Ild strømmede gennem hendes Legeme Gang paa Gang.

Det ligesom dirrede og brændte helt ud i hendes Fingerspidser; og hun følte, at Gud havde tilgivet al hendes Synd og rensset den ud af hendes Sjæl«. — Fra den Dag blev det hende sværere at øve Skuespilkunst; og efter et Bønsmøde hos Provstinde Mollerup, hvor hun — uden Haandspaalæggelse — fik Helligaanden med Tungetale i et fremmed Sprog, forlod hun helt Teatret og blev Prædikant.⁶ Hendes ny Trosfælle Anna Lomholt (Lewwini) prædikede ogsaa — først i Sverrig og senere som Missionær i Indien.

I Aaret 1912 blev Anna Larsen gift med Sigurd Bjørner, der ogsaa havde oplevet Aandsdaab; og i en Række Aar virkede Ægteparret frit missionerende Danmark rundt i Kirker og Missionshuse, ja, de kørte ogsaa om i deres private Zigeunervogn med Telt, hvori de holdt Møder og vandt Aandsfæller hist og her.

Blandt Pinsebevægelsens vakte var Karetmager Jens Folkertsen i den bornholmske By Rønne. Han præsterede ofte Tungetale, der dog lød noget uartikuleret. I Aaret 1916 begyndte han at samle nogle Indre Missions Venner til Samtale, Bibellæsning og Bøn i sit Hjem (Tornegade og senere Provstegade). Og da der efterhaanden kom flere, end der var Plads til, omdannede han sin Smedje i Skolestræde til en Mødesal; og denne blev indviet 1. Pinsedag 1918. Saa gik det med Prædikener, Bønner og Tungetaler dér en lille Tid. —

Men da Hr. og Fru Bjørner i Sommeren 1919 havde ladet sig vanddøbe i Sverrig, ophørte deres og Tilhængerens Forbindelse med den danske Stats-

kirke. Der maatte altsaa dannes en selvstændig Sammenslutning; og i September samme Aar stiftedes i København den Pinsemenighed, som blev kaldt

Evangelieforsamlingen.

Bjørner lod sig vælge til dens Forstander; og Folkertsen kaaredes til Evangelist. Som saadan drog sidstnævnte atter til Bornholm og lod sig kort efter døbe (i Havet) af Frimissionens Leder, C. Johansen; og derefter døbte Folkertsen nogle af sine Tilhørere.

I Januar 1920 kom Bjørners til Bornholm og holdt Møder forskellige Steder, bl. a. i omtalte Skolestrædes Hus; og Bjørner døbte 12 af Folkertsens Tilhørere (i Baptistkirken), hvorefter der i Rønne blev dannet en lille Aflægger af »Evangelieforsamlingen« med Folkertsen som Forstander.

Men da denne Mand allerede i Maj samme Aar forlod Bornholm for at virke ovre sammen med Bjørners, blev Ledelsen af den bornholmske — 30 Mand store — »Evangelieforsamling« overgivet til Typograf G. W. Moegren. Der blev nu valgt nogle Ældste til at varetage Menighedens Forhold. Nogle Kvinder betroedes Hvervet som Menighedshjælpere ved Sygdom og lign.; og andre sattes til at være Søndagsskolelærere. — Hver Torsdag Aften samledes Menighedsfolkene til private Bønsmøder; og offentlige Møder holdtes to Gange hver Helligdag. Arbejdet gik saa godt, at Medlemsantallet voksede til noget over 60 i Løbet af et Par Aar. Lønningen til Forstanderen skaffedes ved Tiende eller frivillige Gaver.⁷

I Aaret 1922 kom en tidligere svensk Bankmand

ved Navn H. Wuerster til Bornholm og talte indtrængende til Folk om Kristendom paa selvoplevet Grundlag. Han fremhævede særlig Gaven til at kunne helbrede ved Bøn og vandt Tilslutning, saa han blev valgt til »Evangelieforsamlingens« Leder. Uagtet nogle Medlemmer nu blev ved at følge Moegren, indtil han et Aars Tid efter gik ind i Baptistsamfundet, og en Snes Medlemmer i 1924 meldte sig fra Wuersters Menighed, fik denne Leder dog Fremgang. Da han i 1929 forlod Øen for at virke ovre, var den bornholmske »Evangelieforsamling« vokset til 270 Medlemmer.⁸

Indenfor den københavnske Menighed af samme Retning havde visse Meningsforskelle ogsaa avlet Splitelse: Først Spørgsmaalet om, hvorvidt alle Mennesker vilde blive frelst eller ej. Dette Spørgsmaal var dog ved et skandinavisk Pinsestævne i København 1919 bleven afgjort til den Side, at der var en Fortabelsesmulighed for alle. — Men saa opstod der Splid om andre Ting. Nogle Pinsefolk forlangte, at alle Menighedsmedlemmer skulde være aandsdøbte og kunne tale i Tunger; og andre var optaget af Spørgsmaalet, om alle Profeters Ord var guddommelige. Jens Folkertsen, som nok vilde hævde det fuldkomneste, dannede saa i 1921 en lille selvstændig Menighed, kaldet »Evangeliiemenigheden«.

Sigurd Bjørner fik imidlertid det Aar en ny Bekræftelse paa at være aandsdøbt, saa hans Arbejde fik stor Fremgang. Og under en Pinsekonference i Wales 1923 blev han »af Helligaanden« ved en Guds-tjeneste kaaret til »at være en Apostel for Herren i Danmark«. Med det samme lod han den danske

»Evangelieforsamling« optage i den store »Apostolic Church« (Apostolsk Kirke), der ligesom »Katolsk apostolsk Kirke« er ordnet med Embeder efter Ef. 4, 11—16, og hvor Apostle og Profeter som de særlig helligaandsfyldte skal raade.

Men uagtet J. Folkertsen og flere gik ind i den ny Menighedsordning, ulmede Kritikken alligevel derimod. Man havde svært ved at godkende Bjørner som den eneraadende »Guds Apostel«, og mange havde imod, at Embederne som Evangelist, Ældste eller Diakon skulde besættes efter »profetiske Budskaber«. — Disse skulde nemlig ogsaa staa under Apostelens Kontrol. Heller ikke syntes man om, at de nævnte Embedsmænd ved deres Ordination skulde salves med Olie. —

Trods alt blev de af Bjørner i England truffene Bestemmelser vedtagne paa et Forhandlingsmøde i København 1924, og Arbejdet fortsattes.

Apostolsk Kirke.

Ved et Besøg af udenlandske Mænd fra samme Kirke 1925 blev Folkertsen endvidere udpeget til at være Profet i Danmark, saa det manglede nu ikke paa Organisation.

Det gik ogsaa tilsyneladende frem for »Apostolsk Kirke« i det danske Rige nogen Tid. Men det synes, som den i de senere Aar har tabt noget i Anseelse og Udstrækning. Dog arbejdes der fremdeles videre med Mission efter dens Program, og dens Organ »Evangeliebladet« bringer jævnlig Beretninger om Arbejdet ⁹. —

Paa Bornholm har samme Pinsemenighed og-

saa faaet Fodfæste. Efter at Bjørner i 1926 havde været herovre og holdt nogle Møder i Hotel Phønix, blev en Afdeling af »Apostolsk Kirke« dannet i Rønne. Til Leder af denne antoges først en Københavner ved Navn Edvard Olsen. Senere er Gaardmand Ole Kofoed, Pedersker, sat til Forstander. Der findes nemlig en Del Medlemmer paa den Kant af Øen. I Aaret 1927—28 fik den bornholmske »Apostolsk Kirke« bygget Mødesalen »Evangeliehuset« i Lille Madsegade, Rønne ¹⁰. — —

Om »Evangelieforsamlingen« i Skolestræde, som 1929 afstod Lederen H. Wuerster, kan oplyses følgende: Efter ham kom en tidligere svensk Landmand, Poul Jansson, ind som Forstander. Han arbejdede trolig, saa Menigheden ogsaa da gik noget frem; men ikke alle syntes om hans Virkemaade.

De misfornøjede traadte ud og dannede den 10. Januar 1932 en ny Menighed paa 30 Medlemmer. Den fik Navnet

Tabormenigheden,

og Sparekassefuldmægtig J. Hansen blev dens Leder. Et Menighedsraad af Ældste og Diakoner satte til at deltage i Menighedens Styrelse, og 4 Evangelister udkaaredes til at hjælpe Lederen med Missionen rundt om paa Bornholm. Der holdes blandt andre Steder ofte Møder paa Teatersalen i Rønne; og i den korte Tid, Menigheden har bestaaet, er Arbejdet for den lykkedes saa godt, at Antallet af dens Medlemmer har fordoblet sig. — Det kan her bemærkes, at den bornholmske »Tabormenighed« arbejder sammen med »Hebronmenigheden« i København, der ledes af den nidkære Pinsepræst

C. A. Sten. Han redigerer de to Menigheders Blad: »Den sidste Basun«. ¹¹

Angaaende den formindskede »Evangelieforsamlings« videre Kaar maa tilføjes, at H. Wuerster i Aaret 1932 kom tilbage og overtog Ledelsen af den, saa den nu gaar i det gamle Spor. --

Og i det sidstnævnte Aar sluttede Paul Janssons Venner sig sammen og dannede et nyt Samfund, som blev kaldt

Filadelfiamenigheden

med Paul Jansson til Forstander. — En Søstermenighed i København, der tidligere bar samme Navn og udgav Bladet »Maran Atha« (Herren kommer), har i de senere Aar spaltet sig i flere, hvoraf den største Del nu hedder »Elimforsamlingen« ¹².

Pinsevennerne anser ikke slig Spaltning for noget galt, da de ligesom Baptisterne ønsker selvstændige Menigheder. — Den bornholmske »Filadelfiamenighed«, der fik Hovedkvarter med Mødesal i Nexø, arbejder derfor i Forstaaelse med de andre Pinsemenigheder og udsender ligesom disse uskoledede Evangelister omkring paa Klippeøen.

De forskellige Pinsemenigheder paa Bornholm tæller nu ca. 400 Medlemmer; ¹³ og alle søger — saa godt de forstaar — at hjælpe Mennesker til Omvendelse og Tro eller — som de kalder det — en ny Pinse med Helligaandsdaab og Helbredelseskræfter, Renselse fra Synd og Beredelse til Herrens Genkomst.

14. Adventismen.

Ogsaa Adventismen, der har sit Navn efter Forventningen om Herrens nære Advent (Ankomst eller Genkomst), er udgaaet fra Amerika.

Den er stiftet af en Farmer William Miller (1782-1849), der havde begyndt sin Udvikling som Deist (Fritænker), men var kommen til Omvendelse i et Baptistsamfund. Under Betragtning af den franske Revolution og efterfølgende Krige kom han til at tænke paa »de sidste Ting« og læste meget i Bibelen derom. Udfra Daniels Bog: 8, 14 og 9, 24 regnede Miller ud, at Jesus vilde komme igen 1843-44. De 70 Uger (Aaruger) = 490 Aar lagt til Aaret 457 f. Kr. F. (Esras Tilbagekomstaar) førte nemlig til Jesu Dødsaar: 33; og de 2300 Dage (Aar) lagt til samme Tidspunkt (457 Aar f. Kr.) gav Aarstallet 1843. Dette Regnestykke blev yderligere udviklet efter Daniel 9, 25—27 og flere Steder, saa den nøjagtige Tid for Herrens Genkomst sattes til Aar 1844. —

Miller talte efter Indbydelse i adskillige Baptist- og Metodistsamfund om dette Emne, ligesom han udgav et Skrift derom; og mange beredte sig, lod deres Korn staa uhøstet og biede i hvide Klæder paa den store Oplevelse. —

Men da Tiden kom, og der ikke skete noget af det forudsagte, blev Miller og hans Tilhængere sat ud af den baptistiske Menighed i Low Hampton 1. Januar 1845. Dette førte igen til, at disse udelukkede maatte danne selvstændige Menigheder rundt om i Amerika. Om end Beregningen havde været dem en Skuffelse, blev de altsaa ved med at blic paa Herrens nære Genkomst.¹ — De adventistiske Menigheder ordnede sig paa baptistisk Vis med Forstandere og Ældste og Medlemsoptagelse ved Voksendaab; og hele Bibelen gjordes til Grundlag for deres Lære, som ogsaa var noget baptistisk.

Meningsforskelle om Tilstanden efter Døden spaltede omsider Adventisterne i flere Lejre; og den betydeligste af disse blev »Syvende Dags Adventisterne«, der holdt Lørdagen som Hvile- og Helligdag, fordi Gud selv havde viet den dertil ved Skabelsesugens Afslutning. Søndagshelligholdelsen blev anset som »Dyrets Mærke« (Aab. 13, 17). — Dog indrømmes det, at der ogsaa kan findes oprigtige Kristne blandt Søndagsfolkene. —

Denne Adventistretnings Tanker blev knæsat af Ægteparret James White (1821—81) og Ellen White (1827—1917), eftersom hun gennem Vissioner baade fik Lys over Daniels 8, 14 og Joh. Aab. 14, 9—12 og direkte Aabenbaringer fra Gud om Sundhedsliv for de Kristne.

Angaaende det første sagde hun, at Millers Beregning efter Daniels 8, 14 var rigtig. Han havde blot tydet Udtrykket: »Helligdommens Renselse« efter 2. Pet. 3, 7—10 i Stedet for efter 1. Pet. 4, 17; thi Jesus var ved sin Himmelfart gaaet ind i »det hellige«

histoppe, der svarede til »det hellige« i Templet; og ved Aar 1844 var han som Ypperstepræst gaaet ind i »det allerhelligste« i Himlen og havde dermed begyndt Renselsen af Helligdommen paa Jorden. — Forskellige Begivenheder og Tegn — som Dr. Neiiendam ikke kender skete — skulde bekræfte Beregningens Rigtighed; og det gjaldt nu for de sløve at omvende sig og gaa ind i Guds Rige, inden de 7 Plager, som forudsiges i Aab. 16., bliver sendt over de ugudelige Verdensriger.

Dr. Neiiendam følger nogle Bemærkninger til dette. Han vil hverken godkende den af Adventisterne antagne Affattelsestid af Danielsbogen eller de i den omtalte »2300 Aftener og Morgener« som gældende Aar. De kan efter hans Forklaring ligesaa godt betyde 2300 Dage eller 2300 tamid-Ofre, der er det samme som 1150 Dage. Ligeledes kalder han Tidspunktet 457 f. Kr. F., hvorfra der tælles med de 70 Aaruger, for vilkaarlig valgt. Det kunde ligesaa godt være 605, 594, 586 eller 400, siger han.² Og beregner man efter fejl Tal, vil Resultatet selvfølgelig blive misvisende. — Dr. Neiiendam hævder — efter Jesu Ord — at det ikke er Mennesker givet at kende Tidspunktet for Herrens Genkomst. — Derimod refererer samme Dr. uden Kommentarer Adventisternes Syn paa Tungetalen:

»Hvis Folk ikke tror Bibelens Sandheder, naar de forkyndes i deres eget Sprog, hvad Grund er der da til at tro, at de vil omvende sig, naar man paa et og samme Sted hører et Virvar af Tungetalere, der ytrer noget, som hverken de selv eller nogen anden forstaar? I sig selv er det overnaturlige ikke

noget Bevis for, at det er af Herren; thi Undergænger udføres undertiden ved Aander, som mange tror er af Gud, men som dog er Djævlaander (Aab. 16, 13; Matth. 7, 22—28)«. ³

Og Dr. Neiiendam gengiver ogsaa nøgternt Adventisternes Lære om Sjælenes Udslukkelse ved Døden — samt om Guds Børns Opstandelse ved Jesu Genkomst til et Herlighedsliv sammen med ham tusinde Aar i Himlen, hvorefter skal følge Opstandelsen af de ugudelige til sammen med Djævelen og hans Engle at opbrændes i Ildsøen osv. — —

Adventisterne fejrer hverken Jul, Paaske eller Pinse, da de mener, at disse Fester ikke er »tilstrækkelig sikkert daterede til, at man kan være forpligtet til at holde dem paa disse bestemte Tider af Aaret, som kun Sædvanen almindeligvis byder. Man fremhæver, at Jesus ikke er født om Vinteren i December Maaned« osv.

Adventisterne bruger Daab omtrent paa baptistisk Vis og holder Fodtvætning før Nadveren, der nydes med calvinsk Forstaaelse. »Samfundet foretager selv Begravelser« efter eget Ritual.

Angaaende Sundhedslivet hævdede Ellen White meget rigtigt, at den »Kristnes Legeme er et Tempel for den Helligaand«, og at man derfor »maa afholde sig fra alle fordærvelige Væbninger«, saasom Fraadseri og Drukkenskab. Hun lærte endvidere, at man ikke maa spise Kød (Flæsk) eller Blod, ikke nyde Spiritus, Tobak, Kaffe, Te eller Morfin, men ernære sig af Frugt, Kornsorter og Grøntsager, drikke rent Vand, indaande ren Luft og bade sig i Solskin osv.

I Sabbatsskoler med et lille Antal Elever i hver

Klasse blev ovennævnte Lære indskærpet; og i Aaret 1863 blev »Syvende Dags Adventisterne« organiseret ved en Generalkonference i Battle Creek. Senere har de faaet Hovedkvarter i Washington, hvor Generalkonferencerne nu holdes.⁴

I 1874 begyndte Adventisterne en Mission i Evropa; og de har i de forløbne Aar virket baade blandt Kristne og Hedninger i mange Lande. »De driver i hele Verden 112 Sanatorier, Hospitaler, Klinikker og Sundhedsanstalter, 2183 Skoler med 90,465 Elever samt 68 Forlagshuse, som udgiver evangelisk Litteratur og Sundhedslitteratur paa 152 Sprog.«⁵

Til Danmark kom den første Adventist i Aaret 1877. Det var en Danskamerikaner ved Navn Mathiesen, der under stærk Tilstømning af Folk prædikede sin Lære i Vendsyssel og fik stiftet en Menighed dér Aaret efter. — Lidt efter lidt har det Samfund udvidet sig, saa der nu spredt over hele Landet findes 44 Menigheder med en 2600 Medlemmer. Der udsendes to Blade: »Evangeliets Sendebud« og »Sundhedsbladet«; og der er grundlagt en Række Kuranstalter, hvoraf de i Skodsborg og Frederikshavn er de betydeligste.⁶

I Aaret 1892 kom en norsk Adventist ved Navn Larsen til Bornholm og begyndte at undervise Øboerne om sit Samfunds Lære; og han skal da have vundet 12 Venner; men de var for faa til at danne Menighed.

1907 forsøgte en Missionær M. Olsen at fortsætte Arbejdet; men han fik kun ringe Tilslutning.⁷

Først da Verdenskrigen var udbrudt, og det kom til at se mørkt ud paa mange Maader, blev der nogen Ørenlyd for Adventisternes Propaganda. I

Efteraaaret 1915 begyndte en Missionær Chr. Resen at holde nogle bibelske Foredrag paa Afholdshotellet i Rønne. Der kom et stort Antal Tilhørere; og flere udtalte privat deres Bifald og Glæde over, hvad de havde hørt. Foredragene fortsattes saa hele Vinteren; og i Foraaret 1916 blev den første Adventistmenighed paa Bornholm dannet. Den kom til at bestaa af 15 Medlemmer, da de fleste af Resens Tilhørere ikke turde gaa med i den ny Menighed »af Frygt for, hvad deres Venner og Naboer vilde sige.« — Resen arbejdede imidlertid videre baade i Rønne, Hasle, Aakirkeby og Klemensker, og efterhaanden sluttede flere sig til, saa Rønne Menighed kom til at tælle 80 Medlemmer.

I 1917 kom Adventistpræsten Kirkelykke over til Klippeøen for at hjælpe Resen med Arbejdet. Han holdt særlig Møder i Allinge, Sandvig, Gudhjem, Svaneke og Nexø, hvor der ogsaa vandtes en Del Tilhængere.

I Aaret 1918 købte Adventisterne Kapellet »Bethania« i Dampmøllegade, Rønne; og der har siden den fungerende Præst regelmæssigt holdt Gudstjener med Sabbatsskole (Læreundervisning) og Prædiken hver Lørdag, saa Rønne Menighed er vokset til 112 Medlemmer. Desuden er der arbejdet ud over Øen i mange Byer og Sogne og stiftet en Menighed i Svaneke og en i Allinge—Sandvig.⁸

Der findes nu ialt 180 voksne Adventister paa Bornholm; og hele Virksomheden drives og tilses af Præsten G. E. Westmann, der har arbejdet for omtalte Kirkesamfund baade i Amerika, paa Færøerne og flere Steder i Skandinavien.⁹

15. International Forening for Bibelstudium.

Ovennævnte Forening, der ogsaa danner et Kirkesamfund, er i Slægt med Adventismen og ligesom denne opstaaet i Amerika. Den er stiftet af Handelsmanden Charles Russell (1852—1916) fra Pittsburg i Pensylvanien. Da han var 9 Aar gammel, mistede han sin Moder, hvad der skal have draget hans Tanker i alvorlig Retning; og det hedder, at han allerede som 13aarig blev omvendt til Gud. —

Ved at iagttage de mange Kirkesamfunds modstridende Lærdomme kom han en Tid i Tvivl om Bibelens guddommelige Oprindelse; men ved Lys fra adventistiske Samfund skal han have faaet den Tvivl slaaet ned og kommen til at tro, at de hellige Skrifter er inspireret af Gud.

Han tog derefter fat paa »Spekulationer om Tusindaarsriget og Menneskehedens Genoprettelse« bl. a. efter Ap. G. 3, 21; i Aaret 1874 kom han til det Resultat, at Ordene; *Kristi Komme* betød *Kristi Nærværelse*, og søgte derudfra at give en ny Forklaring paa mange bibelske Spørgsmaal. Men da en indbudt Forsamling af Præster nægtede at godkende Russells Teorier, brød han med dem alle og kaldte

de bestaaende Kirkesamfund for »Navnekirken«. — Kun Adventisterne, som i visse Henseender delte hans Syn, beholdt han som Halvvenner.

Uden teologisk Uddannelse eller sædvanlig Ordination lod Russell sig nu kalde Pastor og arbejdede derefter i Taler og Skrifter paa at fuldkomme sin Plan efter det ny Lys, han havde faaet. Han skal have holdt »30,000 Prædikener og Bordtaler« og skrevet »50,000 Sider Bibelfortolkning«. Han udgav Bladet: »Zions Vagtaårn og Forkynder af Kristi Nærværelse«. Af hans Bøger kan nævnes: »Tabernakel-Skygger af de bedre Ofre«, »Føde for tænkende Kristne«, »Spiritismen i Bibelens Lys« og Syvbindsværket »Studier i Skriften«. Dette Værk blev ogsaa kaldt »Milleniets (Tusindaarsrigets) Daggy«. Under Udgivelsen af de første Bøger blev »International Forening for Bibelstudium« dannet (1884); og syvende Bind af sidstnævnte Bog udkom først Aaret efter Russells Død — 1917.

I dette Bind fremstiller Russells Venner ham som en overjordisk Skabning. Han er den Engel, der i Aab. 7, 2 raabte med høj Røst; og de »syv Torde-ner« i Aab. 10, 3 er de syv Bind »Studier i Skriften« osv. Russell sammenlignes med Paulus, Luther og flere af »de syv store Sendebud«.

Russells Venner fortæller ogsaa, at den store »Formue paa over 300,000 Dollars (langt over en Million Kroner)«, som han havde tjent ved at være i Handelskompagni med sin Fader, havde han skænket til Arbejdet »i Mesterens Tjeneste«. ¹

Om end Dr. Neiiendam ser paa noget af det omtalte med Skepsis og kritiserer Russells Liv og Frem-

gangsmaader, indrømmer han dog, at Russell har haft en vis Klarhed over den »organiske Udvikling« i Forholdet mellem Jødedom og Kristendom og »et klart og realistisk Blik for de sociale Nødstilstande i Verden.«

Russell »har set, der er et virkeligt Frelsesbehov; dette tænkte han sig opfyldt i Tusindaarsriget, der for hans Tanke kom til at tage sig ud som et økonomisk, velordnet, fornuftigt og retfærdigt styret Rige.«²

Men Dr. Neiiendam giver ikke Russell Ret i hans allegoriske Fortolkninger af de bibelske Profetier om Tusindaarsriget; og de angivne Tidspunkter og Udrejninger, som røber Ukendskab til Videnskabens Resultater, tager han bestemt Afstand fra. —

Russells Grundtanker er, at Guds Aabenbaringer i Bibelen er i Overensstemmelse med den menneskelige Fornuft. Om Russells Udlægninger af disse Aabenbaringer ogsaa altid er fornuftige, faar Læserne afgøre. —

Efter Russells Mening er der 3 Afsnit i Verdensudviklingen: 1) Jorden, som den var fra Skabelsen til Vandfloden, 2) den nuværende onde Verden under Satans begrænsede Kontrol, 3) den kommende Retfærdighedens og Velsignelsens Tid (Milleniet eller Tusindaarsriget). Kristi Komme eller Nærværelse begyndte 1874; og Hedningernes Tider udløb 1914. De 1335 Dage i Daniel 12, 12 regnes som Aar. Naar man gaar dette Antal Aar tilbage fra 1874, kommer man til Aar 539. Russell mener, at da begyndte »det lille Horn« i Daniel 7, 8—11 at vokse frem paa det romerske Dyr. Da fik Paven Verdensmagt, og Østgoterriget faldt. —

Dr. Neiiendam siger dertil, at det var Aar 756, at Kirkestaten grundedes ved det pipinske Gavebrev; og da var det, Pipin sejrede over Longobarderne. —

Russell har endvidere regnet ud, at 1874—1914 er »Endens Tid«, Høstens Tid — »Slutningen af de 6000 Aar, i hvilke Synden har hersket«. — »Hvad der nu sker, er en Indsamling af de udvalgte.« — Fra Oktober 1914 er Tusindaarsriget begyndt.

Neiiendam føjer dertil, at det vel »snarere var Djævelen, der blev sluppen løs i 1914«. ³

Angaaende de nuværende Kirkesamfund anser Russell Paven for Antikrist, Romerkirken for »Skøgenes Moder« og andre Statskirker for Skøger, der sælger Kristenlivet for denne Verdens Ting. Ja, alle Protestanter menes at »have Vilje til aandelig Utugt«. — »Præsteskabet er en Bande sammensvorne imod Sandheden«, hedder det videre. Jesus er ikke Politiker. Derfor bør de Kristne ikke tage Del i Kampen for Verdensgoderne. ⁴

Russells Forstillinger om Liv og Død ligner de adventistiske. Han tror paa Sjælens Udslukning ved Døden og mener derfor, at Jesu Liv ogsaa blev udslukt ved Korsfæstelsen; og Jesu Opstandelse betyder, at han da blev »ophøjet som et Aandevæsen«. De, som tror paa ham, faar Del i det evige Liv; men alle andre bliver efter mange Prøvelser tilintetgjort.

Læren om Treenigheden forkastes som ubibelsk og meningsløs. Jesus er Guds enbaarne Søn. Heligaanden betragtes som en Kraft. ⁵

Daaben forrettes paa baptistisk Vis og betyder, at »den enkelte overgiver sin Vilje til Herren.« — Nadveren fejres een Gang om Aaret som et Minde-maalid for Jesus.

I det Bibelstuderne stiller sig kritisk overfor andre Kirkesamfund, anser de det som deres Opgave at drive Mission blandt disse. De arbejder gennem Distrikt-Organisationer med Berøa-Klasser efter Ap. G. 17, 11. Hver Menighed har sine af Klasserne valgte Ældste, der forvalter Daab og Nadvere samt Diakoner, der hjælper til ved Møder og Bladsalg. Alle Menighedstjenere vælges og ordineres ved Haandsoprækning i Forsamlingen. Kun Mænd kan faa Førerstillinger i Hjem eller Menighed; og Mænd saa vel som Kvinder er underkastet Menighedens Kontrol. Som Grundregler anbefales det Kristne at leve »stille og beskedent i denne Verden« og vise »stor Gavnildhed og en tilsvarende personlig Sparsommelighed«. ⁶

»International Forening for Bibelstudium« har sit Hovedkontor i Brooklyn, hvor der arbejder ca. 200 Mand. Der bliver stadig trykt Bøger og Blade i ca. 20 Sprog og udsendt Millioner af Eksemplarer til forskellige Lande. ⁷

Ogsaa denne Forening eller Samfund kender til Splittelse. Det er gaaet som med de fleste Partier. Naar Stifteren er død, formaar ingen at samle Tilhængerne i en Enhed. — Skuffelsen over, at Tusind-aarsriget ikke begyndte 1914, har ogsaa gjort sin Virkning. —

Foreningens nuværende Hovedrepræsentant J. F. Rutherford i Brooklyn skal være en dygtig Mand, der udsender mange Radioforedrag til Gavn for Bibelstudiet; men da han i visse Henseender ser anderledes paa Tingene end Russell, har mange forladt ham og gaar deres egne Veje. Nogle holder fast ved

Russells Lærdomme, andre følger en vellærd Amerikaner ved Navn Poul Jonson; og i Tyskland har nogle sluttet sig sammen under Navn af »Sandhedsvenerne«.

Det gamle russellianske Blad: »Ekko fra Talerstolen« er gaaet ind; men »Vagttaarnet« udsendes fremdeles af Rutherford, medens den tyske Retning udgiver »Zions Vagttaarn«.

En Ven af Russell ved Navn S. Winther havde omkring ved Aar 1900 begyndt at udgive nogle af Russells Skrifter paa Dansk; og da han kort efter opgav det Arbejde, blev det overdraget til cand. phil. Carl Lüttichau fra Tjele. Han blev tillige Bibelstudieforeningens Repræsentant for Danmark.

I Aaret 1908 kom denne Mand sammen med Kolportør Danielsen til Bornholm og holdt nogle Foredrag om Russells Lære, men de mødte en Del Modstand. Ved et Møde paa Afholdshotellet blev de modsagt af flere Tilhørere, saa de opgav Missionen her foreløbigt. Andre Steder i Landet lykkedes den bedre.

En bornholmsk Russellianer — H. Espersen i Strandby, Nylars — arbejdede imidlertid stille for Sagen; og da Lüttichau sammen med Danielsen kom igen 1909, vandt de Tilhængere baade i Rønne, Svaneke, Nexø og Olsker.

Den betydeligste Leder for disse blev Snedker Emil Lund, Rønne, som da boede i Svaneke. — Han holdt Søndagsmøder med Samtaler, Sang, Bøn og Betragtning af visse Bibelsteder og Søgnedagsmøder med Bønner, Sange og Vidnesbyrd. Der blev sunget efter Lüttichaus Samling »Daggryssange«.

som mest er skrevet af engelsk-amerikanske Digtere.

Russellianere.

Men efter Splittelsen i Amerika, da Lüttichau havde frasagt sig Repræsentantskabet for Danmark, fulgte Emil Lund hans og Russells Retning og fik siden noget færre Trosfæller til sine Møder.

Rutherfords Parti.

En anden Flok, som tilhører Rutherfords Parti, samles derefter i et andet Hus til Bøn, Sang og Bibellæsning.

Poul Jonsens Parti.

En lille tredie Kreds, som hylder Poul Jonsens Teorier, samles i et Hus udenfor Byen.

Bibelstudenternes Antal paa Bornholm udgør nu kun ca. 50, hvoraf Halvdelen bor i Rønne.⁸

Romersk-katolsk Kirke.

Denne gamle Kirkeretning, som havde været bandlyst her i Landet over 300 Aar, tog efter Grundlovens Frihedsbud 1849 atter fat at virke i Danmark. Den har oprettet Menigheder flere Steder og bygget Kirker og Stiftelser især i København og Omegn.

Da der i Begyndelsen af det 20nde Aarhundrede var kommet nogle katolske Arbejdere til Bornholm, begyndte ogsaa den romersk-katolske Kirke i København at sende en Præst over at tilse disse et Par Gange om Aaret. Og først paa Aaret 1916 fik Pastor Nilen fra Holland — af Sortebrødrenes Orden — fast Ophold i Rønne for at betjene Katolikkerne i denne By.

Andre Steder paa Øen fandtes en Del Polakker, der var indkaldt som billig Arbejdskraft i de store Gaardes Roemarker; og til præstelig Betjening for disse fremmede blev en ny katolsk Præst indsendt samme Aar. Han var ogsaa Dominikaner (Sortebroder) og bar Navnet Zoetmulder. Han fik Bolig i Aakirkeby, hvor han bor endnu.

Sammen med sidstnævnte Præst ankom 4 Nonner, der blev i Rønne for ved Siden af Pastor Nilen at optage et Arbejde for den katolske Kirke. De lejede først et Hus i Krystalgade (ved Hotel »Nu-

tiden»), hvor der blev indrettet Kapel til Gudstjenester, og hvorfra Arbejdet med præstelig Betjening og Sygepleje udgik.

Efter et Par Aars Forløb blev det vedtaget at udvide Gerningen til ogsaa at omfatte Skolehold for Smaapiger; og ved Hjælp af Midler fra et hollandsk Kloster købte de herværende Katolikker et gammelt Hus (Hotel »Rønne») tæt østen for Sognekirken. Der var saa baade Kapel og Pigeskole nogle Aar, indtil man i 1921 flyttede Kapellet til et nyere Hus i den søndre Del af Lille Madsegade, medens Skolen forblev ved Kirkepladsen.¹ —

I 1924 byggede Rønne Katolikkerne — og saa for hollandske Klostermidler — en ny katolsk Kirke i Østergade, hvor tidligere Frelsens Hær havde holdt Møder. Denne Murstens Kirke blev opført med Trappegavl og Tilbagesprings-Udsmykninger i gotisk Stil efter et gammelt Dominikaner Kloster i Aarhus. Den har gullige Glasruder og kan rumme noget over 100 Tilhørere; og over Kirkerummet er Huslejlighed med Præstebolig.

Til Aakirkeby var imidlertid ankommet 3 Nonner for at hjælpe den derboende katolske Præst med Arbejdet; og dér blev ogsaa oprettet Skole og bygget ny Kirke. Skolen holdes kun for Børn af katolske Forældre, saa den gaar ud paa at opdrage Eleverne i romerkatolsk Tro. Den søges for Tiden af 27 Elever. Kirken, som blev paabegyndt 1931 og fuldført Aaret efter, er meget større og mere anseelig end den tilsvarende i Rønne. Den fremtræder ogsaa i Mursten med Spidsbuer. Vinduesruderne er smykket med mangefarvede Glas-

malerier; og den er forsiret med et højt Taarn og Spir. Loftet over Kirkerummet bæres af stærke Bjælkekonstruktioner, og deroventpaa er en stor Festsal. Præsten har Bolig i en Villa ved Siden af Kirken. — Det hele har kostet mange Penge, som Præsten skaffer til Veje — ved Gaver fra hollandske og bornholmske Venner samt ved fremmedes Adgangsbetaling for at faa se det nye Gudshus.

Pastor Zoetmulder er en dygtig Mand, der mestrer Polsk og Dansk og flere Sprog omtrent som sit Modersmaal, saa hans Kirkeretning er sikkert godt tjent med at have ham til at virke for sig i det bornholmske Centrum. En anden Sag er, om mange Aakerboere lader sig omvende til Katolikker. — — —

Ogsaa i Rønne har i disse Aar virket dygtige Præster og flinke Nonner. Efter at Nilen 1921 var bleven forflyttet til et hollandsk Kloster, og hans Efterfølger van Thiel var død 1929, betjenes de herværende Katolikker af Pastor Edvard Bartel fra Holland. Han arbejder ogsaa trolig i de forriges Spor.² Men det lader ikke til, at den romersk-katolske Kirke vil vinde synderlig Fremgang her.

Uagtet Skolen ved Kirkepladsen — fra 1931 i Lille Madsegade — har været godt ledet og stundom haft 70 til 80 Elever, der gerne forberedtes til Statsskolen, har den ikke kunnet opretholdes. Elevantallet formindskedes efterhaanden; og ved Sommerferien 1932 blev den katolske Pigeskole nedlagt. I Aar er Skolehuset i Lille Madsegade bleven omdannet til et Bosted for gamle enlige Kvinder eller Ægtefolk. Det bærer Navnet »Sct. Raphaels Hvilehjem«.³

Den romersk-katolske Kirkes Lære og Kirkeskik er skildret i I. Del af »Bornholms Kirkehistorie«, saa Læserne af den Bog maa kende noget til alt det. Derfor gentages det ikke her.

Paa Bornholm findes nu ca. 150 voksne Katoliker og ca. 100 dertil hørende Børn, som jo i Umyndighedstilstanden er døbte ind i den romersk-katolske Kirke.

Begge de bornholmske Menigheder tilses af Biskop Brems, som er de romerkatolskes Øverste i Danmark.

Nogle Slutningsord.

Gennem Skildringen af Kristendommens forskellige Præg i de forløbne Tider — alene paa Bornholm — skønner man, at Mennesker aldrig helt fatter Guds Foranstaltninger til Synderes Frelse. —

Nu findes der altsaa mindst 15 forskellige kristne Partier her paa Øen foruden de 3 Retninger indenfor den officielle Statskirke; og da man — hvad Dr. Neiiendam ogsaa hævder — ikke uden videre kan betegne de statskirkelige Retninger som den sande Kristendom og Partierne udenfor som den vrange, saa maa nævnte Faktum bringe en til lidt Eftertanke.

Retnings- og Partidannelsen har sine Aarsager, som man bør mærke sig. — Lutherdommen kom som et rensende Skybrud over alt det udvortes og uægte i den romerkatolske Kirke. Pietismen og Herrnhuthismen brød frem som et Livsvæld i den forbenede Lutherdom. Rationalismens Nøgternhed satte Bom for pietistisk Føleri. Grundtvigianismen bragte Liv i Rationalisterne ved Fremholdelse af Helligaandens Gerning gennem Trosordet og Sakramenterne til Samfundskristendom. Og Indre Mission hjalp de enkelte — ved Forkyndelse af Bibelford — til Omvendelse og kristeligt Liv.

Men ogsaa de frikirkelige Partier er opstaaet af

livsvigtige Aarsager. Baptisterne har ikke kunnet forlige sig med Statskirkens Daabspraksis, fordi smaa Børn ikke kan bestemme, om de vil være Kristne eller ej, og fordi Barnedaab ikke brugtes i den første Kristentid. — Metodisterne kunde ikke finde nok i Luthers Lære om Retfærdiggørelse af Tro. De hævdede efter Jesu Ord, at troende Mennesker ogsaa maatte leve et helligt Liv. Og denne Lære blev ført videre af Frelsens Hær og Frimissionen — om end paa forskellig Maade. — Pinsebevægelsen er fremstaaet som et Basunstød overfor de Kirkesamfund, der mangler de første Kristnes Pinseaand og lader — som Grundtvig siger — Helligaanden være »den store ubekendte«. — Og Katolsk-apostolsk Kirke, Adventismen og International Forening for Bibelstudium med deres Lære om Jesu snare Genkomst er sikkert fremstaaet af en ærlig Trang til at være nær hos Frelseren, om de end har misforstaaet adskillige af hans Ord.

Skulde der ikke være noget at lære af disse frikirkelige Partier eller Sekter, som de ofte bliver kaldt?

Hvilket Kirkesamfund har saaledes som Adventisterne slaaet til Lyd for, at Menneskelegemet bør være Helligaandens Tempel, og at man derfor maa være afholdende og leve sundt med Gud! Og baade Adventister, Metodister og Frelsens Hær har kunnet gennemføre, at deres Medlemmer undgaar Spiritus uden at holde sig til nogen Afholds- eller Blaa Kors Forening. — Endvidere: Medens Statskirkerne skal have studerte, haandspaalagte Præster til at udføre Daab og Nadver, for at disse kan gælde for Sakramenter, saa lader Frikirkepartierne dertil viede Læg-

folk besørge de samme Handlinger, uden at der mærkes nogen Forskel paa Virkningerne deraf. — Den romerkatolske Kirke har som bekendt 7 Sakramenter og den lutherske først 3, senere kun 2 (Daab og Nadver).

Men hverken Baptister, Frimissionsfolk eller Bibelstudenter regner saadanne Handlinger for Sakramenter, hvorunder der sker noget mystisk, mirakuløst. — Og de betydelige Kristensamfund: Kvækerne og Frelsens Hær bruger slet ikke de Handlinger, der kaldes Sakramenter; og de har dog øvet nogle af de største Kristengerninger i Verden. Ingen har som Kvækerne virket for Negerslaveriets og Krigens Afskaffelse; og ingen har som Frelsens Hær arbejdet for den hvide Slavehandels Ophør og hjulpet dybt sunkne Mennesker til Frelse. —

Disse Sluthbetragtninger er ikke skrevet for at fremhæve noget enkelt Kirkeparti. De er blot fremført for at vække Mennesker til Eftertanke og hjælpe Kristne af forskellige Kirkesamfund til at indtage en forsonlig Holdning overfor hinanden. Jo mere disse gør det, des bedre opfyldes Jesu Ord og Bøn — den sidste Aften før Korsdøden — at alle hans Disciple maa blive eet (Joh. 17, 20—26).

KILDEANGIVELSER.

Af Kilder til nærværende Værk kan nævnes: L. Helveg: »Den danske Kirkes Historie«; Frederik Nielsen: »Ledetraad i Kirkens Historie«; Frederik Nielsen: »Kirkeleksikon for Norden«; Allen: »Haandbog i Fædrelandets Historie«; »Danmarks Riges Historie«, Rørdam: »Danske Kirkelove«; L. Kock og H. F. Rørdam: »Fortællinger af dansk Kirkehistorie«; »Kirkehistoriske Samlinger«; Sigurd Müller: »Kunsthistorie«; forskellige Aktstykker i Rigsarkivet, Landsarkivet og Det kongelige Bibliotek; »Sjællands Stifts Degnehistorie«; Rønne Latinskoles Afskrift af Manuskriptet til R. P. Ravens »Borringholms Krønnike« og samme Bog i Tryk ved J. Knudsen; Thura: »Bornholms Beskrivelse«; »Bornholmske Samlinger«; J. A. Jørgensen: »Bornholms Historie«; J. Hübertz: »Aktstykker til Bornholms Historie«; J. A. Jørgensen: »Series Pastorum«; M. Neiiendam: »Frikirker og Sekter«; H. J. Holm: »Bornholms ældgamle Kirker«; M. K. Zahrtmann: »Rønne By og Borgere«; forskellige Jubilæumsskrifter, Aviser, skriftlige og mundtlige Meddelelser fra private Folk.

1.

¹ Helveg: »Den d. Kirk. Hist. eft. Ref.« I S. 260; ² Rørdam: »Danske Kirkelove« III S. 54—62 og 104—106; ³ Hüb.: »Akts. til Bh. Hist.« Nr. 419; ⁴ Do. Nr. 414; ⁵ M. K. Zahrtmann i »Bh. Socialdem.« 4. 9. 1922; ⁶ »Bh. Sml.« IV S. 104, VII S. 150—51; Jørg.: »Bh. Hist.« I S. 121; ⁷ Helveg: »Den d. Kirk. Hist. eft. Ref.« I S. 315—16; ⁸ »Kirkehist. Sml.« V. R. 6. S. 381—90; ⁹ Rørdam: »Danske Kirkelove« III S. 108; ¹⁰ »Ligprædik. over Borgm. Oluf Kofoed«, Københ. 1636; ¹¹ Rørdam: »D. Kirkel.« III S. 317—18; ¹² »Bh. Sml.«

VIII S. 133; ¹³ Afskrift af R. P. Ravn: »Bh. Krønike« og do. trykt ved J. Knudsen S. 178—83; ¹⁴ Thura: »Bh. Beskr.« S. 60, 72, 66, 55, 128, 137, 133, 90, 103 samt Ravn: »Bh. Krøn.« S. 100, Holm: »Bh. ældgml. Kirk.« S. 3, »Bh. Sml.« III S. 134—35 og do. VIII S. 117; ¹⁵ Jørg.: »Bh. Hist.« S. 128—71; ¹⁶ »Bh. Sml.« XIII S. 37—38; ¹⁷ Thura: »Bh. Beskr.« S. 102 og 103, Ravn: »Bh. Kr.« S. 191; ¹⁸ Ravn: »Bh. Kr.« S. 73—78, »Bh. Tidende« 23. 12. 1920, »Bh. Sml.« VII S. 144; ¹⁹ Rørdam: »Dn. Kirkel.« III S. 436 og 452, »Dnm. Rig. Hist.« IV S. 475; ²⁰ »Bh. Sml.« III S. 156—57, Thura: »Bh. Beskr.« S. 103; ²¹ »Bh. Sml.« III S. 156, do. VI S. 68; Jørg.: »Bh. Hist.« II S. 17—27 og 58, »St. nord. Konvers.leks.« 10 S. 417, Ravn: »Bh. Kr.« S. 198—200; ²² Thura: »Bh. Beskr.« S. 67, 158; ²³ Ravn: »Bh. Kr.« S. 169—72; ²⁴ Rørdam: »Dn. Kirkel.« III S. 463—74; ²⁵ Ravn: »Bh. Kr.« S. 117; ²⁶ Jørg.: »Series Past.« S. 51—54, »Sj. St. Degnehist.« S. 208; ²⁷ »Kirkeleks. for Nord.« III S. 640, Rørdam: »Dn. Kirkel.« III S. 544—46 og 327, Helveg: »Den d. Kirk. Hist. eft. Ref.« I S. 468—97, »Dnm. Rig. Hist.« IV S. 622, »Danmarks og Norges Kirkeritual« fra 1761; ²⁸ »Bh. Sml.« VII S. 143, Jørg.: »Series Past.« S. 25; ²⁹ Jørg.: »Bh. Hist.« II S. 54—97, Thura: »Bh. Beskr.« S. 117, »Bh. Sml.« VIII S. 198—99; ³⁰ Jørg.: »Bh. Hist.« II S. 103—16, »Bh. Sml.« III S. 164, 183—84, »St. nord. Konversl.« 6 S. 335; ³¹ Jørg.: »Series Past.« S. 102, 9, 86, Thura: »Bh. Beskr.« S. 132, 33, 112, »Bh. Sml.« VIII S. 207; ³² Thura: »Bh. Beskr.« S. 155—57, 93—97, 54, 91, 138—39, 173, Trap: »Danmark« III, Holm: »Ældgml. Kirk.«, »Sj. St. Degnehist.« S. 207; ³³ Jørg.: »Series Past.« S. 130—34, 148, Thura: »Bh. Beskr.« S. 61, 104, 81, 82, Ravn: »Bh. Kr.« S. 146; ³⁴ Thura: »Bh. Beskr.« S. 159—60, 92, »Sj. St. Degnehist.« S. 205, Erik Pontoppidan: »Collegium pastorale practicum« 2. Udg. S. 21, Jørg.: »Series Past.« S. 56.

2.

¹ Fr. Niels.: »Ledetraad i Kirk. Hist.« S. 63—72, Rich. Pet.: »Jung Stilling« S. 1—10, Løbner: »Brødremenigh. Historie og Opgaver«; ² Helveg: »Den d. Kirk. Hist. eft. Ref.« I S. 525—66, Fr. Niels.: »Ledetr.«, »Dnm. Rig. Hist.«

V S. 130—203; ³ »Kirkehist. Sml.« IV. R. I S. 640—53 og do. V. R. 6 S. 170—77; ⁴ »Bh. Sml.« XI S. 50—53; ⁵ Embedsbogen i Nylars Præstegaard; ⁶ A. Agerbech: »Den anden Part af den filosofiske Apoteker« S. 1—2, Bilag i Generalkirkeinspektionskollegiets Arkiv i Rigsarkivet, Kancelliets »Brevbog«, Kommis. ang. Danmark og Norge, Rigsarkivet, »Bispesager«, Pakke 1732—44, Landsarkivet, Nylars Embedsbog; ⁷ Agerbechs Manuskript i det kgl. Biblioteks Haandskriftsamling; ⁸ »Bispesager«, Pakke 1750—59, Landsarkivet, A. Agerbech: »Den filosofiske Læge« og »Den filosofiske Apoteker«, »Kirkehist. Sml.« V. R. II S. 171, »Dansk biogr. Leks.«; ⁹ Thura: »Bh. Beskr.« S. 104, 96, 136—39, 174, 94, 64, 153, 74—80, 161, 91, Holm: »Bh. ældgml. Kirk.« S. 9; ¹⁰ »Bh. Tid.« 31. 1. 1925, Jørg.: »Series Past.« S. 57 og 121; ¹¹ »Bh. Sml.« VII S. 144 og XIII S. 48—50; ¹² Thura: »Bh. Beskr.« S. 39—41 og 49. ¹³ Efter at Afsnittet om Pastor Jørgen Kofoed var trykt, fik jeg hos Rentier A. Olsen, Rønne, se nogle af Jørgen Kofoeds Optegnelser, hvori han oplyser, at hans Moder allerede, før han blev født (1731), havde viet ham »til Herrens Tjeneste«, og at Pastor Agerbech 8—9 Aar senere ved et Besøg i Jørgen Kofoeds Hjem (Simblegaard) havde sagt om ham: »Der sidder et Præsteansigt paa den Dreng. Ham skal I lade studere!« — »Kirkehist. Sml.« V. R. 2 S. 164—65 og IV. R. 5 S. 647; ¹⁴ »Kirkehist. Sml.« V. R. 2 S. 166—68 og IV. R. 5 S. 664; ¹⁵ »Kirkehist. Sml.« V. R. 2 S. 169—77; ¹⁶ »Bh. Sml.« XV S. 139—43; ¹⁷ Jørg.: »Series Past.« S. 89, 131—36, Wiberg: »Præstehist.« S. 557, 387, »Bornholmiana« i Rigsarkivets 2den Afdeling S. 423—26, Joakim Larsen: »Bidrag til den danske Folkeskoles Historie« S. 20, »Bh. Tidende«s Julenummer 1924, P. N. Skovgaard: »Beskr. over Bornholm« S. 32—38; ¹⁸ En Klemenskerboers Optegnelser, Trap: »Danmark« III, L. Bostrup: »Rønne Kirke«, »Bh. Sml.« V. S. 70—83 og II S. 154—56; ¹⁹ »Bh. Sml.« XIII S. 51—52; ²⁰ Jørg.: »Bh. Hist.« S. 169—204.

3.

¹ Helveg: Den d. Kirke eft. Ref.« II, Fr. Niels.: »Ledetr. i Kirk. Hist.« S. 82—86, Chr. Molbech: »Nyt hist. Tidsskr.«

IV S. 577—78; ² C. S. Andresen: »Tvende Taler og Afhandlinger« S. 3—30 og 44—48; ³ Chr. Andresen: »En Ligprædiken« 7. Oktbr. 1802, et Manuskript i Professor M. Bidstrups Enkes Eje; ⁴ »Bh. Sml.« VII S. 82—88 og C. S. Andr.: »Tvende Taler og Afh.« 1808, S. 143—44; Wiberg: »Præstehist.« II S. 81; ⁵ Elieser Gad: »Den nuvær. Tilst. af Undervisningsanst. paa Bornholm« 1803; ⁶ P. N. Skovgaard: »Beskr. over Bh.« S. 100—12, M. K. Zahrtmann: »Rønne By og Borgere« S. 218 og 265; ⁷ »Iris og Hebe« 1799 II S. 42—44, »Morgenposten« 1791, »Bh. Sml.« VI S. 80—96 og »Sj. Stifts Degnehist.« S. 210; ⁸ P. N. Skovgaard: »Beskr. over Bh.« S. 77—227; ⁹ F. Thaarup: »Kort Overs. over Bh. Amt«, »Bh. Sml.« XI S. 35; ¹⁰ »Bh. Sml.« I S. 60—106, do. VII S. 93—97, do. XI S. 44—94, P. G. Bohr: »Skoletaler og Lejlighedsdigte« samt »Dagen« Nr. 190, 1824; ¹¹ Joak. Larsen: »Bidr. til den d. Folkesk. Hist.« S. 234—36 og fl. Dansk Kancel.-Brevbog 1822—23, Wiberg: »Præstehist.«, Meddel. fra Pedel Pedersen, Fragtm. H. Andersen, Rønne, o. fl., M. K. Zahrtmann: »Rønne By og Borg.« S. 219, Jørg.: »Series Past.« S. 2, 7, 8 og 76; ¹² »Bh. Sml.« XI S. 56, M. K. Zahrtmann: »Rønne By og Borg.« S. 220 og forskellige andre Kilder og Meddelelser; ¹³ Meddelelser af Snedker Jakobsens Frue, Nexø, Enkefru M. Andersen, Engegaard, Vestermarie, Avlsbr. P. Thorsen, Pedersker, »Bh. Tid.« 23. 3. 1923, Meddel. af Fisker Mads Larsen, Tejn, o. fl.; ¹⁴ A. P. Adler: »Nogle Prædikener«, 1843, Jørg.: »Series Past.« S. 29; ¹⁵ »Emaus' Jubilæumsskrift 1909 S. 8 og flere Kilder.

4.

Kilderne til dette Afsnit er væsentligst de samme som i Bogen: Karl M. Kofoed: »P. C. Trandberg«, hvorfor der mest henvises til den. ¹ Trandbergs efterl. Skrift. I S. 164—73; ² »Bornh. Avis« 3. Juni 1871; ³ »Luthersk Missionsforenings« Mindeskrift 1922; M. Neiiendam: »Frikirker og Sekter« S. 390 og følg. samt Meddelelser af Træskomager Chr. Rønne og Maler Peter Rønne og flere.

5.

¹ Sigurd Müller: »Dansk Litteraturhist.« og flere Værker. ² »De første 25 Aar af Bornholms Valgmienigheds Historie.« S. 5—16; Meddelelse fra Petrea Hartvig og flere; ³ F.W.Christensen: »Til Hjemmene fra Forsamlingen« Nr. 3, den 15. Trefoldigheds-Søndag 17. Sept. 1882; ⁴ »De først. 25 Aar af Bornh. Valgm. Hist.«, særlig S. 16—32 og »Pastor F.W.Christensens Minde«, trykt i »Bornh.Tidende« 1903 samt mundtlige Meddelelser og Selvsyn; ⁵ »De første 25 Aar af Bh. V. Hist.« og »Prædiken i Siloamskapellet paa Sct. Hans Dag 1894 af Marius Jensen«, Rønne 1894; ⁶ De før angivne Kilder og flere mundtlige Meddelelser.

6.

¹ Fr.Nielsen: »Kirkeleks. for Nord.« II S. 796 og L. Blauenfeldt: »Den indre Missions Historie« S. 1—61; ² »Emaus'« Jubilæumsskrift 1909 og mundtlige Meddelelser; ³ »Ved Lutherfesten i Rønne Kirke d. 10. Novbr. 1883« af C.Hasle, Rønne; ⁴ »Emaus'« Jubilæumsskr. m.m.; ⁵ Udtog af Friis Hansens Prædiken i Ols Kirke 29. Juni 1894 (10. Søndag eft. Tr.) efter Referat af Frk. Anna Brosbøll, som den Gang boede i Ols Præstegaard; ⁶ J.Friis Hansen: »Den hellige Fædrelandskærlighed« S. 43 og 62; ⁷ A. Fibiger: »Julius Friis Hansen«, Villads Christensen: »Friis Hansen som Sognepræst«; ⁸ »Emaus'« Jubilæumsskr., Jørg.: »Series Past.« S. 116 samt mundtlige Meddelelser af Missionær Janus Dam og flere.

Da det ikke kom med foran, tilføjes det her, at man fra statskirkelig Side 1926 fik oprettet »Bornholms Mødre- og Spædbørnshjem«, som Sognepræst V.M.Nielsen og Hustru havde i Rønne Præstegaard nogle Aar, og som senere er flyttet til Allinge.

7.

¹ »De første 25 Aar af Bornh. Valgm. Hist.« S. 4; ² »Tale i Rønne Kirke den 10. Maj 1863 ved Pastor F.W.Christensens Indsættelse som ordineret Catechet og Førstelærer ved Borgerskolen i Rønne« af C. A. Meyn; ³ »Bornh. Ti-

dende« 10.-12. 1924; ⁴ J. Trap: »Kongeriget Danmark« III S. 1—102, Rønne Statsskoles Indbydelsesskrift 1918 og Th. Lind: »Lærere ved Statsskolen i Rønne« samt flere mundtlige Meddelelser; ⁵ Jørg.: »Series Past.« S. 61 og flere Kilder; ⁶ Private Meddelelser; ⁷ Chr. Fr. Mortensen, Holstebro, i »Bh. Tid.« 7.-5. 1919; ⁸ »Rønne Kirke«, en Vejledning af Provst Bostrup, Rønne 1918; ⁹ M. K. Zahrtmann: »Rønne By og Borgere« S. 231—74, »Bh. Sml.« XIV S. 113 og flere Kilder.

8.

¹ Ap. G. 2, 41; ² Ap. G. 19, 3—5; ³ Ap. G. 16, 15—33 og 1. Kor. 1, 16; ⁴ Th. Skat Rørdam: »Den kristl. Lære« (1885) S. 216; ⁵ Neiiendam: »Frikirk. og Sekt.« S. 22; ⁶ do. S. 22-23; ⁷ »Haandbog for de forenede Baptistmenigheder i Danmark« S. 9, 19, 48; ⁸ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 29; ⁹ Bornholms Baptistmenigheds Mindeskrift 1923 S. 6—7; ¹⁰ do. S. 8—12; ¹¹ do. S. 14; ¹² do. S. 16; ¹³ do. S. 17—18; ¹⁴ do. S. 19—23; ¹⁵ Meddel. af Revisor H. Jakobsen; ¹⁶ »Budbringeren« 1. Febr. 1933.

9.

¹ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 63; ² do. S. 68; ³ do. S. 69; ⁴ do. S. 73; ⁵ Fr. Nielsen: »Ledetraad i Kirk. Hist.« S. 76, Nord. Konversl. 4. S. 933; ⁶ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 70; ⁷ do. S. 72; ⁸ do. S. 76; ⁹ St. nord. Konversl. 15 S. 460; ¹⁰ Neiiendam: »Frikirk. og Sekt.« S. 92—104; ¹¹ do. S. 104—112; ¹² Nexø Metodistmenigheds Mindeskrift »Ebenezerkirken« S. 6; ¹³ do. S. 10; ¹⁴ do. S. 9—12; ¹⁵ do. S. 13—22; ¹⁶ Meddel. af fhv. Maskinarbejder J. Ipsen, Rønne; ¹⁷ Meddel. af Mekaniker P. Brendes, Rønne; ¹⁸ Meddel. af Metodistpræst P. Lylloff, Rønne.

10.

¹ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 113—14; ² Ivar Welle: »Kirk. Hist.« S. 350; ³ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 117; ⁴ Fr. Nielsen: »Kirkeleks. for Nord.« II S. 115; ⁵ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« 124—30; ⁶ Haandbog i Frelsens Hærs

Læresætninger 171—76; ⁷ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 144—48, »Ordrer og Regler« for Officerer i Frelsens Hær S. 336—52; ⁸ Neiiendam: »Frik. og Sekt.«, »Kirkeleks. f. Nord.« II S. 116; ⁹ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 150; ¹⁰ »Krigsraabet« 28.-10. 1893, Brev fra Rønne Korps' første Løjtnant Josepha Holmberg og Brev fra Kaptajn Ragnhild Eriksen, 2den Leder i Rønne; ¹¹ »Krigsraabet« 2.-6. 1894, »Erindringer af N. M. Thorsen«; ¹² do. og »Nogle Erindringer« fra Th. Jakobsen; ¹³ Meddel. af Stabskaptajn Larsen Balle; ¹⁴ Meddel. af Adjutant A. Kofoed, Rønne.

11.

¹ »Kirkeleks. f. Nord.« II S. 380—81; ² do. S. 132; ³ »Bh. Tid.« 11.-6. 1925 under Overskrift: »Det danske Missionsforbund«. Aarstallet for den bornholmske Frimissionsmenigheds Stiftelse skal være 1892. ⁴ Meddel. af fhv. Fattighedsbestyrer J. P. Kjøller, Rønne.

12.

¹ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 157; ² do. S. 159; ³ do. S. 160; ⁴ do. S. 162—176; ⁵ do. S. 161; ⁶ do. S. 180; ⁷ Meddel. af »Katolsk-apostolsk Kirkes« Præst fhv. Skomager L. P. Drejer, Meddel. af Carl Nielsen og Andreas Boss Rønne; ⁸ Meddel. af fhv. Gartner N. Nielsen, Rønne.

13.

¹ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 185—86; ² do. S. 186—88; ³ do. S. 188—90; ⁴ do. S. 236—63; ⁵ do. S. 204—07, ⁶ Anna Larsens Bekendelser, »Bh. Tidende« 2. 4. 1910, Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 208—10; ⁷ Meddel. af Sprog-lærer G. W. Moegren; ⁸ Meddel. af Menighedsforstander H. Wuerster; ⁹ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 216—23; ¹⁰ Meddel. af Frk. Sanne Skovgaard, Rønne; ¹¹ Meddel. af Sparekassefuldmægtig J. Hansen, Rønne; ¹² Meddel. af H. Wuerster, Rønne; ¹³ do.

14.

¹ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 264—66; ² do. S. 294; ³ do. S. 297; ⁴ do. S. 301—07; ⁵ »Tidens Tale«, 6. Aargang, (1933) paa Omslagets indvendige Side; ⁶ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 271; ⁷ Meddel. af Adventistpræst G. E. Westmann, Rønne; ⁸ Meddel. af Urmager Holger Andersen, Rønne; ⁹ Meddel. af G. E. Westmann, Rønne.

15.

¹ Neiiendam: »Frik. og Sekt.« S. 310—14; ² do. S. 317; ³ do. S. 329—33; ⁴ do. S. 341—45; ⁵ do. S. 337—41; ⁶ do. 346—50; ⁷ »Ekko fra Talerstolen« Nr. 4, 5 og 8; ⁸ Meddel. af Snedker Emil Lund, Rønne.

16.

¹ Meddel. af rom.-kat. Præst Nilen, Rønne; ² Meddel. af rom.-kat. Præst E. Bartel, Rønne; ³ Meddel. fra rom.-kat. Søstre i Rønne.